

MAYIL B. ӘSGӘROV

LİNQVOPSİXOLOGİYA
və ya
DİLİN PSİXOLOGİYASI

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ
veya
DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ
или
ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY
and or
THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

MAYIL B. ƏSGƏROV

LİNQVOPSİXOLOGİYA
və ya
DİLİN PSİKOLOGİYASI

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ
veya
DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ
или
ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY
and or
THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

«Elm və təhsil»
Bakı - 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Elmi redaktor: Məhəbbət MİRZƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Kamilə VƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru

İlham TAHİROV
filologiya elmləri doktoru

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri namizədi, dosent

Filologiya elmləri namizədi, Mayıl Binnət oğlu Əsgərov.
Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası.
Bakı, "Elm və təhsil", 2011. – 308 s. h.

Bu tədqiqatda dil, nitq və söz formalarının dərkətmə prosesi ilə bağlı, yeni dil struktur vahidinin yaranması, dilin istifadə istiqaməti inkişafının hər kərəcisi qüvvəsi olan okkazional nitq ehtiyacı kimi dilçilik məsələri funksional-semantik, linqvistik və psixoloji baxımdan nəzərdən keçirilir, dilin və nitqin səsimi təkiləndən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar Azərbaycan və türk dilinin materialları səsində analiz edilir.

Bu problemlərin həlli obyektiv gerçəklik-klik-tür-dil-nitq-forma zənciri üzrə realla an dərkətmə və tətqiqat prosesləri ilə birbaşa bağlı oldu. Una görə tədqiqatda ilk növbədə dərkətmə və onun fazaları, sinktual dərkətmə, onun məhsuldarlığı, başlanğıc tərtib, nitqin yaranmasını tərtib etmədən modulla ma və onun transformativ, reprezentativ növleri; birinci və ikinci intellekt obrazının yaranması, sinktual dərkətmədə dilin iştirakı məsələsi, dil və dərkətmədə qarılıqlı əsərlər kimi bir-biri ilə üzvi kildə bağlı olan digər linqvopsixologiməsələrlərdən keçirilir.

4602000000
N098 - 2011 qrifli nəşr

© Mayıl B. Əsgərov, 2011
© «Elm və təhsil», 2011

Bu kitabı gözünün nurunu elm nuruna çevirənlərə -

Azərbaycanın dilçi-alimlərinə ithaf edirəm!

Əsl insanlara, əsl alimlərə sağlığında dəyər verək!

Hörmətlə:
Mayıl B. Əsgərov

	MÜNDƏRİCAT	4
Redaktordan		6
Rəyçilərdən: Nəzəri dilciliyə yeni baxış		9
Terminoloji dəqiqləşdirmə		14
Giriş		22
FƏSİL 1. Dilin psixoloji problemləri ilə bağlı nəzəri fikir və müddəələrin tənqididə analizi		26
§ 1.1. Dilin ontogenezinin müyyət dirilməsi fərdi təxəyyülün və analogiya principinin rolü		27
§ 1.2. Dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi mərhələləri V.Humboldt: Dil fəaliyyətin özüdür		29
§ 1.3. H. Teyntalın linquistik və psixoloji görüşü 1-ci V.Vundt. Formanın fərqli məzmun yaratması, tərkükür eleməti anlayışı 1		31
§ 1.4. D. Uotsonun behaviorizm nəzəriyyəsi: S-R .Seçeniyev və üçpilli psixoloji akt ideyası		35
§ 1.5. L. Blumfeld: S-R və R-S vəzifələnməsi Ç.Morrisin neobehaviorizmi – dispozisiya		36
§ 1.6. Ali ilmi situativ məqamlar analogiyası və situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipisi		39
§ 1.7. L. Viqotskinin psixoloji görüşü 1-ci		39
§ 1.8. Ç.Osqudun assosiativ psixolinquistikası		40
§ 1.9. N. Xomskinin təmsəfmativ psixolinquistikası		42
§ 1.10. A. Leontyevin psixolinquistik görüşü 1-ci „Nitq fəaliyyətin nəzəriyyəsinin salari“		43
§ 1.11. Birinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər		46
§ 1.12. L. Viqotskinin psixoloji görüşü 1-ci		56
§ 1.13. Ç.Osqudun assosiativ psixolinquistikası		57
§ 1.14. A. Leontyevin psixolinquistik görüşü 1-ci		65
§ 1.15. „Nitq fəaliyyətin nəzəriyyəsinin salari“		72
§ 1.16. Birinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər		78
FƏSİL 2. Dərketmə və təfəkkürün mexanizmi		82
§ 2.1. Dərketmə və tərkükürün vahidləri		84
§ 2.2. Dərketmənin mexanizmi		93
§ 2.3. İntellekt obrazının təbiəti		97
§ 2.4. Dərketmənin faza və aktları		98
§ 2.5. Sintial dərketmə		111
§ 2.6. Modulla ma		116
§ 2.7. Sintial dərketmə dərinin tərəfi		125
§ 2.8. Kinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər		136

FƏSİL 3. Təfəkkür prosesləri və formalar

§ 3.1.	Dil struktur vahidi olan formaların yaranması	138
§ 3.2.	Leksik formalar	139
§ 3.3.	Leksik-qrammatik formalar	148
§ 3.4.	Qrammatik formalar	157
§ 3.5.	Formaların dil struktur vahidləri kimi yaranma və m nims nilm mexanizminin modellərdirilməsi	168
§ 3.6.	Formaların dil struktur vahidləri kimi u aqlar tərfindən m nims nilm sinin özünə xsusluu	183
§ 3.7.	Üçüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər	187

FƏSİL 4. Təfəkkür prosesləri və nitq

§ 4.1.	Nitqin yaranması və m nims nilməsi	199
§ 4.2.	Nitqin yaranmasında real gerçəkliyin rolü	216
§ 4.3.	Nitqin yaranmasında kommunikantın rolü	218
§ 4.4.	Nitqin funksiyaları	221
§ 4.5.	Nitqin növürləri	227
§ 4.6.	Nitqin yaranma və m nims nilm mexanizminin modellərdirilməsi	234
§ 4.7.	U aqlarda nitqin yaranma və m nims nilm mexanizminin fərqliliyi	245
§ 4.8.	Dördüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər	251

FƏSİL 5. Təfəkkür prosesləri və dil

§ 5.1.	Yeni ineqral elm sah 1 rının yaranma zəruriyyəti	253
§ 5.2.	Dilin inkişaf tendensiyaları	260
§ 5.3.	Dildə forma və mənəvədənin kökləri	262
§ 5.4.	Dilin xaotikiyi və sistem anlayışı	268
§ 5.5.	Dilin linqvopsixoloji sistem mahiyyəti	272
§ 5.6.	Beinci fəsil üzrə nəticələr	280

Mövzu ilə bağlı ədəbiyyat**ÖZET:** Lengüistikpsikoloji veya Dilin Psikolojisi**PEŞƏMƏ:****SUMMARY:** Languapsychology and/or the psychology of language**REDAKTORDAN**

Elmin bütün sah 1 rind oldu u kimi, dilçilikdə də millilik və bəriliy mövcuddur. Belə ki, bir çox dil kateqoriyaları milli siyət ididən yalnız bir və ya bir neçə qohum dil məxsus oldu u halda, el dilçilik və ya dil məsələləri var ki, ona yalnız bir və mövqedən yana ilmali, ümumi dilçilik yönümüzündən ara dirilməlidir. Bu məsələlər ilk növbədə dil müxtəlif aspektlərdən yana manının təcəsüm olaraq bir neçə elmin qovu ugunda meydana çıxan neyrolinqvistika, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi və s. kimi yeni elm sah 1 rini aid etmək olar. Dünya dilçilərinin bu sah 1 redə ki tədqiqatlarından bəhrənməklə Azərbaycan dilçiliyində bu sahada yeni axtarışların aparılması, maraqlı ara dirmaların meydana çıxməsi, yeni söz deyilməsinə cəhdin rəsədi göstərilməsi təqdir olunmalıdır və yüksək qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində son illərdə dilin psixoloji yönündən ara dirilməsinə – neyrolinqvistika, psixolinqvistika və linqvopsixologiyaya meyl olduqca güclənmədir. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorları Aytən Hacıyeva, Leyla Xanbutayeva və digərləri özət dəqiqatlarında buna, bir qədrəsənədə olsa, toxunmuş, tədqiqat mövzularının psixolinqvistik təqribənlərinə açma aməyi yaratmışdır. Azərbaycanda neyrolinqvistika sahəsində ilk dəhşətli fəaliyyət məkməti ara dirmalar aparmış professor Gülmir Sədiyevanın bu sahada ki məyi yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu gün qarda Türkiyədə çalışan, yüksək nəzəri biliyi, elmi savadı ilə, apardığı uğrın, maraqlı təcrübə və eksperimentlər sayəsində nail olduğu elmi nəticələri ilə Türkiyə elmi ictimaiyyətinin rəhbərini qazanan bu gənc istedadlı tədqiqatçıımızı cəsarətlə Azərbaycan dilçiliyində “Viqotski və Luria linqvopsixoloji məktəbinin layiqli davamçısı” adlanırdırsaq”, yəqin ki, yanılmarıq. Bu gün Azərbaycan dilçilik elmin - məsələlər orijinal yanaşma tərzisi, yeni baxıları ilə fərqli-

l n n, bu v ya dig r elmi problemin t hlil v t dqiqind öz sözünü dem k ist y n v bunu bacaran bu cür yüks k n z ri hazırlıklı, istedadlı g ncl rin g li i olduqca sevindiricidir.

Az rbaycan dilçiliyinin n z ri probleml rinin t dqiqi il m gul olan filologiya elml ri namiz di Mayıl sg rov da öz müst qil fikri diqq ti c lb ed n, mövcud n z riyy l ri öz t f k-kür süzg cind n keçirib mü yy n elmi q na tl r ld etm kl c sar tl mübahis meydanına atılan orijinal dü ünc sahibidir. O artıq uzun ill rdir ki, beyn lmil l mahiyy t da ıyan psixolinistik, daha d qiq des k, linqvopsixologiya sah sind yorulmaq bilm d n ara dırmalar aparır.

N hay t, bu gün on ill rin g rgin z hm tinin labüd n ti- c si kimi onun ***Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası*** kitabı oxucuların mühakim sin t qdim olunur. Be f sild n, mövzu il ba lı z ngin elmi d biyyat siyahısından ibar t olan

s r “Terminoloji d qıqlı dirm l rl ba layıb, s rin 3 dild - türk, rus v ingilis dill rind t qdim olunan xülas l ri il tamamlanır. Mü llif öz t dqiqat obyektinin – linqvopsixologiyanın mahiyy tinin oxuculara aydın v anla ıqlı olması, t dqiqatın sas m qs dinin onlara yet rinc çatdırılması üçün linqvopsixologiyanın n z ri m s l l rini i ıqlandırma a çalı ir, dilin psixoloji probleml ri il ba lı n z ri fikir v müdd aların t nqidi analizi fonunda mübahis li m qamlara münasib tini bildirir, d rketm v t f kkür mexanizmini aydınla dırma a c hd göst rir.

Kitabın “T f kkür prosesl ri baxımından forma, nitq v dil” adlanan hiss sind leksik v qrammatik formaların, el c d nitqin yaranması v m nims nilm si mexanizmi öyr nilir, bu mexanizmin modell dirilm sin s y göst rilir, xüsus n u aqlarda nitqin yaranma mexanizminin f rqliliyi rh olunur. T f kkür prosesl ri v dil m s l si il ba lı dilin strukturunun linqvopsixoloji analizini aparan mü llif dilin xaotikliyi v sis tem anlayı ı, forma v m na v hd tinin kökl ri, dilin inki af-

tendensiyalrı, dilin linqvopsixoloji mahiyy ti m s l l rin öz baxı buca indan i iq salmaqla yeni münasib t bildirm y , özün m xsus fikir v mülahiz l rini t qdim etm y çalı ir.

Onu da qeyd etm liyik ki, psixolinqvistik v linqvopsixologiya (dilin psixologiyası) slind eyni obyekt müxt lif yana ma t rzind n ir li g lmi dir. Bel ki, insan nitqinin yarama v formala ması, onun psixikada yeri m s l sin psixolinqvistik, linqvopsixologiya is psixoloji baxımdan yana ir. Müxt lif tarixi dön ml rd Amerikada, Avropada, el - c d Rusiyada psixolinqvistik sah sind Humboldt, Blumfild, Xomski, erba kimi dünya öhr tli alıml r çalı mi v dünya psixolinqvistik m kt binin t m lini qoymu lar. Linqvopsixologiyanın is bir m kt b kimi formala ması ilk növb d sovet dövrün t sadüf edir v Vıqotski, Luriya, Svetkova kimi tanınmı sovet dilçil rinin adı il ba lıdır.

H r iki m kt bin u urlarına söyk n n psixolinqvistik v linqvopsixologiyanın Az rbaycan dilçiliyin tam yol açmasına, türk dill rinin z ngin materialları sasında Az rbaycan psixolinqvistikasının daha da inki afina v formala masına çalı an, elmi m qal l ri, beyn lxalq elmi m clisl rd maraqla din- l nil n m ruz l ri il elmi ictimaiyy t t r find n r b tl qar ı- lanan M. sg rov öz g rgin z hm ti say sind meydana g l n ara dırmaları il m qs din nail olmu , Az rbaycan dilçiliyin d y r v sanbalı il , elmi-n z ri yükünün a ırlı ı il seçil n, kimli v n l ris t karlamaqdan uzaq olan, dilçi m ntıqi t f kkürünün b hr si sayılan hamımız üçün faydalı ola bil c k ***Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası*** kimi qiym tli bir s r ortaya qoymu dur. nanıram ki, kitab mü llifin yeni- yeni elmi u urlar qazandıracaqdır.

AMEA Dilçilik İnstитutu
Türk dilleri şöbəsinin müdürü filologiya elmləri doktoru
MƏHƏBBƏT MİRZƏXAN qızı MİRZƏLİYEVƏ

RƏYÇİLƏRDƏN

Nəzəri dilçiliyə yeni baxış

Dilin formalıması və funksiyalarının öyrənilməsi məsələsi qədim tarix malikdir. Hələ antik dövrlərdə, digər elmlər natural fəlsəfədən ayrılmamışdan vəyə belə, dünyanın və insanlığın təmin yaranmasının ara dirilməsinə həsr olunan kəskin rəsədlər dilin mahiyyətinin öyrənilməsinin və rəhberlik hərəkətlərinə göstərilmədir. Bu cəhətlərin kəskin riyyat natural fəlsəfənin və dinin bəzi ehkamlarına, klassik məntiqin səslenirdi. Fəlsəfi və məntiqi dilçilik kimi sahələrin formalıması, müəyyən dövrlərdə aparıcı istiqamətə çevrilməsi məhz bununla bağlıdır.

Cəmiyyətin özü kimi onun yaratdığı elmlər də inkişaf etdiyi, dilin yaranmasına və onun insan hayatındakı roluna münasib tətbiqindən dəyişməyi bacarı. Artıq dilin mahiyyətinin və funksiyalarının rəhində sadəcə dini-fəlsəfi nəticələr ehkamlara, məntiqi doqquzalara deyil, filoloji və sosioloji normalara, psixoloji və təbii prinsiplərə istinad olunurdu.

İnsanlığın miyyətinin, insan adlı fenomenin qəribəti, qəribehə məntiqi var. Çox vaxt o, mühafiz karcasına yeni bir şey yaratmaq cəhdin qarşı çıxır. Sərərlə yeniliyin önünü kəsməyə cəhd göstərir. Məsələn, orta sərərlə ifrat dini təməyüllərinə təbiq etdiyi "inkvizisiya" buna nümunə ola bilir. Bəzən də insan yeni bir şey yaratmaq üçün ilk növbədə vəyə ləğədən və ya özün qədr mövcud olanı məhv etməyə çalışır. Məsələn, fəlsəfədə "materializm" bərəqərar ola bilək üçün "idealizm" cərəyanını, "nihilizm" bərəqərar ola bilək üçün "obyektivizm", "pragmatizm" və digər cərəyanları məhv etməyi qarışına məqsəd qoydu.

Psixologiya elmində isə, "eksperimental mühəndis psixologiyası" hegemonluq idarəetmək üçün "nəzəri psixologiya" istiqamətinin qarşı çıxdı, onu psixologiya elminin obyektiyyahından sildi (bax, § 1.6). Linqvistika və psixolinqvistikada

"behaviorizm" və "neobehaviorizm" həyata vəsiqələr bilmək üçün fəlsəfəvi məntiqi dilçilik istiqamətlərinə hücum etdi, "məntiq fəaliyyəti nəzəriyyəsi" isə öz varlığını elan etdi bilmək üçün psixolinqvistikanın "behaviorizm" və "neobehaviorizm" kimi klassik məntiqi blərini darmadağın etmişdir (bax, § 1.14; 1.15).

Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması problemi, slində, ilk dilin genezisi, mənşəyi ilə bir məsələdir. İlk dilin yaranması problemi hər zaman dünya dilçiliyinin nə aktual məsələlərindən biri olmuşdur. Problemin çətinliyi ondadır ki, ilk ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə səslenir. Çünkü ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alımlı rəyənə yalnız məntiqin gücünə səslenib fərqli fərziyyələr ilə sürürlər. Hələ qədim yunan dilçiliyindən başlayaraq filosoflar dilin yaranması haqqında müxtəlif fikirlərə səsləndirmişlər. XVIII əsrdə J.J.Russonun "Dillərin məlumatlarının dair təcrübə", .Herderin "Dilin mənşəyin dair tədqiqi" sərlərinə dilin mənşəyi insan faktoru ilə laqələndirilir, yəni hər iki sərənlərin dilin yaranmasının bənərinin insan olduğunu göstərilir¹.

Bəzən nəzəriyyələrinə biri dəssərt qılıdı, yəni imitativlik nəzəriyyəsidir. Bu bəzən nəzəriyyənin səsli yunan dilçiliyində qoyulmuşdur. Bu bəzən nəzəriyyə yəgənə, dil insanın təbiət səslərinə təqdim etməklə çıxardı, əsasında yaranmışdır. Demokrit, Platon, V.Leybniz, V.fon Humboldt, D.Herder, D.Uitni bəzən nəzəriyyə yətərfdar çıxmışlar. Bu bəzən nəzəriyyə iki müdəddə aya səslenir: 1) ilk sözlərə səs səs yamsılamaları olmuşdur, 2) sözdə səslənmərəzədir, eyni rəmətəfəq mənaya malikdir². Məsələn, Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativ olmuşdur. Onun fikrincə, ilkin söz kökünü təkiləndən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və funksional baxımdan müasir söz funksiyasına uyğunlaşır³.

¹ Turbanov A. Ümumi dilçilik. I, Bakı, Maarif, 1989, s.54.

² Dilçilik ensiklopediyası, I cild, Bakı, "Mütərcim", 2006, s. 256.

³ ... , «...», 1984, .181

Tdqiqatlar göst rir ki, yer üz rind ulu dilin protodill r parçalandıqdan sonra eyni sözün izomorfları qohum protodill rd (indiki dil ail 1 rin aid kök dild) h r bir insan c miyy tinin, h r bir tayfanın, xalqın s ciyy sin müvafiq inki af yolu keçmi dir¹.

M.B. sg rovun “*Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası*” adlı s rinin n yüks k m ziyy tl rind n biri m hz odur ki, burada ks riyy tin israrla inkar etdiyi fikir v müdd alardan faydalananma in, hamı t r find n üz çevril n h qiq tl rin müsb t t r fl rind n istifad etm yin optimal yolları nümayi etdirilir.

Be f sild n ibar t olan bu *tədqiqatın birinci fəslində* dilin psixoloji c h tl ri il ba lı müxt lif t dqiqatçılar t r find n deyil n fikirl r t nqidi kild analiz olunmu , onların do ru v yanlı c - h tl ri, u ur v çatı mazlıqları qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın ikinci fəslində d rketm v t f kkürün vahidl ri olan gerç klik elementi, intellekt obrazı v kodu, d rketm , qavrama v m nims m nin üsul, metod v mexanizmi haqda n z ri mülahiz l r ir li sürürlür. Mü llif qeyd edir ki, “burada bil r kd n intellekt obrazının maddi varlıq v ya ilahi ruh olması m s l sini açıq qoyuruq. Çünkü bizim m qs dimiz d rketm v t f kkür prosesl rinin h yata keçm sini t min ed n intellekt obrazlarının t bi ti ni v ya maddi sasını üz çıxarmaq deyildir... Amma ist nil n halda, bu sah d problemen mövcudluunu göst rm kl yana 1, bir faktı da qeyd etm k ist rdik ki, insanın beyin aparatının informasiya da iyicilarının maqnit, i iq v ya istilik dal aları tipind *maddi varlıqlar* olması fikri ilk baxı dan materializm meyil kimi q bul olunsa da, slind , bu materialist fikir *enerjininitməməsi, bir formadan başqa formaya kecməsi* kimi ba qa bir materialist fikirl birl dikd *ruhun müstəqil şəkildə mövcudluğu və ölməzliyi* kimi tam idealist fikr d d st k vermi olur” (daha trafı bax, § 2.3).

Burada sanki t dqiqatçı elmi h qiq tin materialist v idealist fikirl rin birl dirilm sind , f ls fi terminl des k, kslikl rin v hd tind oldu unu yani kild göst rir.

¹ Kazimov Q. Az rbaycan dilinin tarixi. Bakı, “T hsil”, 2003, s. 33.

Bir q d r ir li ged r k onu da qeyd ed k ki, yeni integrall elm sah 1 rinin yaranma z ruriyy tind n danı ark n “termodinamikanın, informatikanın, n z ri fizikanın, psixologiyanın u ur v nailiyy tl ri bu elml rin n tic l rini yeni elmi istiqam td - bioenerji-informatikada birl dirm y , ruhi v ya z rif dunyanın varlı ı haqda ehtimalı saslandırma a imkan verir,... yeni elmi v f ls fi dünyagörü ünün i l nib hazırlanması elmi v ezoterik bilikl r, elm v din arşindakı ziddiyy tl r deyil, onların v hd tin , ittifaqına saslanır” (daha trafı bax: § 5.1) dey n t dqiqatçı, bize , tamamil haqlıdır. Ba qa sözl des k, bu s rin ikinci bir üstün c h ti ondan ibar td r ki, burada dilin psixoloji probleml ri il ba lı yeni, orijinal elmi-n z ri mülahiz l r ir li sürürl r k tam kild rh olunmu dur.

Tədqiqatın üçüncü fəslində mü llif qeyd edir ki, linqvopsixologiya adlı bu yeni istiqam tin *psixoloji əsasını*: “L.Viqotskinin psixoloji f aliyy t n z riyy sinin xaric yön l n f aliyy tl r qismi-nin mütl q kild n z r alınması irtıl , akademik .M.Seçenov t r find n ir li sürürl n ... üçpill li d rketm aktı v bu akt sasında mü yy n edil n S+O+F sxemi t kil edir”. s rl tanı liqdan bel m lum olur ki, S+O+F (stimul + obraz + f aliyy t) sxemi L.Viqotskinin v .M.Seçenovun fikir v müdd alarından yaradıcı kild istifad etm kl t dqiqatçı M.B. sg rovun özü t r find n yaradılmış orijinal bir sxemdir (daha trafı bax: § 3.1).

Mü llifin t biri il des k, “bu t dqiqatın *lingvistik əsası* ondan ibar tdir ki, okkazional kild ünsiyy t ehtiyacından yaranan dil struktur vahidl ri v söyl ml r ks etdirdiyi gerç klik elementinin yadda dakı intellekt obrazları v ya kodları il birl dikd dil çevrilir. Y ni dil, bir t r fd n öz struktur vahidl ri olan forma v nitq söyl ml ri il birlikd t f kkür prosesl rinin son m hsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir t r fd ns , bir güzgü kimi m hz d rk olunmu gerç klik elementl rini ks etdirir” (daha trafı bax: §3.1).

M.B. sg rovun bu t dqiqat ç rçiv sind ir li sürdüyü n z ri müdd alara sas n fonetik vahidl rd n ba lami kök v yardımcı

morfemlər daxil olmaqla dilin struktur vahidi hesab olunur istinadın söz və ya formanın, deyim və ya ifadənin, sintaqm və ya cümlənin, nitq və ya mətnin linqvopsixoloji, yəni həm linqvisistik, həmdə psixoloji rəhini vermək mümkündür.

Tədqiqatın bu fəslində leksik, leksik-grammatik və qrammatik formaların gerçəklik elementi, birinci intellekt obrazı, ikinci sərənətçi gerçəklik elementi və ikinci intellekt obrazından ibarət tam intellekt kodu, onun formalama mexanizmi izah olunur. U aqlar tərfindən formanın mənimsənilməsinin spesifikasiyi ayrıca ara dirilir.

Tədqiqatın dördüncü fəslində nitqəsində viyyəli dil struktur vahidləri söyləməsi və viyyə sind analiz olunur. Kommunikal, intellektual və kombinal nitqə söyləmərinin yaranması, ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi mexanizmi rəhə edilir. U aqlarda nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizminin özünə məxsusluğunu, yəni yetkin yaşı insanlarda oldu undan fərqli cəhətləri yani kildə izah edilir.

Tədqiqatın beşinci fəslində yeni integral elm sahələrinin yaranma şəraitinin səsləndirilir. Dil strukturunun həm linqivistik, həm psixoloji analizi yolu ilə onun linqvopsixoloji mahiyyəti izah olunur, dilin xaotikliyi və sistem anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır. Dili mələğətin struktur vahidlərinin formavəminə hətinin kökləri müyyən edilir və dilin inkişaf tendensiyaları açıqlanır.

Tədqiqatın sərənətçi gerçəklik elementi sonunda həmin fəsli aidəticiliğin qeyd olunur. Sərənətçi ilə bağlıdır biyyat siyahısı və türk, rus, ingilis dillərində olan xülasələrlə təmamlanır.

nanırıq ki, M.B. Əsgərovun “*Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası*” adlı kitabında rəhə olunan nəzəri müddəaların dilçilik elmində təbliğ olunur. Bu yönəldə yeni tədqiqatların aparılmasına zəmin yaradacaqdır.

**AMEA Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin
böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi, dosent
Baba Balaca oğlu Məhərrəmli**

TERMINOLOJİ DƏQİQLƏŞDİRİMƏ

İnsan tərfindən obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementlərinin dərk olunması ilə bağlı müxtəlif tədqiqat sərlərində bir-birindən bù və ya digər dərəcədə fərqləndən nəzərdə tutulur. Məsələ yənəmə metod, üsul və ya qaydalarından (fəlsəfi, psixoloji, linqivistik, psixolinqivistik, linqvopsixoloji v.s.) asılı olaraq istədikdən sonra özünləri, istərsə də apellyasiya vahidi kimi qəbul edilən tətəkkür vahidlərin münasibəti də müxtəlifdir. Müxtəlif dillərdən fəlsəfi-psixoloji, sərf psixoloji və psixoloji-linqivistik dəbiyyatda istər apellyasiya vahidi kimi istifadə olunan ayrı-ayrı anlayışları, istərsə də gerçəklik elementinin insan tərfindən anlaşılmış, mənimsənilməsinin dərk olunmasını nəzərdə tutan proseslər kompleksin münasibəti və onlara verilən terminoloji addalar da müxtəlifdir. Bu baxımdan səs nərəs, qisməndən almanın, ingilis dilli mənbələrin istinad edən Azərbaycan dilini sərlər dən heç bir istisna tək etmir. Belə ki, Azərbaycan dilində mövcud olan analogiə tədqiqat sərlərində və elmi dəbiyyatda da mənbə dəbiyyatlarının təsiri ilə qeyd edilən anlayışlarla bağlı həm münasibət müxtəlifliyi, həmdə terminoloji müxtəliflik müəhid olunur.

Dilin çoxmənalılığı, sinonimlik, ərinərin genişliyi, ümumiyyəti, dil üçün müsbət hal olsa da, terminologiyada çoxmənalılıq fikirlərdə dələlətlilik və qeyri-dəqiqlik yaratdır. İna görə mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Aparılan müəhidlik rəsədi, terminoloji çoxmənalılıq, y

r find n h min termin orijinal dild ki kimi i l dildiyi halda, müt - x ssisl rin dig r qismi t r find n yerli dil uy unla dirilm variantda istifad olunur;

3. Eyni bir anlayi la ba lı müxt lif dill r m xsus terminl r eyni dil g tirilir;

4. Bir anlayi 1 ifad ed n terminin dild mövcud olmasına baxmayaraq, h min anlayi 1 ifad ed n beyn lxalq termin d h min dild i l dilir v s.

Bu yollardan hansının düzgün, hansının yanlış olması haqqında müzakir açmaq v ya mü yy n mülahiz söyl m k fikrind deyilik. Yalnız onu qeyd etm k ist yirik ki, bu t dqiqatda n z rd n keçiril n m s 1 l rl ba lı dilçilikd , o cüml d n d türkologiyada müxt lif terminl r i l dilir. Bu baxımdan, terminoloji d qıql dirm ni vacib hesab edirik.

Burada biz t dqiqatda istifad etdiyimiz ks r terminl v rhini verme yi z ruri min ri th rk n b z n onların müxt lif terminoloji lü tl rd verilm etm kl z n mövcud terminl r daha dol un v etdiyimiz açıqlamaları verme kl kifay tl nmi z n is yeni yaranmı rin yaranma m nb yini rm yi, cn bi sözl rin sas m nasını v Az rbaycan dilind da idı 1 m nanı t f rrüati il etm yi m qs d uy un hesab etmi ik..

T dqiqatda istifad olunmu b zi terminl rin is rhini verme y ehtiyac duymamı iq. Bel ahid l rimiz min - rin ks r istifad çil r t r find n eyni kild v eyni m nada i l dil diyini söyl m y sas verir. Bu t dqiqatda istifad edil n v rhin ehtiyac duyulan terminl r a a idakılardır:

“abstrakt təsəvvür” - dedikd , informasiya mübadil sind i tirak ed n, informasiyanı yaradan v ya ötür n xs n z rd tutulur;

“aktiv kommunikant” - dedikd , informasiya mübadil sind i tirak ed n, informasiyanı yaradan v ya ötür n xs n z rd tutulur;

“aktiv ünsiyət” - dedikd , informasiya mübadil sind i tirak

ed n t r fl rin h m informasiya verm k, h m d informasiya almaq imkanının oldu u ünsiyy t forması n z rd tutulur;

“assosianizm” - dedikd , xarici t sirl r n tic sind yaranib b d n hissiyyatnın laq l ri kimi çıxı ed n v b d n daxilind mühafiz olunan hissl r n z rd tutulur.

“attaral dərkətmə” - dedikd , qoxubilm yolu il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (*attar* – ingilis sözü olub *gil yağı*, *gülab*, *ətir mənbəyi* m nasındadır. Qeyd ed k ki, bu söz eyni fonetik variantda *ətir satan*, *ətir qabı*, *ətir mənbəyi* m nasında bir sıra rq dill rind d rast g linir, ola bilsin ki, bu soz ingilis dilin rq dill rind n keçmi dir);

“dərkətmə” - dedikd , müxt lif metod v üsullardan istifad etm kl insan beynind obyektiv al md mövcud olan gerç klik elementin ekvivalent intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur;

“behaviorizm” - insanın xarici aktivliyin , xarici faktor v ona qar ı göst ril n reaksiyalarına, y ni “stimul-reaksiya” sxemin saslanan psixoloji c r yandır, sad c mü ahid olunan v obyektiv kild qeyd alınan eksperimental t dqiqatların t r fdarıdır (*behaviour* – ingilis sözü olub, Az rbaycan dilind m nasi *davranış*, *rəftar*, *reaksiya* dem kdir);

“dərkətmə aktı” - dedikd , m lumatın intellekt obrazı k lind q bulu, intellekt koduna çevril r k mühafiz si, lazımı intellekt kodunun axtarılıb tapılması v yenid n müvafiq gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazları k lind modulla diriləraq istifad - sini hat ed n tam bir t f kkür prosesi n z rd tutulur;

“dərkətmə fazası” - dedikd , tam d rketm aktının m lumatın q bulu (1), qorunması (2), xatırlanması (3) v istifad si (4) kimi rti kild bölünmü 4 hiss sind n biri n z rd tutulur;

“dərkətmə yarılmaktı” - dedikd , d rketm prosesinin ardıcıl kild ba ver n ilk v ya son iki fazası n z rd tutulur;

“dil” - ünsiyy t zamanı okkazional kild yaranan dil struktur vahidl rinin v söyl ml rin ks etdirdiyi gerç klik elementinin yad-

da daki intellekt obrazları il bir m sidir;

“**dilin koqnitiv kökləri**” - dedikd , dilin u aqlar t r find n m nims nilm si üçün qrammatikanın formala masına imkan ver n linqvistik n z riyy v qrammatikanın seçilm si strategiyasının ırs n keç n kökl ri n z rd tutulur (N.Xomski);

“**dil struktur vahidi**” - dedikd , ayrı-ayrılıqda dili m l g tir n fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vahidl r, norma, qayda v qanunlar, linqvistik v psixoloji prosesl r v f aliyy tl r n z rd tutulur;

“**dil struktur vahidinin nominallığı**” - dedikd , onların müst qıl gerç klik elementi kimi sinktual d rketc n tic sind yaranması v d rketc prosesinin pozulmayan, pozulması ehtimal bel edilm y n qaydaları sasında m nims nilm si n z rd tutulur;

“**dispozisya**” - dedikd , ya v onun i ar sin insan t r fin d n veril c k reaksiyaya hazırlıq n z rd tutulur;

“**filogenez**” - dedikd , dünyada v onun hüdudlarından k nar da h yatin mövcud oldu u müdd t rzind bütün organik formaların inki afi prosesi n z rd tutulur;

“**forma**” - dedikd , mü yy n leksik v qrammatik m nalar yaratmaq m qs dil müst qıl olaraq v ya identik olan dig r formalarla birlikd i l n n söz q libl ri n z rd tutulur;

“**friktual dərketmə**” - dedikd ,fiziki t masla il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (**friction** – ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi sürtünmə, toxunma, toqquşmadır);

“**gerçəklilik elementi**” - dedikd , obyektiv al md mövcud olan v ya mövcud oldu u q bul edil n ya, varlıq v hadis l r, anlayı ,norma v prinsipl r, h mçinin onların real v ya t s vvür olunan lam t, keyfiyy t, xüsusiyy t v h r k tl ri n z rd tutulur;

“**intellektual nitq**” - dedikd , sinktual d rketc n tic sind yaranan nitq n z rd tutulur;

“**intellekt kodu**” - dedikd , gerç klik elementi, dil struktur vahidi, birinci v ikinci intellekt obrazlarının öz aralarında birl r k

m l g tirdiyi t f kkür vahidi n z rd tutulur;

“**intellekt obrazi**” - dedikd , gerç klik elementinin v ya onun hiss l rinin real v ya t s vvür olunan lam t, keyfiyy t, xüsusiyy t v h r k tl rin ekvivalent olan t f kkür vahidi v ya t f kkür prosesl rinin realla masını rtl ndir n minimal apellyativ vahid n z rd tutulur;

“**intellekt kodları silsiləsi**” - dedikd , eyni tipli v ya b nz r xüsusiyy tl r malik gerç klik elementl rini ks etdir n intellekt obrazları v kodlarının böyük qrupları n z rd tutulur;

“**qrammatik forma**” dedikd , mü yy n qrammatik m na yaratmaq, y ni sözl r arasındaki laq v münasib tl ri ks etdirm k m qs dil i l n n kilçıl r tipind söz q libl ri n z rd tutulur;

“**kateqoriya**” - dedikd , yaxın v ya b nz r m nalar ifad ed n formaların öz aralarında birl r k m l g tirdiyi söz q libl ri qrupu n z rd tutulur.

“**kombinal nitq**” - dedikd , günd lik h yatda istifad edil n informasiya mübadil si prosesind total modulla ma v sinktual d rketc n tic sind yaranan nitq formalarının növb li kild birbirini v z etm si n tic sind yaranan qarı iq tip nitq n z rd tutulur;

“**kommunikal nitq**”- dedikd , d rketc prosesinin dördüncü fazasında total modulla ma n tic sind yaranan nitq n z rd tutulur;

“**modullaşma**” - dedikd , gerç klik elementinin bir apellyativ vahid növünün dig r apellyativ növün , y ni d rketc prosesinin icra olunaca ı apellyativ növ çevrilm si n z rd tutulur; modulla - manın iki sas növü mövcuddur: “*transformativ modullaşma*” – gerç klik elementinin birinci intellekt obrazında heç bir d yi k nlik ba verm d n bir apellyativ vahidin dig r apellyativ vahid çevrilm si, “*reprezentativ modullaşma*” - d rk olunmu gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazının müv qq ti (okkazional) olaraq yeni mahiyy td t qdim edilm si (yeni situativ m na verilm si);

“**neobehaviorizm**” - *behaviorizm* psixolinqvistik istiqam ti nin yeni qoludur:i ar y d ,onun v z etdiyi yaya da eyni reaksiya prinsipin saslanır, reaksiyanın mü ahid olunmadı ı halların izahi

il ba li “dispozisiya”, y ni reaksiya verm y hazırlıq anlayı indan istifad edir, “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemin saslanır, S-D-R(bu termin *neo v behaviour* kimi ingilis sözl rinin birl m sind n m l g lib, Az rbaycan dilind m nası *neo – yeni, behaviour – is davranış, rəftar, reaksiya dem* kdir);

“nihilizm” - h r k s t r find n q bul olunmu d y rl ri: idealları, xlaq normalarını, m d niyy ti, formala mi h yat t rzini inkar ed n ictimai-f ls fi c r yandır. ictimai-tarixi inki afin böhranlı dön ml rind çox geni yayılmışdır. Rusiyada bu termin .S.Turgenevin “Atalar v o ular” romanı il eyni vaxtda (1862) geni kild yayılma a ba ladi. XIX sr rus publisistikasında bu termind n mühabiz karlar t r find n t hqiramız l q b m nasında, inqilabçı-demokratlar t r find n is , h min srin 60-ci ill rind v 70-ci ill rin vv l-1 rind t hkimçilik n n l rini inkar ed n inqilabi-demokratik h r - katın i tirakçılarının adı kimi istifad olunmu dur (*nihil* – latin sözü olub, m nası *heç nə* dem kdir).

“nitq” - dedikd , f rd v ya qruplar arasında okkazional - kild meydana çıxan, informasiya mübadil si ehtiyaclarını öd m y xidm t ed n, yazılı v ya ifahi kild istifad olunan dil struktur vahidl ri z ncirinin s rb st axını n z rd tutulur;

“nitqin evristikliyi” - dedikd , suby kt t r find n optimal h sab olunan nitqyaratma üsulundan istifad olunması n z rd tutulur;

“nitqin unikallığı” - dedikd , d rketcə prinsipl rinin d - yi m zliyi fonunda dil struktur vahidl rinin s rb st v ixtiyari seçilm si, m qama uy unluq müqabilind evristiklik, öz dövrünün ümmü dil normalarına uy unluq prinsipin paralel olaraq kommunikatin f rdiliyi n z rd tutulur;

“obyektivizm” – obyektiv kild mü ahid olunmayan, n ti- c si v ya icrası eksperiment yolu il mü yy n edilm y n bütün f aliyy tl rin varlı ini inkar ed n f ls fi c r yan.

“obyektivist psixoloq” – müh ndis psixologiyasına aid olmayan h r cür psixoloji f aliyy ti, o cüml d n bütünlük n z ri psixo-

logiyani inkar ed n, onu psixologiya elmind n k nar hesab ed n maddiyyatçı psixoloq.

“okkazional forma” – nitq prosesind konkret kontekst daxilind v m hz bu kontekstd i l tm k m qs di il h r hansı bir m na çalarına malik formanın yaradılması n z rd tutulur. Okkazional formanın sas lam ti onun amorflu unda, leksik v qrammatik kateqoriyalar arasında kecid m rh 1 sind olmasındadır.

“ontogenet” - bioloji termin olub, canlıının hüceyr s viyy y sind n mük mm l orqanizm çevrilm sin q d r keçdiyi inki af v t kamül yoludur; *dilin ontogenezi* dedikd , ünsiyy t m qs di il çıxarılan ilkin çi irti v s sl rd n ba lami müasir s viyy y q d r dilin inki af yolu n z rd tutulur;

“passiv kommunikant” - dedikd , informasiya mübadil sind i tirak ed n v informasiyanı q bul ed n xs n z rd tutulur;

“passiv ünsiyyət” - dedikd , informasiya mübadil sind i - tirak ed n t r fl rd n birinin yalnız informasiya verm k, dig r t r fin is yalnız informasiya almaq imkanının oldu u ünsiyy t formasi n z rd tutulur;

“pozitivizm” - n z rd n keçiril n hadis nin v yanın məhiyy tini açma in, daxili t bi tini ara dırma in m qs d kimi qar iya qoyulmadı 1, t crüb anlayı ini f rdi t crüb s viyy sin q d r daraldan v mü ahid olunan faktların xarici lam tl rinin sistemli t sviri il kifay tl n n idealist f ls fi c r yandır;

“pragmatizm” - müasir f ls f d gerç kliyin obyektivliyini inkar ed n v yalnız praktik fayda ver n eyi h qiq t kimi q bul ed n c r yandır. Praqmatikl r gör , insan t f kkürü dünyani d rk etm - y v ya d yi dirm y qadir deyil, sad c insanı traf al m uy unla dıran vasit dir;

“psixolinqvistika” – nitq söylemlinin yaranması v m - nims nilm si qanunauy unluqları haqqında elmdir. Elm sah si kimi 20-ci srin 50-ci ill rind Amerikada formala ib, Rusiyada sasi L.Viqotski v L. erba t r find n qoyulsa da, elmi d biyyatda istiqam t kimi A.Luriya v A.Leontyevin adı il ba lanır.

“siktual dərkətəmə” - dedikd , dü ünm yolu il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n - z rd tutulur (**think** – ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi *düşünmək, fikirləşməkdir*);

“astual dərkətəmə” - dedikd , dadbilm yolu il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (**taste** – ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi *dad, tam, dadına baxmaqdır*);

“təktərəfli ünsiyyət” - dedikd , qar ı t r fin olmadı ı, onun olmasının güman bel edilm diyi ünsiyy t forması n z rd tutulur;

“verbal dərkətəmə” - dedikd , ifahi nitq sas n mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (**verb** – ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi *fel, hərəkət, əməldir*);

“vokal dərkətəmə” - dedikd , e itm yolu il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (**vocal** – ingilis ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi *səs, səslə bağlı olandır*);

“vizual dərkətəmə” - dedikd , görm yolu il mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur (**vizion** – ingilis sözü olub, az rbaycanca m nasi *görəmə, görürəmədir*);

“vizual-verbal dərkətəmə” - dedikd , yazılı v ya ifahi nitq sas n mü yy n edil n gerç klik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi n z rd tutulur;

“yaradıcı qrammatika”- N.Xomskinin n z ri mövqeyin gör , bu v ya dig r dild danı an h r bir xsin irs n keç n koqnitiv kökl r sasında vv lc d n b l d oldu u v eksplisit formaları düzgün mü y y nl dirilmi cüml 1 rin struktur t svirini ver n qaydalar sistemidir.

GİRİŞ

İnsanın h r bir f aliyy tinin h r k tverici qüvv si onun ehtiyacı, ist yi v bu ist k n tic sind formala an motivasiyadır. Yaranan h r bir elm sah sinin v ya istiqam tin s b bi d m hz insanı maraq, müt x ssis mara ı, onun öyr nm k ehtiyacı v bu ehtiyacın yaratdı ı ist k, motivasiyasıdır. Ümmilikd dilin v onun struktur vahidl rinin, el c d nitqin m l g lm si, ünsiyy t vasit si kimi ondan istifad prosesinin mexanizmi, y ni dil struktur vahidl rinin, o cüml d n, nitqin yaranması, ötürülm si, q bulu v m nims nilm si h mi diqq t ç kmi dir. Bu m s 1 l rin ist r sistemli kild , ist rs d epizodik olaraq öyr nilm si, sad c dilçil rin deyil, el c d dild n istifad ed n dig r sah müt x ssisl rinin mara ma s b b olmu dur. Onlarda bu m s 1 l ri ara dırmaq, öyr nm k ehtiyacı yaratmı dir.

Dilçilik elmind yaranan bütün sah v istiqam tl rin n bə lica m qs di dilin tam mahiyy tini açmaq, onun yaranma v f aliyy t qanunauy unluqlarını, prinsip v üssullarını üz çıxarmaq, elmi c h td n rh etm k, dill rin t dqiqi yollarını d qıql dirm k, bu v ya dig r dilin qeyri-dil da iyiciləri t r find n öyr nilm sini asanla - dırmaqdır.

Bu t dqiqatın m qs di psixolinqvistikən m kt b v istiqam tl ri haqqında qısa m lumat verm k, eyni zamanda bu sah nin bir sıra müt x ssisl ri t r find n aparılan psixolinqvistik t dqiqatlarda obyekt v meyarların seçilm sind yol veril n x taları v onun n tic 1 rini n z rd n keçirm k, h min m s 1 l rl ba h xsi mülahiz 1 rimizi bildirm kdir.

Psixolinqvistika b z n fizioloji-psixoloji prosesl rin sirf t c- rübi n tic 1 rin saslanmaqla dilin mahiyy tini açma a c hd göst t rs d , ist nil n halda dilin d rkətm , idrak v t f kkür prosesl rinin aparıcı amili olmasından çıxi edir v bu c h ti bütün psixolinqvistik t dqiqatların ümumi qay si kimi s ciyy 1 ndirir. Bununla yana ı, psixolinqvistikən ilkin istinad nöqt sini mü yy nl dir r-

k n yol veril n v ilk baxı dan o q d r d n z r çarpmayan, h tta bir q d r gerç y d b nz y n x talar, h m problemin qoyulu unu, h m d h lli imkanlarını yy lc d n u ursuzlu a m hkum edir.

F ls fi, m ntinqi v metodoloji c h td n yol veril n s hv ondan ibar tdir ki, dilin mahiyy tini ümumi psixoloji prosesl r v müh ndis psixologiyası (eksperimental psixologiya) sasında izah etm y çali an psixolinqvistikä idrak v t f kkürl ba lı psixoloji prosesl rin özünün sasında dilin v ya nitqin dayandı mı iddia edir, bununla da dilin psixoloji prosesl r baximından izahının ömün s dd c kir.

Dorudan da, gər idrak və təfəkkürlə bəlli psixoloji proseslərin səsində dil və ya nitq dayanırsa, o halda ilkin meyar kimi götürülnən dil və ya nitq səsində psixoloji proseslərin özünü izah etməyəcək hədəf göstərmək daha məntiqi görünür. Biziç, prosesin realla masını təmin edən ilkin meyarın özünü həmin proses səsinə izah etməyə çalışmaq, məntiqi nüticə verə biləməz, bu, nə yaxşı halda, tam səsində hissəyə aid xüsusiyyətlərlə ilkin tanılıqdan başqa bir şey deyil. Belə bir cəhd, səlində, bütün psixolinqvistlərin böyük inamla istinad etdiyi L.Viqotskinin “hissə tama aid olsada, təmən xüsusiyyəti hissələrin xüsusiyyətləri cəminə bərabər deyil” deyərək qətiyyətlə Leyhin çıxarı “hissə səsində təmən izahı” qədər yanlış bir mövqədir.

T bii ki, biz yol veril n yanlı lı a gör “dilçilik problemi il m ul olan psixoloqlar üçün bu, q bah t sayilmaya bil r” dey nl - r q tiyy n haqq qazandırımq v dal t namin etiraf edirik ki, dilçilik m s 11 ri il ba lı bir sıra psixoloji probleml rin h llind m hz L.Viqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, C.Keroll, Ç.Osqud, J.Piaje, C.Miller kimi psixoloqların büyük m yi vardır. Amma n z r almaq lazımdır ki, dili ali psixoloji f aliyy t v prosesl rin ilkin meyari hesab etm k, mahiyy t etibaril özünün palçıqdan dü- z ltdiyi ilah heyk lind n imdad dil y n bütpr stin inancına übh ed n v h min heyk li rentgen aparatında yoxlayaraq onun iç risin-

¹ See, e.g., *W. H. H. S. v. C. S. C. S.*, 1999, 267, 2000, 267.

23

d ilahi ruhun olub-olmadı inı mü yy nl dirm y çalı an “ali-min” g rgin m vind n hec bir c h ti il f rqł nmır.

Burada, hər eyd nəvvəl metodoloji xətaya yol verildiyini etiraf etmək və gec də olsa, onu düz lətməyə çalışmaq vacibdir. Bütün, psixoloji proseslərin tədqiqi baxımından faydalı olə biləcək metodoloji norma birbaşa psixoloji tədqiqatlar müstəvisindən linqvistik tədqiqatlar müstəvisin köçürülmüş, psixologiya elmi baxımından faydalı olan Normanın dilçilik elmi üçün faydasızlılığını və ya qəbul edilməzliyinin faktlarının varlığını idir. Büyük ehtimalla bu metodoloji yanlışlığını səbəbi bir sıra psixoloqlarla rəkətmə və öncümləndirmə L.Viqotskinin aparıcı rolunu ilə bəsləfikirlərin birtərəfliliyə manşının təcəssümüdür.

Dorudan da, L.Viqotski uşaqlı fəaliyyətini müəyyən etdən
nitqivə ya hər hansı iştirakçıdan icra edən uşaqlı masasını onun sözlü
düyünə siyasi buludur və icra edilən tapşırıq çətinliklərə dəmir
1 in çoxalmasınıdır. L.Viqotski bu müləhizni psixoloji
proseslərin mahiyyətini açmaQMQSƏDI və sərf psixoloq mövqeyindən söyləmədir. Müləhiz 1 rində ki bəzi mübahisələr məqamlar
dan daha sonra uşaqlıaca imiz bu alimin sərf psixoloji məsələrlə
başlıdır. Sürdürüyübu fikri oldu uşaq dilçiliyə amil etmək, təbii
ki, dilçilik baxımından gərəksiz və artıq qeyd etdiyimiz siyasi, hətta
qəbul edilməz idi.

Klassik psixolinqvistikadan² ilkin meyari v n z rd n keçiri-
l n probleml r yana ma buca 1 il f rql n n bu t dqiqatımızda dil,
nitq v söz formalarının d rketcə prosesi il ba lili 1, yeni dil
struktur vahidinin yaranması, dilin ist nil n istiqam td inki afının

¹ “ ” 2000, 840-842.

² Dilçilik elminin bir sah si kimi c misi 50 illik tarix malik olmasina baxmayaraq, psixolinqvistikannan bir-birini inkar ed n v bir-birin zidd olan 3 pill si v ya 3 psixolinqvistik m kt bi vardır. Eyni baza sasında 4-cü psixolinqvistik m kt bin v ya dilçiliklik psixologiyanın k si m nöqt sind dilçiliyin tamamil yeni bir istiqam tinin yaranma z rurivyi sas verir ki, daha vv lkil ri klassik psixolinqvistika adlandıradı.

hər kətverici qüvvəsi olan okkazional nitq ehtiyacı, dildə keçid mərhələsində olan amorf, okkazional formaların mahiyyəti kimi dilçilik məsələri funksional-semantik və linqvopsixoloji baxımdan nəzərdən keçiriləcək, dilin və nitqin səsini təkil edən leksik, leksik-grammatik və qrammatik formalar türk dilləri materialları səsində eyni aspektən analizəcəlb olunacaqdır.

Bu problemlərin həlli obyektiv gerçəklik-üür-dil-nitq-forma-znciri üzrə realla anadırketmə və tətəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlı olduuna görətədqiqatda, ilk növbədə, dərkətmə və onun fazaları, sinktual dərkətmə, onun məhsuldarlığı, balanıçılığı, nitqin yaranmasını rəfləndirən modulla ma və onun transformativ, reprezentativ növü ri, birinci və ikinci intellekt obrazının yaranması, sinktual dərkətmədə dilin iştirakı məsəlesi, dil və dərkətmədə qarşılıqlı əsərlənmələr kimi bir-biri ilə üzvi kildən başlıolan digər linqvopsixoloji məsələlərənəzərdən keçiriləcəkdir.

Dilin psixoloji problemləri ilə maraqlanan linqvistlər və psixoloji problemlərin həllində dilin rolü ilə maraqlanan psixoloqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu tədqiqat sərində qoyulan və nəzərdən keçirilən problemlər, seçilən metod və üsullar bəzən klassik psixolinqvistikianın problem və metodlarına uyğunlaşdırılsalar da, kəskinən ona paralel istiqamətdə, amma ondan fərqli, ilkin meyar baxımından isə tamamilə yenidir.

Bəzən psixoloji dilçilik də adlandırılan, amma mahiyyət etibarilə tam kildə psixoloji tədqiqatlar müstəvisin keçirilən klassik psixolinqvistikadan ad baxımından da fərqləndirmək üçün bu tədqiqatımızı **linqvopsixologiya, yəni dilin psixologiyası** adlandırmağa məqsəd uyğun hesab etdi. Klassik psixolinqvistikadan ilkin meyar və tədqiqat obyekti yana məbəd baxımından fərqli olan bu ara dirməmizin dilçiliyin müstəqil bir qolunu, yaxud psixolinqvistikianın yeni bir bölməünü, istiqamətinə təkil etməsi məsəlesi ilə başlıson qərarlı isə oxocuların, dəha dərəsu, dil və psixologiyaməsələri ilə mütləq olaraq mütəssis alımların istəyi artırına buraxırıq.

İFƏSİL

DİLİN PSİKOLOJİ PROBLEMLƏRİ İLƏ BAĞLI NƏZƏRİ FİKİR VƏ MÜDDƏALARIN TƏNQİDİ ANALİZİ

Bu günün insanları Yer kürəsi adlı planetimizin növbəti, növbəti sonuncu üyurlu varlıqlarıdır. Bütün dini və dünyevi elmlər sübut edir ki, Yer Kürəsi "canlı varlıqların yaranması" və ya aması üçün uyğun olan və uyğun olmayan rəsədlər silsilə kildən bir-birini vəzətmi, minilliklər rəzində formalanmış canlı və cansız təbiəti növbəti minilliklərdə böyük katolizmalara məruz qalmış - məhv olma və yenidən yaranmışdır¹.

Özlərinin bizim eradan və 1100-cü minillikdən², az və ya çox dərəcdə anlaşıqlı olan ilkin ünsiyyət dillərinin istəxminən 35-40-ci minillikdə³ formalanmış avarəlığı təqeydir. İlk insanların, istərsə də dündəncə tərzinin formalanmışlığını yani sübutlarla rəhətməyə imkan vermir. Növbəti qədər ilkin dilin yaranmasına aid yalnız mülahizə və fərziyyələr mövcuddur.

Bununla belə, istər nəzəri dilçilik və dil nəzəriyyəsi, istərsə də dilin psixoloji problemləri və psixoloji dilçiliyi aid ara dirmələr nəticəsində ilkin dil, dilin ontogenezi ilə başlıməyi yənələmə fikirlər formalanmışdır.

Dilin ontogenetikinin müəyyənlərini dirilməsi məqsədi ilə aparılan ara dirmələrin nəməhur və müük məmələlərinə belə çatı mazlıq kimi qiymətləndirilə biləcək iki başlıca cəhət daima hiss

¹ Köksoy M. Yerbilimlerinin Katkılarıyla Nuh Tufanı ve Sumerlerin Kökeni. Ankara, 2003, s.142

² Parlak Tahsin. Aralın sırrı. Bakı, "ASQ TTM" mətbəsi, 2005, s.49.

³ Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s. 9-18; Yenə onun: Dil, tarix, poeziya. Bakı, 2005, s. 4-16.

olunmaqdadır. Onlardan birincisi real faktların olmaması s b bind n dilin ilkin yaranı mexanizmi il ba li *tədqiqatçı təxəyyülinə*, ikincisi is *analogiya prinsipinə* saslanmaqdır. Bel ki, dilin ontogenezini mü yy nl dirm y çalı an bütün t dqiqatçılardan ya f rziyy v ehtimallardan, ya da yenic dil açma a ba layan u aqlarda dilin v nitqin formalıması analogiyasından çıxı edirlər.

§1.1. Dilin ontogenezinin müəyyənlaşdırılməsində fərdi təxəyyülin və analogiya prinsipinin rolü

Və la, onu qeyd ed k ki, f rdi t x yyülün, ehtimal v f rziyy 1 rin f rqlı olması bir t r fd n müxt lif fikir ayrılıqlarına, ifrata varma, bir qütb d n dig r qütb sıçrama meyill rin g tirib çıxarır, dig r t r fd n is , h qıq td gerç k olanın yox, daha m har tl rh olunanın elmi gerç k kimi q bul edilm si il n tic l nir.

Məslən, A.Leontyevin fikrinc, “*Pozitivizmdə* hadisnin mahiyyətini açma in, daxili təbiətini ara dırma in məqsəd kimi qarşıya qoyulmadı 1 hallar nəzərdən keçirilir. Bu zaman mü ahid olunan faktların və hesablamaların səhli ümumilərdirilməsi aparılır. Tədqiqatçı bel hesab edir ki, “yanın təbiətin varmaq” mümkün deyil və tədqiqatın yeganə elmi məqsədi həmin “mahiyyət” xarici şəlam tərəfin sistemli təsvirindən ibarətdir. Bir qayda olaraq bel yana matəcərüb anlayımlı fərdi təcərübəsin qədər daraltma nəticələrindən

88

III

III

kinci t r fd n, ks r psixoloqların v b z n dilçil rin d h r addimba i istinad etdiyi ictimai fikir, t crüb v c miyy tin özü ontogenezd “u aq” s viyy sind olmu dur. U aqla ünsiyt zamanı d rketm v t f kkür prosesind ümumil dirilmi ifad v ünsiyt t crüb sinə hazır kild ötürm v ya t lqin etm imkanına rast g lindiyi halda, ontogenezd bel bir imkan, ümumiyy tl , mövcud olmami dır.

Göst ril n cati mazlıqlarına baxmayaraq, ilkin dilin formala ması v ya ontogenezi il ba lı mü yy n elmi fikirl r yaranmı , dilin formala masında t f kkürün v ya t f kkürün formala masında dilin rolunun ara dirilması m s 1 l rin bir sıra t dqiqat s rl ri h sr edilmişdir.

§ 1.2. Dilin psixoloji problemlerinin öyrənilməsi mərhələləri

Son dövrl rd dilin psixoloji problemlerin h lli istiqam tind aparılan bütün t dqiqatlara psixolinqvistik t dqiqat adı verilm si n n klini almı dır. Slind nec adlandırılmasından asılı olmayıaraq, ba lica m qs di dilin psixoloji problemlerin h lli olan bel t dqiqatların yaranmasını rti olaraq üç m rh 1 y bölm k olar:

birinci mərhələ – psixolinqvistikianın bir elm sah si kimi r sm n yaradılmasının elan olundu u tarix q d rki dövr, y ni 1950-ci ill r q d rki dövrdür;

ikinci mərhələ – Amerikada, Q rbi v rqi Avropada (sas n Rusiyada), Yaxın v Uzaq rqd (sas n Yaponiya v Çind) psixolinqvistik t dqiqatların sas n z ri bazasının yaradıldı 1 dövr, y ni 1950-1970-ci ill rdir;

üçüncü mərhələ – konkret istiqam tl r üzr psixolinqvistik t dqiqatların aparıldı 1 son ill r, y ni 1980-ci ill r v daha sonrakı dövrdür.

20-ci srin 40-ci ill rind linqvistika v psixologiyanın eyni anda t tbiqi il b zi *dil-nitq-davranış* m s 1 l rin aydınlıq g tirilm -sinin vacibliyi, z ruriliyi haqqında çə iri lar s sl nirdi.

1953-cü ild Amerika psixoloqları C.Keroll v Ç.Osqudun t -

bbüsü il universitetl rarası elmi seminar keçirildi. Bir çox m hur linqvistl r d bu seminarda i tirak edirdil r. ki ay davam ed n müzakir 1 rin n tic si olaraq bir kitab yarandı. “Psixolinqvistik” adlanan bu kitab 1954-cü ild n r olundu¹.

Qeyd etm k lazımdır ki, psixolinqvistikianın bir elm sah si kimi meydana çıxmasından çox-çox vv 1 onun ayrı-ayrı probleml ri v m s 1 l ri müxt lif t dqiqatçıların s rl rind n z rd n keçirilmi dir. Psixolinqvistik v ya linqvopsixoloji ara dirmaların xronoloji t sviri v analizi bu t dqiqatın m qs dl ri arasında olmasa da, dilin psixoloji probleml ri il ba lı fikirl rimizin formala masında az v ya çox d r c d rolu olan ayrı-ayrı mü llif v s rl r haqqında qısaca söz açma 1 lazım bilirik.

El fikirl r var ki, onlardan ilkin m nb kimi istifad etmi , ayrı-ayrı mülahiz 1 ri davam v inki af etdir r k elmi gerç kl r istiqam tl nm kd faydanlanmı iq. Bu mü llif v s rl rd n fikrimiz d st k m qs di il söz açırıq.

El fikirl r var ki, yanlış olmasına baxmayaraq, onlar bu gün d elmi gerç k kimi q bul edilir. Bunun tam t rsin olaraq, el fikirl r d var ki, elmi gerç yi ks etdirs d , haqsız irad v t nqidl r m ruz qalır. Bel mü llif v s rl rd n ilk növb d elmi dal ti b rpa etm k v t bii ki, öz mövqeyimizi ortaya qoymaq m qs di il söz açırıq. Fikri fikrimizl dabana-dabana zidd olan mü llif v s rl rd n is elmi sayıqlı 1 itirm m k v eyni zamanda elmi gerç yin harada oldu unu mü yy nl dirm k haqqını oxuculara verm k m qs di il söz açma 1 lazım bilirik. Yanlı lı 1, dem k olar ki, hamiya m lum olan v bu s b bd n d bizi h min yanlı yolla getm k ziyy tind n qurtaran, eyni zamanda söyl diyi ümumi n z ri fikirl rin gerç kliyi hamı t r find n bilin n v q bul edil n mü llif v s rl rd n is geni kild söz açma a ehtiyac duymur, yeri g ldikc onlara qısa istinadlar verm kl kifay tl nırık.

¹ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.

§ 1.3. V.Humboldt: Dil fəaliyyətin özüdür

Filosof, psixoloq v dilçi alim kimi tanınan V.Humboldtun sərlini rti olaraq linqvistikə v psixologiyanın qovadında yaranan psixolinqvistikanın başlanıcı v ya bünövrəsi hesab etmək mümkündür. O dövr üçün psixologiya hələ natural fəlsəfən ayrılmış qıl elm sahisi kimi formalalaşmışdır, V.Humboldtun sərlinə, onun həm linqvistikikanın, həm də psixologiyanın metodologiyasına yaxından bələd oldu u qeyd edilir¹. V.Humboldtun konsepsiyaları elmi cəhdinə rində, dialektik baxımdan ziddiyyətli olmaqla yanaşı, dilçilikdə bir sıra istiqamətlərinə, o cümlədən psixoloji istiqamətin inkişafına başlanıç vermişdir². Həttə belə demək mümkündür ki, dilçilik elmində psixolinqvistik tədqiqatlar istiqamətinin tanınımı nümayəndələrindən A.Potebnya özəsərlərinə rindən həzər V.Humboldtun fikirlərini davam etdirən inkişaf etdirmişdir³.

V.Humboldtun fikrinc , “Dil ölü məhsul (Erzeugnes) kimi yox, yaradıcı proses kimi (Erzeugung) n z rd n keçirilm lidir... sas mahiyy ti baximindan dil h m stabil, h m d daima d yi ndir... Dil – f aliyy tin m hsulu (Ergon) yox, f aliyy tin özüdür (Energiea)... Dil daima yenil n, t l ffüz edil n s sl ri m na ifad etm v yön ld n ruhi f aliyy tdir”⁴.

Psixolinquistikanın n son nailiyy ti v yeni m kt bi hesab olunan “Nitq f aliyy ti n z riyy si”n f aliyy t ideyasının psixologiyadan, daha d qiq des k, A.N.Leontyevin v A.R.Luriyanın psixologiya il ba lı t dqiqatlarından g ldiyi iddia olunsa da⁵, göründüyü kimi, V.Humboldtun zamanında v onun s rl rind bel bu ideya dilçilikd artıq mövcud olmu , sonralar A.Potebnyanın, F.de.Sessürün, L. erbanın v dig r dilcil rin konsepsiyalarında öz ksini tapmı dır.

1 « » 1987 13

, 1984. Ön sö

3 . . H min s ri, s. 14.
4

4 . , 1984, . 69-70.
5 1960

§1.3.1. Nitq vasit sil dü ünm nin t dqiqi zamanı mü yy n edilmi dir ki, psixologiya v dilçilik elmi daima m kda liq edir. Bu m kda li in elmi rhi ilk d f m hz V.Humboldtun s rl rind mü ahid olunma a ba lanmı dir. Nitq vasit sil dü ünm nin ma-hiyy tini rh ed rk n V.Humboldt b zi fikirl r ir li sürmüdür ki, h min fikirl r psixologiyada L.Viqotski, dilçilikd is A.Potebnya t - r find n davam y inki af etdirilmişdir.

V.Humboldt yazır: ‘Dil fikri formala diran orqandır (Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken). intellektual f aliy t tamamil ruhidir, d rin daxilidir v mü yy n m nada izsiz yox olan- dir, nitqd s sin köm yi il materiyala ir v hiss orqanları vasit sil q bul edil bilir. Bu s b bd n intellektual f aliy t v dil v hd t t kil edir ... Subyektiv f aliy t t f kkürd obyekt yaratır. T s vvürl rin heç biri vv lc d n verilmi yaların tam m nims - nilm si deyil. Hiss orqanlarının f aliy ti ruhi f aliy tl rin daxili prosesl ri il sintetik laq d olmalıdır. M hz bu laq n tic sind obyekt çevril r k subyektiv qüvv y qar ı qoyulan t s vvür yaranır v o da yenid n m nims nil r k subyekt çevrilir. Bütün bunlar dilin yardımçı il ba yerir’¹.

Etiraf ed ki, dil v d rketm m s l l rind n yazan, özün v elm hörm t ed n hiç bir t dqiqatçı elmi gerç yin bir addımlı nda dayanan bu fikirl rd n yan keç v ya onlara öz münasib tini bildirm y bilm zdi. Çünkü V.Humboldt burada hissi m nims m - d n ba layib dü ünm f aliyy tl ri il mü ayi t olunan v t s vvürün formala ması il ba a çatan d rketm prosesini rh etmi dir. Qeyd ed ki, V.Humboldtun bu rhi bu gün q d r dil v d rketm nin laq l rının ara dirilması istiqam tind verilmi n müasir rhl rd n yalnız bir v ya bir nec parametri il f rql nir.

§1.3.2. V.Humboldta gör , nitq bir t r fd n, ümumiyy tl , s sdır, dig r t r fd n is hissi t ssüratların, daxil yön lmi ruhi f aliyy tl rin m cmusudur. Bu hissi t ssürat v f aliyy tl r dilin yaranması il anlayı ların m l g lm sin xidm t edir v ya onların

1 1994 75-77

önünd gedir¹.

V.Humboldtun „nitqin səs və hərəkətlərin məcmusu kimi formallaşması, el c d bu hissi təəssürat və fəaliyyətlərin dilin yaranmasının ... önündə getməsi“ fikirləri A.Leontyevin “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ndə A.N.Leontyev və A.R.Luriyanın adı ilə bağlıdır. Luriyanın ideyasından heç bir cəhət ilə rəqəmər. A.A. və A.N.Leontyevlərin A.R.Luriyanın bacılığı fəaliyyət sözünün önündə ki “ruhi” təyini ilə bağlıdır. Belə ki, onlar “ruhi fəaliyyəti” fikrinin materializmlə deyil, idealizmlə bağlılığı onu iddia etməklə ona idealizmə dəyişdirir, həmin fikri Sovet Psixologiyası və dilçilik elmi üçün “Non Grande” və ya qəbul edilməz elan etmişdir.

Bizc , V.Humboldtun qeyd edil n fikrind irad tutulacaq m s 1 „*dilin yaranması ilə anlayışların əmələ gəlməsi*“ fikri idi ki, bu c h t n A.A. v A.N.Leontyevl r, n A.R.Luriya, n d dig r t dqiqatçilar h miyy t verm mi l r. Amma mahiyy t etibaril m hz bu fikirl razıla maq mümkün deyil. Bel ki, burada anlay in gerç klik elementin xas bir xüsusiyy t olub, ilk növb d birinci intellekt obrazında v yalnız bundan sonra v m hz birinci intellekt obrazının dil güzgüsünd ks olunması n tic sind formala ması² prinsipi n z r alınmamı dir.

§1.3.3. V.Humboldt bel hesab edir ki, dil özün m xsus mahiyy t yaratma qabiliyy tin malikdir. Dilin bu xüsusiyy ti yalnız d rketm aktı ç rçiv sind mövcud olur. Amma mahiyy t etibaril dil d rketm v ya t f kkürd n asılı devil³.

İbttki, bu fikrin birinci hissisi, yani “*dilin mahiyət yaratma qabiliyyətinin dərkətmə aktı çərçivəsində mövcud olması*” mülahizisi tamamilə doğrudur. Bu fikrin ikinci hissini is, böyük alim bəslədiyimiz dərin rəbət baxmayaraq, məqbul hesab ed bilmərik. V.Humboldtun “*mahiyət etibarılı dil dərkətmə və ya*

təfəkkürdən asılı deyil" fikri n dilin yaranması, n d praktik olaraq ondan istifad baxımından do ru hesab edil bilm z. Çünkü dilin, el c d nitqin yaranması sinktual d rketm¹, onun kommunikativ funksiyası is vizual-verbal d rketm il birba a ba lidir. nsanın yüks k psixoloji f aliyy tl r qrupuna daxil olan nitqyaratma v dilyaratma f aliyy tl rini, el c d ünsiyy ti d rketm d n k narda t s vvür etm k bel mümkün deyil. V.Humboldtun bu fikrinin tam ksin olaraq, biz bel hesab edirik ki, *insan təfəkküriündən kənardı mənasız söz yığını və işarələr zəncirindən başqa bir şey olmayan dilin və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərkətmə və təfəkkür proseslərində üzə çıxır*².

§1.3.4. V.Humboldt nitq vasit sil ünsiyetin fundamental problemlerini düzgün münye nı dirmiştir:

“1) qarılıqlı anlamanın mümkün ola bilmesi için kommunikantlar dünya haqqında aynı təsdiq vəvür malik olmalıdır, məhz bu eynilik qarıştırınfin məqsədi müəyyənlidir. Dirməyə və nitq vasitəsil ötürünləməlumat haqqında fikir bildirməyə imkan verir; 2) nitq vasitəsil ötürünləməlumatın başa düşülməsi dirləyinətərfin aktivliyidir, belə ki, o, dilin arası gövdələrinin (özləri müstəqil gerçəklilik elementi olan dil struktur vahidlərinin – M.) qəbul edir, onları tanıır, identikləşdirir, yaddaında olan ensiklopedik və dilçilik məlumatları ilə tutu durur, nəticədə, nitq vasitəsil ötürünləməlumatın mənası və məzmunu haqqında qərar verir; 3) verilənləməlumatda olan dilin arası gövdələrinin (dil struktur vahidlərinin – M.) qəbulu – adresatla eyniyyət təkiləndən bilik fragmentlərinin başlı ilkin göstərişlərinin qəbuludur, silində, bu göstərişlərin nitq məlumatı haqqında qərar vermək üçün yalnız ilkin təkandır”³.

¹ sg rov M.B. Ümumi d rketcn prosesind sinktual d rketcn nin rolü (psixolinqvistik ara dirma). T dqiql r. Bakı, 2004, N 1, s. 16-19.

² Bu haqda daha tərafı bax. sgrov M.B. Tətiklər prosesləri baxımından dilin yaranması (məqalə), «Tətiklər rəsədi». Dilçilik İnstitutu, Bakı, «Elm», 2008, N 4 s. 45-53; Leksik-grammatik formaların linqvopsixoloji təhlili. «Filologiya» məsələləri». M.Füzuli adına həsr olunmuş sənəd. Elm, Təbliğ, Bakı, 2010, N 1, s. 49-52.

³ İlyazmaları nstitutu. «Elm v T hsil», Bakı, 2010, 1, s. 40-52. «...» 1987, s. 23

¹ . . . , "1984, . 61

² sg rov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyy ti. T dqiql r. Baki, 2004, N 2, s. 60-64.

³ Humboldt V. H min s ri, s. 78

§ 1.4. H. Steyntalın linqvistik və psixoloji görüşləri

H. teyntal nitq prosesini rətləndirir üçün bələcə amilin həmiyyəti ön plana çır. O, belə hesab edir ki, nitqin məqsədi psixoloji və maddi qüvvələrin köməyi ilə müzakirənin ifadəsidir (və ya ötürüm sidir—M.). H. teyntal maddi qüvvəni müziqiyələşdirir, psixoloji qüvvəni çalıcılığını müzakirənin ifadəsidir¹.

Bütün dığarcılıkları bir kənaraya qoyaraq etiraf etməliyik ki, bunun mövqeyi ilə H. teyntal elmi gerçək V. Humboldt dan daha yaxındır. Belə ki, V. Humboldt dan fərqli olaraq, H. teyntal müzakirənin ifadəsinə psixoloji və maddicəhliliyərin birgə tətirəkini qəbul edir.

Dorudur, H. teyntal müzakirə, maddi və psixoloji cəhətlər deyinmiş heç də gerçəklik elementi, ona ekvivalent olan birinci və ikinci intellekt obrazlarını² nəzərdə tutmur. Bu cəhətdən burada elmi gerçək yə yalnız nisbi yaxınlıqdan söhbət gedəbilir.

§1.4.1. H. teyntal dilçilikdə müntəqim meyillərlə mübarizə məqsədi ilə dilçiliyi psixoloji elm, dili işləmə bütövlük psixi fenomen elan edir. Təbii ki, bu, bütün varlılığını sevdiyi elm həsr edən psixoloq-alimin egoistcəsinə söylədiyi subyektiv fikirdir və həmin fikri söyləməkdən onun səs məqsədi psixoloq olmayan tədqiqatçıları dilin öyrənilməsi məsələrindən uzaqla düşməqdır.

H. teyntalinə sərənlərin psixologiya və linqvistikanın laqlığını işləmək rəsədi metodologiyası sıvılaşdırılmışdır. Bu zaman inki analizlərin metodoloji sxemləri uyğunlaşdırılmadan dilçiliyə köçürülmüş, hətən bunun dilçilik baxımından yeganə düzgün metodologiya olduğunu iddia edilir. O, dilçiliyə yad olunan metodologiyaların gerçəkliklənməsi, eyni zamanda dilçilik məsələlərinə bəhs etdikdən belə onun səs apellyativ vahidi rəsi “dənə iqtisadiyyatı”, “dənə iqtisadiyyatının tətbiqi” kimi sərf psixoloji anlayışlar olmur, o, dilçiliyin psixologiyadan fərqli sistemi və predmeti olduunu sanki unutmuşdur³.

Bir sözlə, H. teyntal özündə dəqiqlərində dilçilik problemləri ilə məşğul olan psixoloq olaraq qalır. Onun dilçiliyin gerçəkliyi yeganə yenilik işi mülliimi F. Herbartin assosianizm ideyasını olmamışdır.

§1.4.2. Slind müxtəlif psixoloji hissələr, təsvir, obraz və sair ilə bərabər assosiativ laqları ideyasının çoxqudim tarixi vardır. Bütün fəlsəfə tarixində, elm qədrkiliyi və elmi psixologiyada ona rast gəlmək mümkündür. Xarici təsirlərin təsində yaranmış bədən hissəyyatının laqları kimi çıxarılmışdır və bədən daxilində möhafizə olunan assosiasiyyaların mexaniki modeli XVII əsrdə R. Dekart, T. Gibson, B. Spinoza tərəfindən hazırlanmışdır.

Assosianizm və ya assosiativ laqları ideyasının H. teyntal tərəfindən dilçiliyin tətbiqi kəskin halda təqnidlərə məruz qalsadır¹, nəzər almaq lazımdır ki, müxtəlif eksperimentlərdə müyyən edilmiş nəzərə rəsədi assosiativ laqları rəsədindən eksperimentlərdə olunan normal və patologiyalı xəslərin psixikasında mövcud olan anlayışları arasındaki laqları rəsədindən bir vasitə kimi istifadə edilir. Bu işin öz növbəsində ontogenetik dənərin mənalarının inkişafı² və insanın daxili leksikonunun quruluşu haqqında³ mühakimə yürütməyim possibilità verir.

§ 1.5. V. Vundt. Formanın fərqli məzmunun yaratması, təfəkkür elementi anlayışı

V. Vundtda da linqvistika və psixologiyasının laqlığı metodoloji sıvılaşdırılmış metodoloji sxemləri müvafiq adaptasiya aparılmadan dilçiliyin tətbiq edilməsidir. O, dil materialları ilə işlədikdən belə, psixoloq olaraq qalır. V. Vundt münimlik (dərkətmə) və nitq yaratma prosesini psixoloji analiz sxemlərinə rəsədində istifadə yolu ilə tədqiq edir.

¹ Steinthal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, s.483.
« », 1987, s. 24-25.

² Şəhərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqatçı. Bakı, 2003, 4, s. 39-43
« », 1983.

³ 1977. // « », 1983.

35

§1.5.1. V.Vundt öz t dqiqtalarında dili h m sistem (öz müasiri olan dilçil rin cüml nin qurulu u haqqında mülahiz l rind n istifad edirdi), h m d qabiliyy t (nitq mexanizmi) kimi n z rd n keçirir. Dilin qabiliyy t v ya nitq mexanizmi olması V.Vundtun t dqiqtalarda m nims nil n obyekt (d rk olunan gerç klik elementi – M.Ə) haqqında ümumi t s vvür (Gesamtvorstellung) formala dırmaq v bu t s vvürü struktur laq 1 ri il bir-birin ba lı olan daxili hiss 1 ri n parçalamaq (strukturlarına ayırmaq), h mçinin bu ümumi t s vvvürl ri sözl rl ifad etm k – ümumilikd qabiliyy t kimi rh olunur. V.Vundtun q na tin gör , ümumi t s vvürün hiss 1 ri arasındaki laq 1 rin strukturu cüml nin strukturu üçün sas rolu oynayır¹.

V.Vundt bel hesab edir ki, nitqin m nims nilm si prosesi onun xarici formasının q bulu il ba layır. Xarici formanın analizi cüml nin sintaktik strukturunun v bu da öz növb sind ümumi t s vvürün daxili elementl ri arasındaki struktur laq 1 rinin, y ni cüml yaradark n kommunikantn sözl rl ifad etdiyi qli, fikri m lumatın mü yy nl dirilm sin rait yaratır. B zi obyektl rin m nims nilm si zamanı yaranan ümumi t s vvürl r daxili elementl rin parçalanır ki, bu elementl r arasındaki laq 1 r vv lc subyekt-predikat söyle ml ri arasındaki m ntqi münasib tl r klind t svir olunur v bundan sonra cüml d sözl rl ifad edilir.

V.Vundta gör , nitqi yaratma v onu m nims m funksiyaları t k bir m qs d xidm t edir ki, bu da aktiv kommunikantn nitq obyekti il ba lı ümumi t s vvürl rini passiv kommunikantn h min obyektl ba lı ümumi t s vvürl rin çevirm kdir. Nitqin yaratılmasına q d rki v ondan sonraki f aliyy tl ri V.Vundt t f kkür (v ya dü ünm) hesab edir.

§1.5.2. Psixologiya tarixind V.Vundt *təfəkkür elementi nəzəriyyəsinin* yaradıcısı kimi tanınır. Bu n z riyy y gör , psixoloji f aliyy tl rin rhinin sasında sad elementl r dayanır. Bütün psixoloji prosesl r onların qar ılıqlı t siri n tic sind yaranır.

¹ Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. Bd. 1.

V.Vundt sad t f kkür elementl rind n yaranan psixoloji prosesl rin qanunauy unluqlarını v daxili s b bl rini izah etm y qadir olan tutarlı d lil v ya rhl r ir li sür bilm mi dir. Bununla bel , sözlə ifadə olunan mahiyyəti qeyri-söz işarələri arasında mövcud olan xəyalı şəkil kimi qəbul etməyi nitqin yaradılması il ba lı t dqiqtalara daxil etmi dir¹.

Buradaca qeyd ed k ki, V.Vundtun t f kkür elementi anlayı ı bu t dqiqtamızda ir li sürül n intellekt obrazı anlayı indan mahiyy t etibaril saslı sur td f rql ns d , b zi mülahiz l rimizin formala -masında h miyy tli d r c d rol oynamı , ikinci bir t r fd n, bizi eyni yanlı yolla getm k ziyy tind n qurtarmı dir.

Bir faktı da etiraf etm yi özümüz borc bilirik ki, V.Vundtun “sözl ifad olunmu mahiyy ti qeyri-söz i ar 1 ri arasında mövcud olan x yali şəkil kimi q bul etm si”, dil struktur vahidinin müst qil gerç klik elementi kimi d rk olunması n tic sind ikinci intellekt obrazının yaramı olması il ba lı fikrimiz birba a d st k verir².

§1.5.3. V.Vundt uzunmüdd tli fasıl 1 rd n sonra cüml d sözl ifad olunan dü ünc m zmununu rh etm k m qs di il yenid n m ntqi anlayı lardan istifad etmi³ v bununla da sanki vv lki s rl ri il elmi h qiq tin bir addımlı nda dayanmasına baxmayaraq, q fl t n ondan üz çevirmi dir.

Qeyd ed k ki, nitqd ks olunan v ya öz mövcudlu unun yeni forması kimi nitq çevril n fikrin bu kild ba a dü ülm si nitqin yaranması v m nims nilm si probleml ri il m ul olan sonraki t dqiqtçiların s rl rind d öz ksini tapmı dir. M s 1 n, onun bir q d r ixtisar olunmu formasına N.Xomskinin cüml nin d rin strukturları il ba lı m lum konsepsiyasında⁴, h min fikrin bir q d r inki af etdirilmiş v eksperimentl rl saslandırılmış formasına is N. Jinkinin “universal ya kodu” anlayı nda⁵ rast g lirik.

¹ Wundt W. Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.

² sg rov M.B. Gerç klik elementinin intellekt obrazları. T dqiql r. Bakı, 2003, 4, s. 39-43

³ Wundt W. Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.

⁴ 1972.

⁵ 1982.

§ 1.6. D.Uotsonun behaviorizm nəzəriyyəsi: S-R

Psixolingvistikanın bir elm sah si kimi yaradılması Ç.Osqu-dun adı il ba lansa da¹, onun ilkin psixoloji sasını t kil ed n behaviorizm n z riyy sinin D.Uotsona aid oldu u qeyd edilir. D.Uotson psixologiyani n zar t oluna bil n eksperimental r saslanan d qiq elm elan edirdi. Behaviorizmin n ba lica xidm ti ondan ibar tdir ki, o, d rketm v insanın xarici uy unla ma reaksiyaları arasındaki bo-lu u doldurma a ç hd göst rmi ..., sözün tam m nası il buna nail ola bilm s d , d rketm d n lav , insanın xarici aktivliyini, xarici faktora qar ı göst ril n reaksiyaları eksperimental psixologiyanın ob-yekti elan etmi , bu vaxta q d r psixologiyanın yegan obyekti olan daxili psixoloji prosesl ri is obyekтив kild qeyd alma imkanı ol-madi ina gör eksperimental t dqiqatların obyekti siyahısından sil-mi dir. Daxili psixoloji prosesl ri, o cüml d n t f kkür v d rketm -ni t dqiqat obyekti hesab etm m k behavioristl ri “stimul-reaksiya” sxemi il kifay tl nm y , nitqin t dqiqini is nitqyaranadan reaksiyalar s viyy sin q d r b sitl dirm y vadar etmi dir².

§ 1.7. İ.Seçenov və üçpilləli psixoloji akt ideyası

Psixologiyada behaviorizmin hakim mövqe tutması insan nit-qinin t dqiq olunmasının v eyni zamanda linqvistika il psixologiyanın birg f aliyy tinin öün s dd ç km s d , bu q bild n olan s rl rin sayının azalmasına, sas etibaril kommunikativ reaksiyaların ara dirilməsinə v qeyri-nitq saslanan ünsiyy tin formal t svirin h sr edil n s rl rin ortaya çıxmasına s b b olurdu.

Behavioristl rin psixoloji prosesl rin t svirind istifad etdikl ri iki fazalı “stimul-reaksiya” sxemi .M.Seçenov t r find n üçm rh l li tam psixoloji akt kimi t kmill dirildi: 1) insana göst ri-

1 n xarici t sir, 2) bu t sirl rin insanın daxilind yaratdı 1 prosesl r, 3) xarici cavab f aliyy tl ri¹.

Seçenov van Mixayloviç (1829-1905) rus alimi v filosofdur. “Ba beynin refleksl ri” (1866) adlı s rind üurlu v t ht 1 tür f aliyy tl rin refleksl r saslandı m, h r cür psixoloji aktivliyin sasında obyekтив metodlarla öyr nilm si mümkün olan fizioloji prosesl r dayandı m sübut edirdi. s b sistemind m rk zi tormozlanmanın, eyni zamanda m rk zi sinir sistemind ritmik, bioloji prosesl rin mövcudluunu sübut etmi , hissl rin oyanmasında madd l r mübadil si prosesinin rolunu rh etmi , qanın t n ffüs prosesind ki rolunu t dqiq etmi dir. Obyekティブ f aliyy t n z riyy sinin yaratmı , m yin fiziologiyası, ya fiziologiyası, müqayis li fiziologiya v t kamül fiziologiyasının sasını qoymu dur. .M.Seçenovun s rl ri d rketm n z riyy l rinin inki afina t kan vermi dir.

Psixologiyanın predmeti v tür f aliyy tinin öyr nilm si baxımından .M.Seçenovun mövqeyin qiym t ver n M.Q.Yarevski bunu psixologiya elmind sl inqilab adlandırırırdı².

§ 1.8. L.Bluñfild: S-R və R-S əvəzlənməsi

L.Bluñfild behaviorist mövqed n yana maqla nitq vasit sil realla an ünsiyy t haqqında tam t s vvür yaradan ilk dilçidir. O, nitqi öz real mühitind ks etdirm y çalı m , nitqd n vv l v sonra ba-ver n praktik hadis l ri d göst rmi dir. n azi nitqd n sonra ba-ver n hadis l rd nitqin kommunikanta t siri açıq kild mü ahid olunur.

L.Bluñfild behaviorizmin sas izahat sxemi olan “stimul-reaksiya” sxemin saslanmaqla bel hesab edir ki, insanın h yati ehtiyacları v onların öd nilm si m qs di il icra olunan f aliyy tl r iki tip reaksiyada öz ksini tapır. Bunlardan birincisi praktik m li reaksiya, ikincisi is nitq vasit sil göst ril n reaksiyadır. Onun q na tin

¹ Psycholinguistics.A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.

², 1966.

«, 1968, . 177-178.

gör , bütün normal insanlarda nitq (*və ya ümumiyyətlə dil* – M.Ə), hər eyd nvv l, praktik ehtiyacların öd nilm sin xidm t edir¹.

Göründüyü kimi, mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq, hər ikisi insanlığı əliyət rını tənzimləyən vasitə oldu. Una görə L. Blumfeld nitqəfə əliyət rının qeyri-nitqəfə əliyət rının ekvivalent olduğunu dəyişdirən. Çünkü bu vasitənin hər ikisi eyni məqsəd, qarşı tərəfdən sir göstərmək məqsədi din xidmət edir.

§1.8.1. Birg f aliyy td olan insanlar nitq vasit sil v praktik kild bir-birin t sir göst r bil r, bu t sirl r qar i onların reaksiyası da ikili xüsusiyy t da iyir: nitq vasit sil v nitqd n k nar vasit 1 rl . L.Bluemfild nitq vasit sil ba ver n reaksiyaları praktik stimulların v zl yicisi hesab edir. Bu baximdan nitq stimulları v kommunikantların reaksiyaları praktik xüsusiyy tl r malikdir².

L.Bluimfildin n ba lica xidm tl rind n biri nitqin t nziml yici funksiyasını mü yy nl dirm sidir ki, onun bu fikri, dem k olar ki, bütün psixolinqistik m kt b v istiqam tl r t r find n q bul olunmu y inki af etdirilmi dir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, L.Bluemfeldin nitql realla an ünsiyet modeli behaviorist paradigmaların rəsiv sind formalda də ina gör, “obyektivist” mahiyyət da iyir, yəni burada kommunikantın yalnız müəhid edil bilən fəaliyyətlərinin redən keçirilir və analiz cəlb olunur. Kommunikantın daxili aktivliyi, onun psixikasında baş verən proseslər, dil struktur və hidrlərinin mənaları isə obyektiv kildə müəhid imkanlarına malik olmadı ina görəndə bu tədqiqatın obyekti daxil edilmir.

§1.8.2. Ünsiyy td olan xsl rin replikalari v praktik f aliyy tl ri S R (stimul - reaksiya) sxemi sasinda *səbəb-nəticə* modeli üzr analiz edil rk n praktik f aliyy tl r nitqd ifad olunan söyl ml rin m nası hesab edilir. Bununla bel , analizin obyekti yalnız mü ahid edil bil n f aliyy tl r oldu una gör paradiqmalarda pozulmalar mü ahid edilir. Cünki kommunikant t r find n stimul

yaratıldıkları bu stimulun yaradacağı reaksiya varyansının tespit edilmesi, yani reaksiya stimuldan varyansı kaçırma, başka bir söylemde korelasyon, müsbət ahit edilmeyen, ideal olan faktör doğrultusunda obyektiin daxil olur.

Behaviorizm baılı qeyd edil n çatı mazlıqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə onu təkmilləşdirir və bir sıra cəhdlər göstərilmişdir.

§ 1.9. C.Morrisin neobehaviorizmi – dispozisya

İnsan davranışlarının yeni keyfiyyetlerinin yönüne, neobehaviorizm gibi tarihsel olunan yeni psixolojistik istiqametinin banisi C. Morris'dir.

“Nitq f aliyy ti n z riyy si” t r fdarlarının idd tli t nqidin m ruz qalmasına baxmayaraq, Ç.Morris nitq vasit sil ünsiytin analizind düzgün v asanlıqla isbat oluna bil n t s vvürl rd n çıxı ed r k göst rir ki, b zi hallarda insan i ar y d , onun y z etdivi

yaya da eyni t rzd reaksiya göstirir, y ni ya v onun i ar si eyni reaksiya il qarılanır. ya v onun i ar sin insan t r find n veril n reaksiyani mü ahid etm yin mümkün olmadı 1 halları izah etm k m qs di il Ç.Morris “dispozisya”, y ni reaksiya verm y hazırlıq anlayıından istifad edir.

Klassik behaviorizmdə iarının nəsi stimul kimi çıxı edən “i ar gövdəsi”nın qarşı göstərilən reaksiya ididir. Ç.Morrisin iarının nəsi dispozisiyadır, yəni stimula qarşı reaksiyaya hazırlıqdır və Ç.Morrisin fikrincə, bu mənəvi gəlçək, bərabər raitlərdən üz çıxacaq, reallaşacaqdır.

“st r klassik behaviorizm, ist rs d neobehaviorizm nitq
vasit sil ünsiyy tin nec ba verdiyini v ünsiyy t xidm t ed n dil
struktur vahidl rinin insan t r find n nec m nims nildiyini rh ed
bilm di”¹ kimi son d r c k skin v bir q d r d q r zli t nqidi
fikirl r mövcud olsa da, bizc , klassik behaviorizm d , neobehavio-
rizm d qeyd olunan m s l l ri öz metodologiyasina, meyarlarina
uy un kild rh etm yi bacarmi dir.

¹, 1968, .4.

² Yen orada, s. 40.

Behaviorizm v neobehaviorizm h m, ümumiyy tl , psixolinqvistikanın, h m onun üçüncü n sli v ya pill si adlandırılan “Nitq f aliy ti n z riyy sinin”, h m d bu t dqiqat s rind t qdim olunan n z ri mövqeyimizin formala masında mü yy n pozitiv rol oynamı dır.

§ 1.10. Alışılmış situativ məqamlar analogiyası və situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipi

Nitq v onun ötürülm si il ba lı veril n informasiyanın gerç kliyi ks etdirm si baxımından n real fikr A.A. Potebnyada rast g lirik. A.Potebnya nitqin ötürülm sini mü ayi t ed n psixoloji prosesl ri bel rh edir ki, sözün t rkibi mür kk b m zmunun i ar si olsa da, h min s s t rkibinin ba qasına ötürülm si il m zmun bütün çalarları il informasiyanın ötürüldüyü xs verilmir. H min m zmun çalarları informasiyanın ötürüldüyü xsin özü t r find n yaradılır¹.

Bizc , burada ötürül n informasiya v yaranan m zmun çalarlarının b zi hallarda f rqli oldu unu v bu f rqliliyi yaradan iki ba lica s b bi qeyd etm k lazımdır ki, bunlardan birincisi *alışılmış situativ məqamlar analogiyası*, ikincisi is *situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipidir*.

§1.10.1. Alışılmış situativ məqamlar analogiyası dedikd , eyni f aliy tl ri daima eyni situativ raitd icra etm y ali mi v müvafiq dil struktur vahidin kodla dirmi olan informasiya il ba lı yaranan m zmun çalarlarının müxt lif passiv kommunikantlarda yaratdı ı m na çaları f rqı n z rd tutulur. A. affin terminoloji meyalarından istifad etm kl “effektiv ünsiyy t”in² oppozisiyası kimi qeyri-effektiv ünsiyy t adlandırma bil c yimiz bu ünsiyy t formasında aktiv kommunikant t r find n ötürül n eyni dil struktur vahidl rının müxt lif passiv kommunikantların t f kküründ oyatdı ı birinci

intellekt obrazları qism n f rql n c kdir. Bu zaman eyni kod qrupları t rkibind oyanan lav obrazlarda da böyük f rql rin ola bilm si istisna edilmir.

Saatlı rayonunda “Size asıl Türk sofrası açtırdım ve güzel bir plov yaptırdım”- dey r k Ankaralı h mkarımla m ni evin d v t ed n hm d adlı bir Axisqa türkünün evin g linc y q d r yalnız Ankaralı h mkarım, qonaq ota ma girdikd is h r ikimiz ok v ziyy tin dü m s k d , n azi t ccübl ndik.

Ankara yem khanalarında plovların qaynadılmış düyüd n ba qa bir ey olmadı ini bil n h mkarım astadan m n “Çok acıktım, bir plovla yetinemem, etli bir eyler yemek istiyorum” deyir, bir b han il hm dd n ayrılib restorana getm yi xahi edirdi. M n ona bizim plovlar haqqında qısa izahat verdim v o, sakitl di. Qonaq ota inda yer atılmış dö kl ri v s rilmi süfr ni gördükd Axisqa türk rind “asıl türk sofrası”nın n dem k oldu unu tam m nasi il bilm diyimi m n d etiraf etm li oldum.

Psixoloji baxımdan alı ilmi situativ m qamlar analogiyası yalnız ali üür da iyicisi olan insanla, el c d yüks k üür f aliy ti olan dil v ya nitql ba lı bir norma deyil. Onu ist nil n inki af s - viyy sin malik canlılarda yaradılan rti refleksl rd d mü ahid etm k mümkündür.

M s 1 n, müxt lif qaranlıq otaqlarda olan iki itd n birin eyni r ngd lampanı yandırmaqla uzun müdd t yem k verib, dig rin is iyn vurduqda, bu itl rd h min r ng qar i müvafiq rti refleks yaranır. H min itl ri eyni bir qaranlıq ota a salıb h min r ngd i ı ı yandırıldıqda itl rd n birind ir ifrazi, dig rind is qorxu v ya h y can hissi mü ahid olunur.

tl rin veril n komandaların m nasına deyil, sad c s s t rkibin reaksiya verdiyini sübut etm k v bu ali qanlı in da daha bir rti refleks oldu unu sübut etm k m qs di il 1981-ci ild H rbi Kinoloqların M rk zi M kt bind (Moskva vilay ti, Dmitrev h ri) prapor ik S limqariyevin eyni cins (rqi Avropa ovçarkası) v ya da (5 aylıq) olan itl rl apardı ı 6 aylıq m ql r n tic sind adları

¹ . . . , 1905, .599-600.

² . . . , 1963: c. 343-344.

da bir-birinin t rsi olan (Ton v Not) itl rd eyni bir komandaya tamam mil bir-birin ks olan reaksiyalar mü ahid olunmu dur.

“Fas” komandasında Ton dü m n maketin “hücuma kecir” Not “fara at” dayanır, “Fu” komandasında is Not dü m n maketin “hücuma kecir” Ton “fara at” dayanırdı.

“Mesto” komandasında Ton sahibinin sol aya inin yanında oturur, Not sahibinin trafında fırlanır, “Qulyay” komandasında is , ksin , Not sahibinin sol aya inin yanında oturur, Ton onların trafında fırlanırdı.

Artıq qeyd olundu u kimi, praktik t crüb xarakteri da ıyan bu eksperimentin qoyulmasında sas m qs d heyvanların, o cüml - d n d itl rin veril n komandalar sasında f aliyy tinin anlaması il deyil, rti refleksl ba lı oldu unu nümayi etdirm k idi. Detallarına varıb diskussiya açmadan v konturargumentl r müraci t etm d n yalnız bunu qeyd etm k ist rdik ki,ayrı-ayrı heyvanlarla aparılan eksperiment v t crüb l r sasında onlarda da üeturun, d rketcenin primitiv formalarının mövcud oldu unu sübut etm y çalı an v bu istiqam td inandırıcı, n azı heyr tl ndirici n tic l r

O, üiurun funksiyalararası laq 1 rinin sabitliyini v d yi - m zliyini q bul ed nl ri t nqid at in tutaraq göst rir ki, “m nims - m () h mi eyni d r c d diqq td n, fikir () is yadda dan asılı deyil”¹.

§1.11.2. Özün q d rki psixoloji t dqiqatların ks riyy tind iki ks qütb meyilin olduunu göst r n L.Viqotski bel hesab edir ki, fikir v sözü Çin s ddi il bir-birind n ayıranlar da, onları eyni ey hesab ed nl rd eyni d r c d haqlıdırlar v eyni d r c d yanılırlar. Onun fikrinc , h qiq ti harada is bu iki fikrin arasında axtarmaq, bununla bel metafizika dualizmin yuvarlanmaqdan özünü qorumaq lazımdır. ksqütblül r nitqi fikrin ifad vasit si, xarici görünü ü, onların arasındaki laq ni is k nar laq hesab edirl r. kincil rin çatı mayan c h ti is odur ki, onlar fikri v nitqi bir vahidin hiss l ri kimi q bul edir v bu kild d ara dirırlar. T bii ki, bu halda fikir v nitqin daxili laq sinisi mü yy nl dirm k mümkün olmur.

L.Viqotskiy gör , t f kkür v nitqin öyr nilm sinin dönü nöqt si odur ki,... tam olanı t rkib hiss l rin deyil, tamın bütün xüsusiyy tl rini özünd ks etdir n vahidl r ayırib öyr nm k lazımdır... Psixologiya daxili elementl r parçalayaraq öyr nm metodundan 1ç km li v tamı vahidl r sasında öyr nm lidir².

§1.11.3. İlk baxı dan buraya q d r deyil nl ri düzgün üümü-psixoloji müdd alar hesab etm k olar. Bu s b bd n L.Viqotskiy h r hansı bir irad tutub polemika açmaq v ya disput yaratmaq, dem k olar ki, mümkün deyil. Amma “tam” v “onun vahidl ri” dedikd , L.Viqotskinin n yi n z rd tutduunu bir daha diqq tl gözd n keçir k: “...T f kkür gerç kliyi yadda da ks etdirir. Y qin ki,... vahidin keyfiyy tc f rqi sas etibarı il gerç kliyi ümumil dirilm kild ks etdirm sidir. Bunun sasında bel bir q na t g l bil rik ki, sözün m nasi, onun ümumil dirm imkani sözün sl m nasında t f kkür aktını özünd ehtiva edir... Söz nitq s lt n tin aid oldu u q d r, fikir s lt n tin d aiddir. Bu s b bd n öz t bi tin uy un

¹ . . . , . . . , “ - ”, , 2000, . 165.

² Yen orada, s. 268.

olaraq m na eyni d r c d h m nitq , h m d t f kkür aid edil bil r... Söz eyni zamanda h m nitq, h m d t f kkürdür, çünkü o, nitq vasit sil dü ünm nin vahididir.¹

Bel m lum olur ki, L.Viqotski “tam” dedikd nitq v t f kkürün, dü ünm prosesinin v hd tini, eyniliyini, onun “vahidi” dedikd is , sözü n z rd tutur.

Bundan lav , L.Viqotski sözün m nasinın t f kkür aktındaki funksional rolundan dani ark n göst rir ki, “t f kkür f aliyy tinin fikird n söz do ru h r k tinin özü, inki afdır”². Amma bizc , bu, mövcud fikrin transformasiyasından, ba qa sözl des k, birinci intellekt obrazının ikinci intellekt obrazı il v zl nm sind n ba qa bir ey deyildir³. kinci bir t r fd n, bu fikir L.Viqotskinin özünün ba qa bir fikrin tamamil ziddir: “Yadda da h r hansı sözlü m tnin b rpası *təfəkkür prosesi* deyildir”⁴.

L.Viqotski bel hesab edir ki,“fikir sözl ifad olunmur, o, sözd tamamlanır”⁵. M qs d nitq yaratmaq olduqda bu, h qiq t n d , bel dir. Amma daxil n q rara g lm yin lazım g ldiyi bir nümun ni n z rd n keçir k.

“H s n qapını döym d n iç ri girdi, lind ki ka ızları müdirlin masasının üstün atdı v heç bir söz dem d n qapını çırpıb getdi. Müdir had t barma ini gicgahına qoyub, dig r barmaqlarını yumruq klind bükdüyü lini sa a-sola firlada-firlada bir az vv 1 H s nin çırpdı 1 qapiya baxdı”.

Bu hadis il ba li fikir-söz laq si haqqında dani malı olsaq, bel dem liyik ki, H s n v müdir heç n dem diyin gör heç bir ey d fikirl m di. Amma h qiq td , t bii ki, bu mümkün deyil.

Vizual kild , y ni bir kino lenti kimi gözl rimiz öündən ba ver n bu m nz r nin sonunda q rara g lirik:

1. H s n n zak t qaydalarına h miyy t vermir, y ni m d -

¹ . . . , . . . , “ - ”, , 2000, . 269.

² Yen orada, s. 335.

³ sg rov M.B. Gerç klik elementinin intellekt obrazları.“T dqıql r”. Bakı,2003,N 4, s. 39-43

⁴ Viqotski L.S. H min s ri s. 335.

⁵ Yen orada, s. 469.

niyy tsiz v kobud adamdır.

2. Müdir hörmət etmir və ya onu saymır.

Burada dütünm prosesinin daxili nitq vəsit sil gerç kl diyid iddia oluna bil r. L.Viqotskinin öz fikrin gör : "Daxili nitqə taxminən sözsüz nitq də demək olar".

Bizc , “daxili nitq sözsüz nitqdir”, “tam olan nitq v t - f kkürün v hd ti, onun vahidi is sözdür” müdd alarındakı qar ilqli ziddiyy ti izah etm k mümkün deyil. Bunu t sadüfi s hv v ya diq- q tsizlik lam ti d hesab etm k düzgün olmazdı. L.Viqotskinin s rl rinin “Psixologiya” adı il n r olunmu 1008 s hif lik külliyyatında, bir-birin ziddiyy t t kil ed n v t dqiqatın aparıcı x tl rini m l g tir n eyni v b nz r fikirl r rast g lm k o q d r d ç tin devil.

§1.11.4. L.Viqotski bu v ya dig r funksiyanın filogenetik inki afında t f kkür v nitq arasındaki laq ni insanab nz r meymunlar üz rind ara dirdiqdan sonra bel bir q na t g lir ki, 1)t f kkür v nitq müxt lif genetik kökl r malikdir, 2) t f kkür v nitqin inki afi müxt lif x tl r üzr gedir v bir-birind n asılı deyil, 3)filogenetik inki afın davam etdiyi bütün müdd t rzind t f kkür v nitq arasındaki münasib t heç vaxt bir-birind n t nasüb asılılında olmur, 4) antropoidl rd insani intellekt bir növ münasib tl r n tic sind (al td n istifad nin ilkin formaları), insani nitq is tamamil ba qa münasib tl r n tic sind yaranır (nitq fonetikası,emosisional funksiyalar v nitqin sosial funksiyalarının ilkin m rh 1 si), 5) insanlara m xsus olan t f kkür v nitq arasındaki ba lılıq antropoidl rd mü ahid olunmır, impanzed bunların biri il dig ri arasında heç bir ba lılıq yoxdur, 6) heç bir t r ddüd etm d n t f kkür v nitqin filogenezi il ba li dem k olar ki, intellektein dil q d rki inki afi v nitqin intellekt q d rki fazası mövcuddur².

Burada söhb tin insanab nz r meymunlardan v antropoidl r- d n getm si diqq ti yayindira v ya bunun müasir insanlara aid

olmadı 1 fikrini yarada bilir. Amma txminen eyni fikr L.Viqotskinin s 1 rind deflirlastırılır: “*Fikir ve söz arasında ilkin bağlılıq yoxdur*”¹.

vv 1 deyil nl ri bir k nara qoyub yahniz bu son fikirl ba li qeyd etm k ist yirik ki, insan olumundan öltümün q d r sas h yati keyfiyy tl rini t kmill dirm y qadir olan n ali canlıdır. M ntiq v bütün canlılara xas olan fiziooloji qanunlar baxımından insan ürurlu varlıq oldu una gör onun dü ünm qabiliyy ti, c miyy t üzvü v ya ictimai f rd oldu una gör is onun nitqi daima inki af etm lidir. Bu heç d o dem k deyil ki, “ba lan icdan bir-biri il heç bir ba lili 1 olmayan” bu iki aparıcı xüsusiyy t inki afin hansı bir m rh 1 sind is birl ib v hd t t kil etm lidir. Onlardan birinin dig rinin inki a-fini sür tl ndirdiyi übh sizdir. Praktik v verbal intellekt m s 11 - rind n danı ark n L.Viqotskinin d qeyd etdiyi kimi, simvolların v xüsusil d sözün vasıt funksiyası intellektein inki afında ir lil yi , h tta böyük sıçrayı varadır².

Biz bu fikird yik ki, f aliyy tin sür tl ndirilm sini t min ed n
vasit ni f aliyy tin özü kimi v ya varlı in yaradılmasında i tirak
ed n elementi varlı in bütöyü kimi q bul etm k do ru devil.

§1.11.5. Biz artıq qeyd etmi dik ki, L.Viqotski u a in f aliy- y tini mü ayi t ed n nitqi v ya h r hansı i i icra ed n u a in dani masını onun sözlü dü ünm si kimi q bul edir v icra edil n tap ırıq ç tinl dikc danı i in çoxalmasını d rketc v dü ünm d nitqin aparıcı rolu kimi qiym tl ndirir³. Y ni do rusanmı u aq danı - masa, h min i i icra ed bilm zdi? Bicz , bu fikir “portret ç k n r ssamin zümzüm etdiyi mahnı olmasa, o i l y bilm z” hökmü q - d r vanlı dır.

L.Viqotskinin ba qa bir fikrin n z r salaq: "Afaziya x st li-
yin tutulmu insanlarla insanab nz r meymunların müvafiq i lri
yerin yetirm qabiliyy ti t xmin n eynidir. Bu fakt yüks k psixoloji

1 “ ” 2000 368

² Yen orada, s. 328-329.

1 “ ” 2000 463

² Yen orada s. 838-840.

³ Yen orada, s. 840-842.

funksiyaların yerin yetirilm sind nitqin müst sna rol oynaması il ba lı fikirl rimizi sübut edir¹“. Amma bizc , bu, nitqin müst sna rolunu yox, sad c olaraq bel x st 1 rd yüks k psixoloji funksiyalarla yana i, nitq qabiliyy tinin d pozuldu unu göst rir v yalnız onu sübut edir ki, nitq yüks k psixoloji f aliyy tl r qrupuna daxildir.

§1.11.6. Göst ril n t dqiqatda L.Viqotskinin el fikirl ri vardır ki, onların yarısı inkarolunmaz h qiq t, dig r yarısı is mübahis obyektin çevril n v b z n t nqid davam g tirm y n mülahiz l rdir. Bel bir fikr n z r salaq: “*Nitq hazır fikrin ifadəsi deyil. Fikrin özü nitqə çevrilir və bunun üçün şəklini dəyişir, yenidən təşkil olunur*²“. g r birinci cüm olmasaydı, ikinci cüm nin gerç kliyi q bul oluna bil rdi. Bel ki,birinci intellekt obrazları klind formala an fikrin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası d rketm nin v idrak prosesinin müvafiq fazalarında tez-tez t sa duf olunan hallardır.

Ba qa bir m qamda L.Viqotski yazır: “Söz yalnız nitq v t f kkürün v hd ti deyil, eyni zamanda ümumil dirm v ünsiy y tin, kommunikasiya v m nims m nin v hd tidir”³. Sözün nitq v t f kkürün v hd ti v vahidi olması m s l sin münasib timizi artıq qeyd etmi ik. Amma etiraf etm k lazımdır ki, söz geni m nada ümumil dirm v ünsiy y tin v hd tidir. Bel ki, sözün v nitqin sas funksiyası ünsiy y tdir. Bundan ba qa, söz ist nil n halda h r hansi konkret yaya yox, yalar qrupuna aid olur (xüsusi isiml r istisna olmaqla). Bu s b bd n h r bir söz psixoloji baxımdan ümumil dirm dir. Bel ki,*alma* sözü r ngind n, növünd n, dadından asılı olmayaraq bütün almaları ümumi kild ifad edir, *getmək* sözü is piyada, atla, qatarla, t yyar il , sürün r k v s. yollarla m kanda yer d yi m ni ifad ed n, mahiyy tc eyni, üsul baxımdan f rqli h r k tl rin ümumil dirilmi adıdır.

L.Viqotskinin d qeyd etdiyi kimi, “*fikrin sözlə ifadəsi ümumi-*

¹ , “ - ”, , 2000, .842.

² Yen orada, s. 471.

³ Yen orada, s. 271.

*laşdirmənin köməyi ilə həyata keçirilən fövqəladə bir aktdır və o, gerçəkliyi birbaşa hissetmə və mənimsəmədən fərqli şəkildə əks etdirir*¹“.

§1.11.7. Sözün ümumil dirm m s l sind n dani ark n L.Viqotski bel bir fikir söyl yir: “*Bəzi əşyalar haqqında uşaqlara ona görə məlumat vermək mümkün olmur ki, hələ onların məlum ümumiləşdirmələri mövcud deyil*²“. Bicz , burada ümumil dirm d n yox, gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazının yoxlu undan dani maq daha do ru olardı³. Bel ki, at, qatar, t yyar kimi gerç klik elementl ri haqqında m lumati olmayan u a a v ya böyük adama min d f d t krar ets k, atla, qatarla v ya t yyar il *getməyin* n dem k oldu unu anlaması mümkün deyil. Amma at, qatar, v t yyar ni h min xsl r göst r s k v ya bunların n oldu unu sözl izah ets k, y ni bu gerç klik elementl rin ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının yaranmasına rait yaratsaq, o halda atla, qatarla v ya t yyar il *getməyin* n dem k oldu unu asanlıqla ba a dü rl r.

L.Viqotski assosiativ v struktur psixologiyanın leyhin çıxaraq bu psixoloji mövqel rin z if c h tini onda görür ki, onlar sözün ümumil dirici mahiyy tini v gerç kliyi özün m xsus kild ks etdirm sini, sözün h m formasının, h m d m nasının d yi m sini gör bilmirdil r⁴.

B zi m qamlarda onunla razıla masaq da, biz bel hesab edirik ki, nitqin yaranması, sözün t bi ti il ba lı L.Viqotskinin b zi fikirl ri bu gün d öz aktuallı ini qoruyur.

§1.11.8. vv ll r bel hesab olunurdu ki, f rd özünü d rk etdiyin gör , ba qalarını d rk ed bilir. L.Viqotski is bel hesab edir ki, sl h qiq t bunun ksidir v “*biz başqalarını dərk etdiyimizə görə öziümüzü dərk edə bilirik. Başqalarında gördiymizi öziümüz-*

¹ , , “ - ”, , 2000, 269.

² Yen orada, s. 270.

³ sg rov M.B. Ümumi d rketm prosesind sinktual d rketm nin rolü (psixolinqvistik arasıdırma). T dqiql r. Bakı, 2004, N 1, s. 16-19

⁴ Viqotski L.S. Göst ril n s ri, s. 368.

*də axtarıb tapırıq. Özümizə kənardan baxa bilirik və anlayırıq*¹.

İlk baxı dan çox sad görün n bu mülahiz il L.Viqotski d rketm d daxil olmaqla bütün yüks k psixoloji funksiyaların sosial t bi tini ön plana ç kir v göst rir ki, “bütün yüks k psixoloji f aliyy tl r vv lc xüsusi formaya malik psixoloji m kda liq klind mövcud olmu v daha sonra f rdi davranış formasına çevrilmişdir²“.

§1.11.9. Dili d yüks k psixoloji f aliyy tl rd n biri hesab ed n L.Viqotski qeyd edir ki, dil iki funksiya yerin yetirir: “birincisi, ayrı-ayrı insanların t crüb sini v f aliyy tini koordinasiya ed n sosial vasit kimi, ikincisi, dü ün nin al ti kimi çıxı edir. Biz h r zaman hansısa bir dild dü ünürük³“.

Dorudur, biz dü ünm prosesinin filoloji m nada, y ni h r hansı bir xalqın dili kimi dil vasit sil h yata keçirilm si fikrini q bul etmirik. Biz d rketm prosesinin növl rind n (siktual d rketm) v ya t rkib hiss l rind n, daha do rusu, onun fazalarından biri olan dü ünm (xatırlama) prosesinin i ar, simvol, obraz v kodlarla reala ması fikrini ir li sürdürük⁴ v indi d bu fikird yik ki, dü ünm v ya dü ün r k d rk etm prosesi nitq v ya dild n daha tutumlu olan intellekt obrazı v ya kodları vasit sil h yata keçirilir⁵. Bu s b bd n L.Viqotskinin “daxili nitqin xarici nitq keçidi, y ni nitqin yeni strukturda qurulması – tamamil b sit, özün m xsus sintaksis, daxili nitq m xsus m na v s s qurulu unun xarici nitq m xsus dig r struktur formalarına keçm si il realla ir⁶“ fikrini bel bir rt daxilind q bul edirik ki, son m qs din m hz nitq yaratmaq v ya n is söyl m k oldu u hallarda fikir birinci v ikinci intellekt obrazlarının qarşıq kombinasiyası klind formala ir, s sl nm v ya yazılma anında okkazional nitq ehtiyacına uy un olaraq tam kil-

d ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq nitq çevrilir.

slind , L.Viqotski d “daxili nitqin qanunu belədir ki, hər zaman mübtəda buraxılır”¹ v ya “daxili nitqə təxminən sözsüz nitq də demək olar²” kimi fikirl r daxili nitqin v ya dü ünm nin dild n, sözd n f rqlı vahidl r h yata keçirildiyini etiraf edir.

L.Viqotskinin “bütün sözlər əvvəlcə ilkin aşşa və ya hərəkət mənası ilə doğulur, sonradan bu bağlılıq tədricən yox olur, etimoloji araşdırırmalar da bunun sübutudur³” dem si v fikrini saslandırmak üçün ks r dilçil rin h mi örn k g tirdiyi “çernila” (mür kk b) sözü il ba lı nümun vermiş, mahiyy t etibaril h r cür idrak prosesinin, o cüml d n d rketm nin sasında birinci intellekt obrazının dayanması v öyr nil n h r yeni dil il ba lı kommunikantın üründə müvafiq ikinci intellekt obrazlarının yaranması fikrini birba a olmasa da, dolayısı il t sdiq edir.

§1.11.10. “Nitqin m na t r fi tamdan hiss y , cüml d n söz do ru, nitqin xarici t r fi is hiss d n tama do ru, sözd n cüml y do ru inki af edir⁴ dey n L.Viqotski, dolayısı il , bir t r fd n aktiv kommunikantın üründə gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazları klind formala mi vahid fikrin nitq prosesind müst qıl gerç klik elementl ri kimi q bul edilmiş ikinci intellekt obrazları klind sıralanmasını⁵, dig r t r fd n is ikinci intellekt obrazları klind sıralanmış nitqin köm yi il passiv kommunikantın üründə gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının vahid fikir formala dirdi mi⁶ bir növ etiraf edir. Təbi ki, “L.Viqotski qeyd edil n mövqeyi m qs dyönlü v ya üurlu kild etiraf edir” dem k düzgün olmazdı. Çünkü o öz mövqeyinin nitqi reaksiyalar sistemi hesab ed n behavioristl rin v

¹ . . . , . . . , “ - ”, 2000, 198.

² Yen orada, s. 866.

³ Yen orada, s. 765

⁴ sg rov M.B.D rketm v onun fazalaran.T djqql r. Baki, 2003, N4, s.37-39

⁵ sg rov M.B.Dilin psixolinqvistik mahiyy ti. T djqql r. Baki, 2004, N2, s. 60-64.

⁶ Viqotski L.S. Göst ril n s ri, s. 375.

¹ . . . , . . . , “ - ”, 2000, 364.

² Yen orada s. 368.

³ Yen orada s. 197.

⁴ Yen orada s. 470.

⁵ sg rov M.B. Ümumi d rketm prosesind siktual d rketm nin rolü (psixolinqvistik ara dima). T djqql r. Baki, 2004, N1, s. 16-19.

⁶ sg rov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyy ti.T djqql r. Baki, 2004, N2, s. 60-64

ya subyektin öz daxili dünyasını anlaması üçün yol hesab ed n obyektivist psixoloqların mövqeyind n saslı kild f rql ndiyini qeyd ed r k yazır: “*Nitq uşağa öz davranışlarını yenidən qurmağa kömək edən yardımçı simvol-vasıtələr sistemidir*¹“.

L.Viqotskinin bu mövqeyi behavioristl rin v obyektivist psixoloqların mövqeyin nisb t n daha müt r qqi, daha qabaqcıl mövqe, psixoloji t dqiqatlar istiqam tind ir liy do ru atılmış c sar tli addimdır. Amma ist nil n halda, L.Viqotskinin söz h dind n artıq d y r verm si v “yüksek psixoloji funksiyaların yerin yetirilm sind nitqin müst sna rol oynaması” il ba li fikirl ri onu s 1 fl rind n v bu ideyaların sl mahiyy tini anlaya bilm y n “davamçılarından” bel çox-çox ir liy aparsa da, t dqiqatçı alimin tam elmi gerç y qovumasına mane olmu dur. “*İnkişafın başlangıcında iş dursa da, onun sonunda işə çevrilmiş söz dayanır*²“ dey n t dqiqatçı dilin d rketm v t f kkür prosesind ki rolunun illüstrativ v transformativ mahiyy tini q bul etm mi v ya anlaya bilm mi dir³.

L.Viqotskid n f rqli olaraq, biz dilin d rketm v t f kkür prosesind ki illüstrativ v transformativ rolunu qeyd etm kl , mahiyy t baxımından nitqi sinktual d rketm n tic sind gerç klik elemeni v birinci intellekt obrazına ekvivalent olaraq yaranan, kommunikant t r find n müst qıl gerç klik elementl ri kimi d rk edil n dil struktur vahidl rinin danı iq anındaki m qs d (v ya okkazional nitq ehtiyacına) uy un kild sıralanması hesab edirik.

Ç.Osqud, N.Xomski v onların psixolinqvistikası L.Viqotskinin t dqiqatlarından sonrakı dövr aid olsa da, onların fikirl rini L.Viqotskinin fikirl rind n daha qabaqcıl, ir liy do ru atılmış addım hesab etm k dal tsizlik olardı. Onların fikirl rini geriy addım da adlandıra bilm rik. Yalnız bunu dem kl kifay tl n k ki, g r onlar L.Viqotskinin s rl ri il tanı olsayırlar, öz s rl rini bu kild yazmazdalar v ya bu s rl ri ümumiyy tl yazmazdalar.

¹, “”, 2000, 884.

² Yen orada s. 891.

³ Bax: sg rov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyy ti.T dqiql r.Baku,2004, N2, s. 60-64

§ 1.12. Ç.Osqudun assosiativ psixolinqvistikası

Klassik v neobehaviorizm ideyalarından çıxı ed n Ç.Osqud özünün assosiativ psixolinqvistikasını yaradark n, nitq f aliyy tinin t svirind xarici faktorların analizin saslanan v stimul-reaksiya z ncirind n ibar t olan birpill li modell yana i, stimul v reaksiyaları bir-biri il ba layan daxili, gizli v mü ahid olunmayan psixi prosesl rin ikipill li, h tta üçpill li modell rind n d istifad edir.

Bununla bel , mür kk bl dirilmi bu modell r, A.Leontyevin fikrinc , prinsip etibaril heç n yi d yi mir, bunlar öz m qs din can atan insanın aktiv f aliyy ti yox, traf mühit adaptasiya olunma a çali an insanın traf al min t sirl rin göst rdiyi reaksiyalardır¹.

Osqudun “Psixolinqvistica” kitabının 1965-ci il n rinin qısa xülas sinı ver n A.Leontyev göst rir ki, bu kitabda sas n a a idaki m s 1 l r n z rd n keçirilir:

1. Dilin v nitq f aliyy tinin t bi ti, nitqin öyr nilm si üçün sas mövqel r;
2. Nitq f aliyy tinin qurulu u v ya ierarxiyası (s viyy l r, vahidl r v s.);
3. ”Növb lilik psixolinqvistikası” - nitq f aliyy tinin statistik qurulu u;
4. M nanın psixolinqvistik probleml ri (onun t bi ti, “ölçül ri”, semantik kodla dırma, verbal assosasiya probleml ri);
5. Nitq f aliyy tinin qeyri-dil rtl ri problemi (motivl m rtl ri, dil v m d niyy t v s.).

Cüml nin quruluunu rih etm k üçün istifad olunan S R sxemi onu (*cümləni* – M.Ə) yanız bir-birin ba lanmı reaksiyalar z nciri kimi izah etm y imkan verir. Dili m nims m v rdi l rinin yaranması is t dris prosesi kimi izah olunur v bu prosesin sasında u aq t r find n böyükl rin i l tdiyi h r bir birl m v cüml nin zb rl ndiyi iddia olunur².

¹, “”, 1967, 20-35.

², “”, « », 1987, 44.

Nitqin müxt lif modelli cümle tipleri arasında seçilir ki söyle nilmisi prinsipinin düzgün olmadığı C.Miller belirzah edir ki, bu halda dili yenicöyrüm yabalayan uaq sanıydır 3×10^{20} sayda cümle itmişlidir. gribi bu qayda il uaqlıq dövrü 100 il olsaydı v uaq yemiy , yatma a, v s. digri lir vaxtsırf etmiş ydi, o halda mövcud variantlar arasında lazımdır 1 n düzgün cümle ni seçib söyley bilirdi¹. inadkar opponentlerde bu hesablamalarдан sonra razıla arkı, hır bir cümlevv lindin sonuna qıdrı nitq anında orijinal formada yaranır.

§ 1.13. N.Xomskinin tarsnformativ psixolingvistikası

Dilçilik tarixind N.Xomskinin transformativ psixolinqvistikası adı ilə tanınan nəzriyyə² o dövr qədər mövcud olan analogi nəzriyyəsi, o cümlədən Ç.Osqud və onun davamçılarının assosiativ psixolinqvistikasından səsləşdirildi fırqlanır.

Transformatif psixolinqvistikada bir tırfdın formal dil strukturlarının mimimizm nilməsi və onlardan istifadəməsələri öyrənilir, digərtirfdin iş kommunikantının zərərdə tutdugu mənənə yükünün dil klinik formalaması ilə bağlıdır. Bu məqsədlər dəyişdirilər və dərinləşdirilər. Viyyəli nitq elementlərinin yaradılması anlayışından istifadə edilir.

Nitq f aliyy tinin xīsusü statusu, onun qeyri-nitq f aliyy tind n f rqi ön plana ç kilm kl nitq f aliyy tinin m nims nilm si üçün ilkin, dil q d rki bilikl rin, dilin öyr nilm sind koqnitiv al t kimi çıxı ed n m nims m strukturlarının t l b olundu u qeyd edilir. Dilin öyr nilm si prosesi abstrakt qrammatik strukturların v onların yaratılma qaydalarının m nims nilm si kimi q bul edilir. Bel hesab olunur ki, qrammatik strukturların m nims nilm si üçün u aqlarda anadang lm ilkin bilikl r mövcuddur v dilin m nims -

nilm si bu anadang lm qrammatik bilikl rin aktivl m sidir.

§1.13.1. N.Xomski “Sintaksis n z riyy sinin aspektl ri” s -rind yazır:“Bir anla ilmazlı ı aradan qaldırmaq üçün yenid n t krar etm k lazımdır ki,yaradıcı qrammatika danı an v ya dinl y n xs üçün model deyil.O, dili bilm yi n ümumi terminl rl xarakteriz etm y c hd göst rir ki, bu bilik d danı an v dinl y n xs dild n m li kild istifad imkanı verir. Biz qrammatikanın mü yy n struktur t rkibin malik olan cüm l r yaratdı inı söyl m kl qeyd etm k ist yirik ki, qrammatika cüm l üçün bel bir struktur t rkibi n z rd tutur. Biz dey nd ki, cüm l konkret yaradıcı qrammatikaya istinad n h r hansı m qs d malik olur, heç d onu n z rd tutmuruq ki, h min m qs di ld etm k baxımından danı an v ya dinl y n xs hansısa praktik v ya effektiv h r k tl ri icra etm lidir. Bu m s l l r dild n istifad n z riyv sin aiddir¹“.

Eyni fikri davam etdirir k, o, yazar: "Dildən istifadət etməyin məqbul modeli səs komponentlərdən biri kimi yaradıcı qrammatikanın nəzərdə tutur ki, bu da danışanın ya dinişin xəzinəsin dilini bilmək etdirir, amma qeyd edilən yaradıcı qrammatika öz-özlüyündə nitqyaratma və ya nitqi mənim mənə modellinin xarakterini və ya funksiyalarını müvəffeq olmamalıdır²".

O daha sonra fikrini belki de etdirir: "Yaradıcı qrammatika deyirkən müsbət və formaları düzgün müyyənlilərdir. Cümələrin strukturunu svirini verən sad qaydalar sistemini nəzərdə tuturam. Belki, bu və ya digər dildə dənə anı hər bir xəs yaradıcı qrammatikaya vəlcəndən bələd olur və bu bələdlik həmin xəsin öz dilini bilməsinə səslənir. Bu, o demək deyil ki, həmin xəs qrammatika qaydalarını süürlə surətdə qavramıdır, qavraya bilər və ya onun dili bilməsi ilə bağlı intutitiv kildə söylədiyi müləhizlər mütləq gerçəkdir".

Göründüyü kimi, N.Xomski yetkin insanların dil imkanlarını

¹ , 1965,
158-159.

// , ., 1962. .2.

¹ . . . , 1972 . 13
² Yen orada, s. 14.

cüml yaradan sistem ekvivalent götürm kl yaradıcı qrammatika adı altında sintaktik strukturların yaranma sxemini t klif edir.

§1.13.2. B z n ziddiy tli, b z n is tam aydınla dırılmayan, lazimi q d r rh olunmayan v bu s b bd n d opponentl ri t r find n müxt lif kild rh oluna bil n fikirl r ir li sürdüün gör , N.Xomski tez-tez t nqidl r m ruz qalmı dır. M s l n,Y.F.Tarasovun fikrinc , N.Xomskinin dil imkanlarını sintaktik strukturlar yaradan transformativ qrammatika klind t qdim etm si sırf abstract t s vvürdür v onun arxasında heç bir psixoloji gerç klik dayanır¹. Bir q d r ir liy qaçmaq kimi görüns d , dal t namin qeyd ed k ki, Y.F.Tarasovun özünün ir li sürdüyü v ya A.Leontyevin “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nd ir li sürdüyü v Y.F.Taraso-vun canf anlıqla d st kl diyi bir çox mülahiz l rin d “arxasında heç bir psixoloji gerç klik dayanır”.

Biz R.M.Frumkinanın bu fikrinin t r fdarıyiq ki, N.Xomskinin transformativ qrammatikasında ir li sürütl n formal model birba a empirik yoxlamaya c lb oluna bilm z, çünkü o tamamil f rqli qnesseoloji statusa malikdir. R.M.Frumkinanın t biri il des k, “uzunmüdd tli v ciddi kild analitik ara dırma aparmadan... formal n z riyy (m s l n, transformasiya) ç rçiv sind i l n n anlayı in empirik analoqu mü yy nl diril bilm z”².

§1.13.3. N.Xomski, dem k olar ki, bütün s rl rind göst r m y çalı mi dır ki, “transformativ qrammatikada cümle nin yaradılması il , nitq prosesind cümle nin qurulması eyni ey deyil v bunları eynil dirm k olmaz”³. Amma artıq qeyd etdiyimiz kimi, tam aydınla dırılmayan, lazimi q d r rh olunmayan v bu s b bd n d opponentl ri t r find n müxt lif formalarda t hrif edil r k rh oluna bil n bu fikir d A.R.Luriya, A.Leontyev, Y.F.Tarasov v ba qaları

t r find n haqsız t nqidl r m ruz qalmı dır.

A.Leontyev bel hesab edir ki, N.Xomskinin konsepsiyası birt r flidir, orada sas n nitqin q bulu v m nims nilm si model-1 dırılım , nitqin yaranması m s l si is diqq td n k narda qalmı -dir¹. Biz is bel hesab edirik ki, N.Xomskinin konsepsiyasında nitqin yaranması m s l sin toxunulmu v h tta yaradıcı qrammatika sasında onun tam rhi d verilmi dır. Dorudur, N.Xomskinin verdiyi rh A.Leontyevin “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nd x-s n ir li sürdüyü rhl tam uy un g lmır, amma ist nil n halda f rqli dü ünc t rzi qar i t r fin müvafiq m s l y münasib tinin olmaması kimi t qdim edilm m lidir.

A.Leontyev bel hesab edir ki, N.Xomskinin konsepsiyasının n büyük çatı mazlı ı onun real psixoloji fakt v hadis l rd n k nar olmasıdır. Bel ki, Xomskinin insan beyinin b zi funksiyalarını EHM-in analogi funksiyaları sasında rhini q buledilm z hesab ed n A.Leontyev yazır:“Nitqin formala ması tamin hiss si kimi müxt lif v ziyy t imkanlarına malik olan mür kk b bir sistem daxildir v bu sistemin özü d daha mür kk b olan ba qa bir sistem – insanın ictimai f aliyy tl laq si sistemin daxildir”². nsan müst qıl f aliyy t imkanına malik ictimai sistemin, EHM is k nar idar y möhtac olan texniki sistemin elementi oldu undan bunların müqayis sinin q buledilm zliyind n çıxi ed n A.Leontyev öz amansız t nqidind n z r almir ki, bu müqayis d N.Xomskinin m qs di insan beyni v EHM-in eyniyi tini göst rm k deyil. N.Xomskinin m qs di m lum olan sasında m chulun funksiyasını rh etm kdir v dal t namin qeyd ed k ki, o, buna nail ola bilmi dir. Biz d bu t dqiqat boyu b zi beyin f aliyy tl rinin rhind EHM-in bir sıra funksiyalarına istinadlar vermi ik v bel hesab edirik ki, bizi analogi olaraq N.Xomskinin aqib ti gözl mir. Y ni ümid edirik ki, bu qeydd n sonra a li v m ntqi normal olan

¹ « », 1987, s.49.
² : (. , 1980.
³ // , 1962; , 1972.
 // , 1967. 4;

¹ , 1969, . 81.
² Yen orada, s. 83.

heç bir t dqiqatçı bizi insanın beyin aparati il EHM-i eynil dirm k- d ittiham etm z.

Etika qaydalarına tam uy un olmasa da, qeyd etm k istiyirik ki, A.Leontyevin N.Xomskiy qar ı ir li sürdüyü bu iradın s mimiliyi bir q d r übh do urur. Y ni t s vvür etm k ç tindir ki, o, N.Xomskinin insanın beyin aparati il EHM-i tam eynil dirm sin s mimiyi tl inanmı dir.

§1.13.4. N.Xomskiy qar ı ir li sürül n b zi haqsız iradlarla razıla masaq da, qeyd ed k ki, onun konsepsiyasında z if yerl r çoxdur. n z if m qamlardan biri is odur ki, dil struktur vahidl ri- nin m nims nilm si prosesini rh ed rk n t dqiqatçı dilin koqnitiv bazasına istinad edir. U aqlar t r find n dilin m nims nilm si v analizi il ba lı koqnitiv vasit l rin nec formala dı ini mü yy nl - dirm y çalı an N.Xomski bel yazır: “Dili m nims y bilm k üçün u aq ilk növb d ist nil n insani dilin qrammatikasının formala - masına imkan ver n linqvistik n z riyy ni, ikincisi is müvafiq qrammatikanın seçilm si strategiyasını m nims m lidir ki, bu da dil il ba lı ilkin m lumatlara ekvivalentdir. Ümumi linqvistikanın pers- pektiv m s 1 si kimi biz dilin m nims nilm sinin sasını t kil ed n anadang lm linqvistik n z riyy nin rhi m s 1 sini qoya bil rik (qeyd ed k ki, biz yen “n z riyy ” terminind n – bu halda “konkret dilin n z riyy si” yox, ümumiyy tl “dil n z riyy si” m nasında – sistematik olaraq iki m nada istifad edirik: h m mü yy n tipd n olan dilin u aq t r find n m nims nilm sinin ilkin bazisi m nasında, h m d bu ilkin bazisin linqvistl r t r find n rhi m nasında)”¹.

vv ld d qeyd etdiyimiz kimi, g r N.Xomski eyni m s 1 - l ri ondan 30 il vv 1 müv ff qiyi tl analiz ed n L.Viqotski v onun davamçı

yaradıcısı hesab olunan Ç.Osqud N.Xomskinin transformativ qramatikasını linqistikada elmi inqilab adlandırmış və onun geni rəhni vermişdir¹.

§1.13.7. Bununla belə, N.Xomskinin psixolinqvistik mövqeyini tənqid edən rəsəd daha çoxdur və ümumilər dirmə yolu ilə onları 3 qrupa ayırmışdır.

Birincilər N.Xomskinin psixolinqvistik görüldürini sərf psixoloji baxımdan tənqid edən rəsəd kimi, bu qrupda ilk növbəd J.Piaye və onun psixoloji məktəbinin adını çıxmağa ələn kitarlar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, J.Piaye dilin mənimsənilməsinin, koqnitiv vasitənin anadanglım xarakteri ilə N.Xomskinin irəli sürdüyü mülahizənin heç bir real psixoloji-eksperimental sasının olmadığını göstərir. Dordur, bu mövqeyi (yəni, hər psixoloji prosesin müəhdid oluna bilən psixoloji-eksperimental sasının olması) ilə J.Piaye behaviorizm və ya neobehaviorizmin astanasında dayanır. Amma heç bir psixoloji-eksperimental səsi nəzər almadan da, sadəcə şəhər məntiq saslanmaqla belə demək mümkündür ki, gərədilin mənimsənilməsinin koqnitiv vasitənin anadanglım xarakteri da əsaydır, o halda hələ dil açmadan, nə ilkin körpəlik dövründən yad dil mühitinə dünən aqlarda düdüyü mühitin dilini mənimsəməklə başlı problemlər yaranardı. Praktika isə tamamilə bunun kəsini göstərir. Yəni bioloji baxımdan öz ana dilə olmayan, tamamilə fərqli bir dil mühitində (sosial mühitdə) dil açan körpə düdüyü mühitin dilini ana dil kimi mənimsəyir və bu zaman heç bir çətinlik çıxmır. Həmin uşaqlar düdüyü mühitin dilini mənimsəməklə baxımdan onunla eyni vaxtda bu sosial mühitdə dil açan həmyə idlərindən heç bir cəhəti ilə fərqlənmir.

Ikincilər məhz sosial təsir faktoruna saslanır və N.Xomskinin məlumat konsepsiyasını sosialla dırmaqla nitq fəaliyyəti ilə başlı yeni ideyalar formalaşdırmaqla əlaqədardır. Bu qrupunın aktiv nümayəndisi öz həmfikirlərinin "International Journal of Psycholinguistics" məcməsi tərafında çalışmışdır T.Salama-Kazakudur.

¹ Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, s. 46-72.

T.Salama-Kazakunun irəli sürdüyü səs müddəaya görə, psixolinqvistik dili onun reallaşılmış müxtəlif formalar, yəni "verilənliliklər", dənə anvari dənliyin xəslər arasında müxtəlif və ziyyət-lərdə mövcud olan "münasibətlər" səsində öyrənilir¹. T.Salama-Kazakunun bu fikrinə saslanmaqla belə bir qənatlaşdırmağı olaraq, psixolinqvistik aktiv və passiv kommunikantların ünsiyyəti prosesində real linqistik varlıqları kimi mövcud olan dil faktlarını qeyd etməlidir. Başa qəzəblər desək, psixolinqvistik ara dörmələrdə kommunikantlar arasında reallaşan konkret münasibətlər rəsədində mövcud olan dil faktlarını tədqiq etdirilir. Psixolinqvistik tədqiqatın yeni nəzəri sxemini təklif etdən T.Salama-Kazaku bu sxemi Ç.Osqudun behaviorist analiz sxeminə və N.Xomskinin obyektiv neobehaviorizmin qarşılıqlı qoyur: "sərf insani fenomen olan dil üzlüklə idarə olunur, o, sosial determinasiya prizmasından baxmaqla bütün psixoloji həyatın məcmusuna münasibətdə öyrənilməli və rəhə olunmalıdır, eyni zamanda nəzər alınmalıdır ki, dil psixoloji fəaliyyət baxımından böyük həmiyyətə sahibdir və anatomi-fizioloji aktivliyinə həsr olundur"².

Bu ümumi sxem səsində T.Salama-Kazaku nəzəri analizinin konkret metodunu müəyyənləşdirir və onu dinamik-kontekstual metod adlandırır. Adından da görüldüyü kimi, bu metod iki principə saslanır ki, onlardan birincisi dinamik, ikincisi isə kontekstual principdir.

Birinci princip nitqini yaranma prosesində, dinamik və ziyyətdən zərər nəticəsindən keçirməyi tələb edir. Dinamika deyir ki, nitqin özünün zaman daxilində yaranması, kommunikantların fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi bu ümumi fəaliyyətdən asılılığı və nəhayət, təkamül dinamikası, yəni uşaqların fəaliyyətindən dilin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur³. Dinamik-kontekstual metodun ikinci principi ünsiyyətin müxtəlif aspektlərinin ümumi kontekst daxilində öyrənilməsinə tələb edir.

¹

, 1972, . 25.

² Yenə orada, s. 24-25.

³ Yenə orada, s. 27.

edir. Burada ümumi kontekst dey rk n, h m ümumi sosial-tarixi rait, h m kommunikant trafında c r yan ed n konkret v ziyy t, h m d h r bir nitq elementinin daxil oldu u sintaktik bütövl r n z r d tutulur. H r bir konkret nitq elementi ümumi dil sistemi daxilind n z rd n keçirilm li, konkret faktlar ümumi m tnd n ayrılmamalıdır¹.

Daha çox sosiolinqvistik t dqiqatların bazisi mahiyy ti da 1-yan bu metodun psixolinqvistik yönü rini ön plana ç k n T.Salam-Kazaku yazır: “Psixolinqvistik t dqiqatlarda dinamik-kontekstual metoddan istifad ed rk n n z r almaq lazımdır ki, dil faktları f rdl rin (dani anın v dirl y nin) fiziki v ziyy ti il laq li kild n z rd n keçirilm li v rh olunmalıdır... Emosionallıq (affektivlik), müasir psixoloji m nasi il “motivl m” (maraq, ehtiyac, tendensiya), temperamentin növü v psixoloji v ziyy tin (yor unluq, k d r v s.) ümumi v spesifik çalarları ifad vasit l rinin seçilm sind böyük rol oynayır. Psixolinqvistik t dqiqatlarda n inki bu c h tl r n z r alınmalıdır, h tta unutmaq olmaz ki, bel t dqiqatların düzgün v adekvat aparılmasının yegan yolu m hz bu c h t l rin ara dirilməsidir”².

Üçüncülər isə N.Xomskinin psixolinqvistik mövqeyini bütünlük t nqid at in tutan, ist r psixoloji mövqe, ist rs d linqvistik meyar baxımından ondan f rql ndikl rini iddia ed n sovet psixolinqvistl ri idi. Sovet psixolinqvistl rinin n tanınmı nümay nd si A.Leontyev, onun ir li sürdüyü psixolinqvistik n z riyy is “Nitq f aliyy ti n z riyy si”dir.

§ 1.14. A.A.Leontyevin psixolinqvistik görüşləri

A.Leontyev öz psixolinqvistik t dqiqatlarını vv ld n sona q d r Ç.Osqud v N.Xomskinin t nqid il ba layib, onunla da bitirir.

¹

, 1972, c. 27.

//

² Yen orada, s. 27-28.

§1.14.1. A.Leontyev Amerika dilciliyind oldu u kimi psixolinqvistikianın t dqiqat obyektini v predmetini probleml r qrupu üzr mü yy nl dir r k 5 sas istiqam ti qeyd edir¹.

I. Nitq fəaliyyətinin təbiəti və onun öyrənilmə üsulları

Bu istiqam t üzr aparılan t dqiqatları A.Leontyev 3 qrupa bölür v göst rir ki, birinci qrupa daxil edil n t dqiqatçılar müxt lif i ar l rin f aliyy tini b zi ümumi öz llikl r malik i ar l r sisteminin realla masi kimi q bul edir v i ar l rin bu f aliyy tini ilk növb d i ar l r sisteminin analizi sasında rh etm y çalı ırlar. A.Leontyev bu qrupa V. vanovun r hb rliyi altında çalı an t dqiqatçıları aid edir.

Kinci qrupa daxil edil n t dqiqatçılar semiotikadan götürülmü i ar anlayı mı psixoloji baxımdan rh etm y çalı ırlar. Onlar f aliyy tin strukturunu ara dırmır, yalnız mövcud i ar l r sistemind n çıxı edil r. A.Leontyev bu qrupa D. .Ram vilini, N.A.Slyusarevanı v b zi ba qa t dqiqatçıları aid edir.

Üçüncü qrupa daxil edil n t dqiqatçılar ilkin obyekt kimi i ar ni v o cüml d n nitq i ar l rini, f aliyy ti götürür, i ar l r sisteminin yaranmasını f aliyy t prosesind n z rd n keçirir. Özünün d daxil oldu u bu qrupa A.Leontyev Q.P. edrovitskini, L.Viqotski psixoloji m kt binin b zi dig r davamçılarını aid edir. Bu qrupa daxil edil n t dqiqatçıların nitq f aliyy tinin yaranması v realla masi probleml rin h sr olunmu s rl rind (o cüml d n v b lk d , ilk növb d A.Leontyevin öz s rl rind – M.) problemin h m f ls fi, h m psixoloji, h m d linqvistik aspektl n (bu aspektin qeyriq na tb x liyi il ba li bax:§1.16) i ıqlandırıldı mı göst rir.

II. Nitq fəaliyyətinin ierarxik quruluşu. Nitq mexanizmi və nitqin anlaşılması. Daxili nitq.

Bu istiqam t üzr N. Jinkinin (. ., 1958), S.D.Kasnelonun, A.R.Luriya v L.S.Svetkovanın, L.Viqotskinin, N.A.Bren teynin () b zi s rl rinin h miyy tini xüsusil qeyd edir.

¹, 1972, . 90-97

66

III. Davamlılığın psixolingvistikası

Burada sən vahidlər və paradiqmatikaya səslaşan i lər nəzərdən keçirilir.

IV. Semantikanın psixolingvistik problemləri.

Bu istiqam t üzr sas n L.Viqotskinin f aliyy ti qeyd olunur v göst rilir ki, L.Viqotski t r find n m nanın t kamül strukturunun ardıcıl pill 1 ri t dqiq olunmu , ist nil n dilin lü t t rkibinin psixolinqvistik baxımdan eynicinsli olmadı 1 göst rilmi , sözün semantikasının nitq f aliyy tinin psixolinqvistik c h td n kompleks t dqiqi üçün h miyy t k sb ed n b zi xüsusiyy tl ri mü vv n olunmu dur.

V. Psixilingvistik xiüssusivvatlärin qeyri-dil sərtləri.

Bu m s l il ba lı sözl r v r ngl r aid az sayda t dqiqat
s trinj oldu u qeyd edilir.

Psixolinqvistik anın t dqiqat obyekti v predmeti il ba l A.Leontyev t r find n mü yy nl diril n probleml r qrupu h m say, h m d ad baxımından Ç.Osqudun bölgüsü il eyniy t t kil edir. B zi hallarda A.Leontyev v Ç.Osqudun probleml r yana ma kli v onların h lli yolları da mahiyy t baxımından f rql nmır. Bununla bel , A.Leontyev v onun t r fdarları öz s l fl rinin mövqeyini a ız dolusu t nqid etm k v „Nitq f aliyi ti n z riyy sinii” yeni psixolin-qvistik m kt b kimi t bli ed bilm k üçün ikinci v üçüncü d r c li s b bl r tapa bilirl r.

stırbehaviorizmi, istirdi neobehaviorizmin qidirtnqidetslerdir, "Nitq faliyyetini zriyyisi" tıfdarları bir gerçiyi etiraf etmeliidirlər ki, az qala idealda dirdiqları bunuzriyyəmhəzbehavio- rizm və neobehaviorizm bazasında, ondan bəhrənməklə, məhz tənqid və bəzəntəhqirdətdikləri bunuzriyyələrinə ntiqi kildə davam etməsi üçün formalaşmışdır.

T ssüfl qeyd etm k lazımdır ki, ski sovet elml rinin dig n sah 1 rind oldu u kimi, "soviet psixolinqvistikası"nda da ba qa - kild dü ün nl r h qar tl yana ma, onlara üstd n a a 1 baxma meyili mövcud olmu dur v bizc , bu, q buledilm zdir. Bir c h ti d qeyd etm yi lazımlı bilirik ki, h r hansı elm sah sind edil n k f

ixtira v ya yenilik ilk anda biz n q d r büyük görüns d , ist nil n halda h min sah d yüz ill rl aparılan ara dirmalardan b hr l n- m kl mümkün olur¹

§1.14.2. A.Leontyev V.Humboldta bel bir irad tutur ki, konkret dild n asılı olmayan “s s materialı” y ni, insanların s s apartatının imkanları daxilind olan s sl rd n ibar t xammal vardır. Kinci bir t r fd n, dild n asılı olmayan psixoloji m zmun mövcuddur: *emosiya, təsəvvür, iradə* kimi. Dil forması bu v ya dig r konkret dil üçün s s materialı il psixoloji mahiyv tin birl m sidir.

Buradaca qeyd ed ki, psixoloji m zmun vahidliyi qism n, n azı eyni dil da iyicilardan ibar t mikromühit üçün m qbul hesab oluna bil r v bizc , buna gör Humboldta irad tutma a böyük bir sas yoxdur. H tta müxt lif dil da iyicilardan ibar t olan makromühitd d qorxu, sevinc, a rı v s. il ba lı bir sıra b nz r emosional s sl r çıxarılır.

Amma dili “inki af etmi ruh” adlandırmaq, lb tt ki, materializm mövqeyind n inandırıcı hesab oluna bilm zdi v bu s b bd n A.Leontyev ona metafizik dam ası yurmaya bilm zdi².

§1.14.3. A.Leontyev marksizm-leninizm f ls fi konsepsiyasına saslanmaqla insanın ilk növb d maddi varlıq olması fikrin , L.Viqotski t r find n t kmill diril r k ir li sürüln materialist psixologiyaya v ba lan icinin A.Potebnyadan, Boduen de Kurtened n g ldıyini iddia etdiyi (ürurun ideya mahiyy tli oldu unu r dd etm kl) sovet linqvistikası n n l rin saslanaraq yeni dilçilik istiqam tinin yaradılmasını t klif edir³. O qeyd edir ki, nitq f aliyi ti anlayı ma h m dil malik olan f rdl rin birba a ünsiyy t xidm t ed n f aliyi tl ri, h m d ünsiyy t xidm t etm y n f aliyi tl ri daxildir. Bizim bu dü ünc 1 rimiz V.Humboldtun “insanlar arasında ünsiyy ti n z r almasaq bel , damı iq tam t klikd olan f rdin

¹ sg rov M.B.Türk dill rind zaman formaları,adverbial fel formaları v onlar arasında funkşional-semantik laq 1 r Bakı, 2003, kinci n r.s.28.

² Funktional-semantuk laag 1 i Baki, 2003, knijpp 1, s. 28.
³ . . . , « », 1966, 45.
⁴ . . . , « », 1965, 4-5.

³ , « », 1965, .45.

idrak (dü ünm) prosesinin vacib rtidir” fikri il birl ir v bel likl , mahiyet bir-birin yaxınla an nitqi söyl m k v dñl - m k, dialoq v daxili nitq, poetik v daxili nitq kimi n z ri c h td n bir-birin qar ı qoyulan anlayı lardan yan keçm k imkanı verir¹.

A.Leontyevin bu fikrinin leyhin olaraq, biz dü ünürük ki, insan heç d h mi sözl rl v nitq vasit sil dü ünmür. Çox vaxt dü ünm prosesinin ks riyy ti söz v ya dild n daha böyük tutuma malik olan intellekt kod v obrazları vasit sil h yata keçirilir. Nitqin yaradıcısı v ya dilin mühafiz çisi hesab olunan üür müst qil mate - riya da olsa, ilahi ideya da olsa, ist nil n halda, bizim fikrimiz gör , beyin aparatının maddi köyn yi, cildi olan funksiyasıdır. Nitq v dil is insan beynind n k narda passiv i ar 1 r sistemind n v ya z ncirind n ba qa bir ey deyildir.

§1.14.4. A.Leontyev L.Viqotskinin bel bir fikrin istinad edir: “... traf al m v davranı arasında ikili münasib t vardır, birinci halda traf al m f rdin qar ısında duran v zif l rin h llin yön l n davranı aktının obyekti rolunda çıxi edir, ikinci halda is vasit rolunda çıxi edir. Bu vasit nin köm yi il tap ırı m yerin yetirilm si üçün lazım g l n psixoloji m liyyatları istiqam tl ndirir” v buradan A.Leontyev L.Viqotskinin i ar il ba li yalnız bir fikrinin, kommunikativlik fikrinin dil i ar 1 ri üçün m qbul oldu unu göst - rir. A.Leontyevin özü dil i ar sini stimul-vasit adlandırır v göst rir ki, stimul-vasit v ya i ar real ya obyekti olmamalıdır. Çünkü son n tic olaraq real obyekt d stimul-vasit kimi çıxi etdikd bu ob - yektin psixoloji ekvivalentini ks etdirir.Y ni f aliyy t prosesind obyekt v ya yanın bütün xüsusiyy tl rini deyil, yalnız bu f aliyy t uy un ayrı-ayrı c h tl rini ks etdirir².

Bu müdd asında A.Leontyevin ümumi fikri m qbul sayıla bils d , bütün i ar 1 ri eyni q libd n çıxmı stimul-vasit adlan - dirmaqd o, t bii ki, yanılır. Bu i ar 1 r tam eyni hesab oluna bilm z, burada birinci v ikinci intellekt obrazı v onlara ekvivalent olan

gerç klik elementl rind n danı maq daha do ru olardı¹.

Bunun v zin A.Leontyev virtual v real i ar 1 r cütünü t klif edir. Virtual i ar ni qeyri-maddi, real i ar ni is maddi adlan - dirir, dilin maddiliyinin açarını da bu reallıqda görür². “Dilin reallı ı maddi olanın deyil, ideal olanın reallı ıdır. Dil obyektiv gerç klikdir, o dilçilik elmind n k narda v ondan asılı olmayaraq mövcuddur, amma biz bu gerç kliyin özünd n apellyativ vahid kimi istifad ed bilm rik v dili onun konkret realla masından ayıra bilm k üçün elmi analiz t 1 b olunur. Analizin sonunda biz n ld edirik, dilçilik f aliyy timizl biz n yaradırıq? Bu sad c dilin modelidir³.

T ssüfl qeyd etm liyik ki, A.Leontyev ba qa bir s rind bu fikrin d üstünd n q ı m ç k r k yazır: “Deyil nl rd n görünür ki, i ar real predmet v ya gerç klik elementi deyil....Real i ar dedikd , konkret i ar m liyyatının elementini n z rd tuturuq. Virtual i ar is f aliyy tin m lum xüsusiyy tl ridir. Onlar konkret i ar m liyyatlarından k nardır v müvafiq maddi obyektl r attributiv - ı mi , y ni i ar formasında b rkimi 1 r”⁴.

Buradaca qeyd ed k ki, elmi gerç yin astanasında dayanan A.Leontyev, h r ikisi t xmin n eyni d r c d maddi v eyni d r c - d qeyri-maddi olan birinci v ikinci intellekt obrazlarına ekvivalent götürül bil n i ar 1 r cütünü mü yy nl dirm kd s hv yol ver - mi dir. Real v virtual i ar 1 r kimi ilkin meyarlar cüttü yanlı seçildi - yin gör , t bii ki, ümumi n z ri mülahiz d s hv m hkumdur. Analiz üçün seçil n vahidi h m ilkin obrazın, h m ksetdirm prosesinin, h m d ks etdiril n elementin xüsusiyy ti kimi ara diran A.Leontyev q rara g lir ki, nitqi realla diran (h yata keçir n) bütün proses v mexanizml rind tam modelini verm k elmin müasir səviyyəsində hələ mümkün deyil, çünkü biz psixolinquistik mövqed qalmaqdayıq v bizi nitq prosesinin fizioloji detalları yox, onların

¹ sg rov M.B. Gerç klik elementinin intellekt obrazları. T dqjql r. Bakı, 2003, N 4, s. 39-43.

² . . . , « », 1965, . 26.

³

. . . , 1969, . 9.

⁴ . . . , « », 1969, c. 47.

¹ . . . , « », 1965, . 12.
² Yen orada, s. 25.

prinsipiqlar quruluşu, onların tərkibində olub-nitqin tipoloji aspektlərini təmin edən cəhətlər maraqlandırır¹.

§1.14.5. ndiy q d r mövcud olan modell rin psixolinqvistik semantikani rh etm y qadir olmadı inı iddia ed n A.Leontyev yazır:“Bel dü ünm y sas var ki, ba qa bir psixoloji sasa, y ni m nanın h miyy tli rola Malik oldu u n z riyy y söyk n n metodla (L.Viqotski m kt binin psixoloji konsepsiyası m hz bel dir) aparılan eksperimental-semantic analiz daha ardıcıl v daha detallı

kild i l nmi psixolinqvistik modelin yaranmasina g tirib cixa-racaqdir². T klif olunan modelin ba lica xüsusiyy tl ri A.Leontyev t r find n 5 sas metodoloji prinsip uy un kild rh edilir³:

1) Analizin “elementl r” sasında deyil, “vahidl r” sasında aparılması (artıq qeyd olundu u kimi, bu fikir L.S. Viqotskiy m xsusdur);

2) Nitqin yaranmasının üçfazalılığı (planla dırma, realla dırma, müqayis), faklıyılmışlığı, motivlerin sıralarındaki yerlerinin (bu fikirde L.Viqotskiy'in xüsusdur) hemen hemen birbirine rast giderken, T.V.Ryabovanın sırınlı rindinde rast gider.

3) Evristik prinsip, y ni subyekt t r find n optimal hesab olunan nitqyaratma üsulundan istifad olunması ehtimalı v alqoritmik eksperimentl rin u ursuzlu una s b b olur (bu fikr L.Viqotskinin v h tta ondan da vv lki t dqiqatçiların s rl rind rast g linir).

4) Ehtimali proqnozla dırma ideyası (bu fikrin ilkin variantına N.A.Bren teynin, L.Viqotskinin, daha təkmil variantına is E.F.Tarasovun sərlində rast gəlinir):

5) M nims m prosesinin, o cüml d n nitqin m nims nil-
m sinin aktiv xarakteri (bu fikr L.Bluemfeld v N.A.Bren teynin,
evni zamanda L.Vygotskinin s rl rind rast g linir).

§ 1.15. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi“nin əsaları

Göründüyü kimi, o q d r d orijinal olmayan metodoloji principi r sasında orijinal t dqiqat modelinin formala dirilmasi v bu bazada psixolinqvistikanın yeni m kt binin v yeni psixolinqvistik n z riyy nin yaradılması, t bii ki, o q d r d asan ola bilm zdi. st - nil n halda sovet v postsoviet m kanında uzun ill rd n b ri yeni psixolinqvistik n z riyy kimi t qdim v q bul olunan “Nitq f a liyy ti n z riyy si”nin sas m qamlarını onun mü llifinin v n bariz t r fdarlarının rhind n z rd n kecirm kd fayda vardır.

§1.15.1. Üçüncü psixolinqvistika n sli v ya m kt bi d adlan-
dirilan¹ “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin vv lki m kt bl rd n bir sıra
c h tl ri il f rql ndiyi iddia olunur v A.Leontyev h min f rql rin
a a idakılardan ibar t oldu unu göst rir:

“Birinci. Sovet psixolinqvistl rinin t dqiqatlarının (“*Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi*” *nəzərdə tutulur* – M.Əsgərov) predmeti nitq yaradıcılı 1 prosesinin v ya nitqin m nims nilm si prosesinin materiali mahiyy ti da iyan ayrıca cüml , söyl m, yaxud m tn yox, *bütünlikdə bu proseslərin özüdür*. T bii ki, t dqiqatın metodu da, mü yy nl diril n vahidl r d f rqlidir. L.Viqotskinin t birinc des k, psixolinqvist “elementl rin analizi” il deyil, “vahidl rin analizi” il m ul olur v eyni zamanda, vahid dey rk n *psixoloji fəaliyyət* n z rd tutulur. Bütöv ayrı-ayrı t kc l rin toplanmasından v ya birl m sind n yox, kiçik f aliyy tl rin daha mür kk b f aliyy tl rin daxilind v onların da öz növb sind daha qlobal f aliyy tl rin t rkibind dinamik kild c r yanından yaranır. Bunu nitq t tbiq etm kl bel dü ünm k olar ki, onun analiz metodologiyası nitq m hsulu v ya bu m hsulun abstraksiyası statusuna yox, nitq m liyvəti statusuna malik olmalıdır”²

A. Leontyevin birinci fırq kimi təqdim etdiyi bu mülahizənin

1 . . . , 1969, c. 38.

» , 1969, c.135.

1 « », 1987, s. 94.
2 . . , //
1974. 5.

mahiyyəti bundan ibarətdir ki, nitq yaradılığının prosesinin predmeti cümlə, söyləm, yaxud mətn yox, bu prosesin özü, vahidi psixoloji fəaliyyətdir, metodologiyası isə nitq yaratma əməliyyatı statusuna malikdir.

Bu fikird ki taftologiyani n z r almasaq bel , predmeti proses(cüml ,söyl m, m tn yox), vahidi f aliyi t, metodologiyasi m liyyat olan bir n z riyy nin dilçilikl , linqvistika il ba li t dqiqat aparmasını ehtimal etm k bel mümkün devil.

İkinci. Sovet psixologiyasında bütün fəaliyyət rəsədlər motivləri və məqsəd öyrənilməlidir. Bunun nüqtəsi olunmasını belə bəs adımların lazımdır ki, qeyri-dil mahiyyəti da iyan müəyyən tapşırıqları və dil vasitələrinin köməyi ilə reallaşan nüqtə fəaliyyəti məhz həmin tapşırımlarla bağlıdır. Söyləm və mətn ilk növbədə belə bir tapşırımları həllin xidmət edən prosesdir və yalnız bundan sonra həmin tapşırımlarla bağlı həllin nəticəsi yəni məhsuludur”¹.

kinci f rqin izahına “Sovet psixologiyasında bütün f aliy t-1 r motivl mi v m qs dyönlüdür” - dey ba layan A.Leontyevin bu pafosu “Sosialist m yin e q olsun!” üarı q d r baya 1, m ntq-siz v utandırıcıdır. Dünyanın heç bir yerind “Kapitalist m yin e q olsun!” üarı olmadı 1 kimi, “motivl m y n v m qs dyönlü olmayan f aliy t” d n inki insanda, birhüceyr li canlı olan amöbd . infizor t rlikd bel voxdur.

Kinci f rgin izahindakı fikrin davamı V.Humboldtun “Dil ölü m hsul (Erzeugnes) kimi yox, yaradıcı proses kimi (Erzeugung) n z rd n keçirilm lidir... sas mahiyy ti baxımından dil h m stabil, h m d daima d yi ndir... Dil – f aliyy tin m hsulu(Ergon) yox, f aliyy tin(Energeia) özüdür”² fikrinin mü yy n q d r geni l ndiri-1 r k yeni redakt d verilm sind n ba qa bir ey deyil. Bel mülahiz l r sasında qurulan n z riyy nin h m m ntiqiliyi v elmiliyi, h m d orijinallı 1 übh do urmaya bilm z.

Üçüncü. Bizim üçün prosesin hansı vahidlərin yarandığının müyyənlidirilmiş si daha vacibdir, nəinki onun məhsulunun hansı elementlər parçalama imkânı mövcudluğunu təsdiq etməlidir. Dilin real sistemi dil vahidlərinin saxlandığı anbarın daxilən planla dirilməsi yox, bu vahidlərin mövcudluğunu təsdiq etməlidir. fəaliyyət prosesində onların iştirak və ziyarətdə təkiliyi qarşılaşdırılmalıdır....

Buradan **dördüncü fərq** meydana çıxır. Bütün f aliyy tl r kimi nitq f aliyy ti d m qs d v h d fl r uy un kild t kil olunmu dur. O, özün m xsus “ba lan ic qüvv sin” (kommunikativ m - ram), m qs d yön l n m rh l l r ardıcılı mı t min ed n funksional bloklar sistemin v n hay t, mü yy nl dirilmi m qs d nail olub son m hsulu ld etm k üçün s r ncamımızda olan al t v vasit l r malikdir. Dil m hz bu al t v vasit dir. Amma indic haqqında b hs edil n funksional bloklar sistemi ç rçiv sind biz heç d Xomskinin v ya Millerin 60-cı ill rd yazdı i s rl rd oldu u kimi mütl q kild alqoritmik qaydalara uy un kild davranışma a, d yi m z m liyyat sxemin tabe olma a m cbur deyilik. st nil n f aliyy t, o cüml d n nitq f aliyy ti öz mahiyy ti baxımından evristik xüsusiyy t malikdir ...”¹.

A.Leontyev tərfindən üçüncü fərqli kimi təqdim olunan və dördüncü fərqliin və lində söylənilən müləhizlər, slind, ikinci fərqliin lavası və dördüncü fərqliin son cümləsinə verilən səs fikri, yəni “nitq fəaliyyəti öz məhiyyəti baxımından evristik xüsusiyyət malikdir” fikrin keçid məhiyyəti da iyan tramplindir. “Evristik” termininin A.Leontyevin özü tərfindən verilən izahını yada salsaq, “evristik prinsip subyekti tərfindən optimal həsab olunan nitq yaratma üsulundan istifadə olunmasıdır”² və burada L. Erbanın “bəzən dəni arkəndən indiy qədər həçitlər mi lədu umuz fərmalardan, lütfənlərdən ləmavan sözlərdən istifadədir.... tamamilə yəni birləş-

1 . . ,
1974 5 //

² . . , 1984, . 69-70.

m 1 r yaradırıq¹” fikrini xatırlatsaq, lav izahat v rh g r k qalmadan m lum olur ki, A.Leontyevin bu fikri n q d r orijinaldir. O da m lum olur ki, ikinci f rql ba li söylemiz fikirl heç d ifrata varmamı iq.

Adının da t 1 b etdiyi kimi, dilin psixoloji probleml ri il m - ul olan **psixolinqvistikə** v ya Az rbaycan dilind des k, **psixoloji dilçik elminin üçüncü n** sli hesab edil n “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin yaradılması yolunda bir çox t dqiqat v t dqiqatçıların dilçilik elmi, o cüml d n d **psixolinqvistikə** v ya **psixoloji dilçik elmi** isitiqam tind qazandi i u urların üstünd n q l m ç km y c hd göst rils d , sl elmi h qiq tl ri danma in mümkün olmadı ini görürük. Bel ki, “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin dig r psixolinqvistik n z riyy 1 rd n f rqini v üstünlüğünü ciddi-c hdl göst rm y çalı an A.Leontyev, onun N. Jinkin, A.N.Sokolov, E.F.Tarasov, N.F.Ufimtseva kimi t r fdarları v çoxsaylı davamçıları 1) dig r psixolinqvistik n z riyy 1 rd amansızcasına t nqid etdikl ri “s hvl ri” özl ri d t kralamlı , 2) b zi hallarda metodoloji s hvl r yol vermi v 3) h tta aid olduqları m kt bin psixolinqvistik m kt b sayılmasını rtl ndir n n ba lica kriteriyaları pozmaqdan bel ç kinm mi 1 r.

§1.15.2. Buradaca qeyd ed k ki, A.Leontyevin t dqiqat vahidi il ba li yuxarıda dedikl ri L.Viqotskiy istinad n söylem n fikir sasında qism n aydın görünür. Amma sif onun özün aid olan ba qa bir rhd tamamil anla ilmaz v bir q d r d elmilikd n uzaq kild göst rilir ki, nitq f aliyy tinin psixolinqvistik vahidl rinin tam nomenklaturasını verm k mümkün deyil v buna ehtiyac da yoxdur, vacib olan kriteriyaların mü yy nl dirilm si v bu m qs d l m hdudiyy tl rin qoyulmasıdır. A.Leontyev gör , birinci m hdudiyy t ondan ibar tdir ki, vahidl r sasında analiz yalnız f aliyy t klind mövcud olan sistemli obyektl r t tbiq edil bil r. kinci m hdudiyy t ondan ibar tdir ki, psixolinqvistik vahidl r bir fazadan dig r fazaya keçidi t min ed n elementar f aliyy tl rdir v A.Leont-

yev onları model v ziyy tl ri adlandırır. Psixolinqvistik vahidl rin mü yy nl dirilm si baxımından n ba lica m hdudiyy ti is , o, bel rh edir: “Biz hansısa abstrakt, yalnız mü yy n rtl r daxilind i dü n statik sistemin (dili *nəzədə tutur* – M.B.Əsgərov) qurulu unu yox, konkret f aliyy tin strukturunu analiz edirik. Buna gör d nitq f aliyy tinin modell dirilm sind n dani ark n, m hz hansı f aliyy ti n z rd tutdu umuzu mü yy nl dirm liyik”¹.

“Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin yaradıcı v t r fdarları psixolinqvistik probleml r surf psixoloji mövqed n yana anları, o cüml d n d H. teyntali t nqid at in tutsalarda, yuxarıda deyil n fikir l r istinad n onların da eyni mövqed dayandıqları aydın görünür. H tta bu m kt bin aparıcı qüvv 1 rind n olan E.F.Tarasovun “Nitq f aliyy ti n z riyy si” nitq f aliyy ti prosesinin analizin linqvistik mövqed n yox, sif psixoloji mövqed n yana ir”² klind açıq etirafından sonra lav polemika açma a v ya n yi is sübut etm y ehtiyac bel qalmır.

§1.15.3. “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin ontologiya, obyekt v predmeti m s 1 l rini rh ed n E.F.Tarasov yazır: “Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq f aliyy ti n z riyy sinin t dqiqat predmeti dilin yaranması, ba a dü ülm si v m nims nilm si prosesl ridir, t dqiqatın vahidi psixoloji proses, nitqin analiz kateqoriyası is psixoloji kateqoriyadır, dilçilik kateqoriyası deyil v bu s b bd n d *fəaliyyətin hansı dil elementlərindən ibarət olması əksər hallarda ikinci dərəcəli məsələdir* (kursiv bizimdir – M. sg rov). Nitq söylem mi (*viskazivanie*) – kommunikantın qeyri-nitq tap ırı inin h illin xidm t ed n prosesdir; nitq söylem minin funksionallı 1, u urlulu u ekstralinqvistik kriteriyalar sasında mü yy nl dirilir. Dilin psixolinqvistik sistemi – mü yy nl dirilm si, t svir olunması v yani kild nümayi etdirilm si asan olan elementl rd n m l g 1 n sistem yox, onun yaranma, anla ilma v m nims nilm prosesl rini realla diran

¹ . . .

, « », 1974. .24.

1

, 1969, .37.

2

« », 1987, s. 97.

vahidl rind n m l g 1 n real sistemdir. H r cür m qs dyönlü f aliyy t kimi nitq f aliyy ti d m qs d, rait v vasit 1 rd n asılı oldu una gör h mi eyni rt, qayda v sxeml r sasında ba ver bilm z, öz t bi ti etibaril o, evristikdir. Bu qısa rhd ontologiya, predmet v obyektin analizin yana manın evristikliyi göst rilmi dir. Qeyd ed k ki, bütün psixolinqvistik m kt bl rin antoloji m nz r si müxt lif kild qurulmu dur”¹.

H qiq t n d , linqvistika v psixologiya elml rinin k si m nöqt sind yaranan ayrı-ayrı fikir, mülahiz v istiqam tl rd n, onlarin rhl rind n, psixolinqvistik m kt b v istiqam tl rl ba li buraya q d r veril n qısa xülas 1 rd n d göründüyü kimi, yaradıldı 1 günd n etibar n ilkin m qs di dilin psixoloji problemlerini v ya dil il ba li psixoloji probleml ri öyr nm k olan psixolinqvistica inki a finin b zi m rh 1 l rind qeyd edil n probleml rin h llin maksimum d r c d yaxınlı m , b zi m rh 1 l rind is kifay t q d r uzaqla m dir. H tta ilk baxı dan bu v ya dig r konkret nitq, m tn v söyl min rhin h sr olunan psixolinqvistik t dqiqat s rl rind bel , ks r n srf psixoloji probleml rin h lli m s 1 l ri n z rd n keçirilmi , linqvistik m s 1 v probleml rinin qoyulu una bel ehtiyac duyulmami dir.

§1.15.4. Unutmaq olmaz ki, “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin ideya atalarından biri hesab olunan E.F.Tarasovun da qeyd etdiyi kimi, “h r bir psixolinqvistik m kt bin n z ri t s vvürü nitq vahidl - rinin yaranması v ba a dü ülm si prosesin , ünsiyy t prosesin , u aq t r find n dilin m nims nilm si prosesin , el c d dilin quru lu una v nitq söyl minin strukturuna linqvistik baxı sasında formala ir. Bel likl , h r bir psixolinqvistik m kt bin anlayı lar aparati psixologiya v linqvistik fragmengl n ibar t olur. H r bir psixolinqvistik m kt bin özün m xsuslu u psixoloji fragmengl rin bazisi rolunda çıxi ed n psixoloji n z riyy v linqvistik fragmengl rin yaranmasında istifad edil n linqvistik t s vvürl r sasında formala ir”².

¹ . . .
² Yen orada, s. 8-9.

G tiril n arqumentl r v ks riyy ti bu n z riyy t r fdarlarının xsi etiraflarına saslanan sübutlar “Nitq f aliyy ti n z riyy si”- nin psixolinqvistik n z riyy olması m s l sini bel übh altına alma a sas verir. vv la, ona gör ki, bu n z riyy d “dilin quruluuna v nitq söyl minin strukturuna linqvistik baxı ” mövcud deyil, ikincisi, bu “m kt bin özün m xsusluunu göst r n psixoloji fragmengl rin bazisi rolunda çıxi ed n psixoloji n z riyy ” mövcud olsa da, “linqvistik fragmengl rin yaranmasında istifad edil n linqvistik t s vvürl r” mü ahid olunmur. Dil surf psixoloji mövqed n yana - maq v nitq f aliyy tini insana m xsus olan dig r psixoloji f aliyy t- l rl eyni sıraya qoymaq öz-özlüyünd müsb t hal olsa da, psixologiya elmi üçün mü yy n pozitiv n z ri n tic 1 r vers d , linqvistik baxımdan bu n z riyy nin h miyy ti böyük deyildir.

§ 1.16. Birinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Psixolinqvistikianın bir elm sah si kimi formala ması tarixin q d r dil v psixologiyanın k si m nöqt sind , el c d psixolinqvistikianın yaranmasının r sm n elan olundu u tarixd n bu gün q d r qeyd edil n istiqam td aparılan, az v ya çox d r c d h - miyy t da iyan ara dirmaların ilkin analizinin n tic si kimi bel bir q na t g lm k olar ki, istinad edil n psixoloji v linqvistik saslar, t tbiq olunan metodologiyalar, srf psixoloji v linqvistik probleml - rin qoyulu u v h llin münasib t baxımından bir-birind n az v ya çox d r c d f rql n n 3 psixolinqvistik istiqam t v ya m kt b mövcud olmu dur. Bu parametrl r baxımından h min psixolinqvistik istiqam t v ya m kt bl rin qısa xarakteristikası a a idakı kimidir.

§1.16.1. Behaviorizm adlandırılan v yaradıcısının Ç.Osqud oldu u q bul edil n *birinci* psixolinqvistik istiqam tin v ya m kt - bin istinad etdiyi psixoloji saslar D.Uotson t r find n ir li sürül n “stimul-reaksiya” sxemi, linqvistik sasları L.Bluemfild t r find n ir li sürül n “dilin t nziml m funksiyasi”dr.

Behaviorizm t r find n t tbiq olunan metodologiyalar srf

psixoloji metodologiyadır. Qoyulan v h ll olunan probleml r sırf psixoloji mahiyy t da iyır.

§1.16.2. Neobehaviorizm adlandırılan, yaratıcısının Ç.Osqud v N.Xomski oldu u q bul edil n *ikinci* psixolinqvistik istiqam tin v ya m kt bin istinad etdiyi psixoloji saslar Ç.Morrisin ir li sürdüryü “stimul-dispozisya-reaksiya” sxemi, linqvistik sasları N.Xomski t r find n ir li sürüл n “transformativ qrammatika” n z riyy sidir.

Neobehaviorizmin ilkin m rh l sind t tbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Bununla bel , N.Xomski t r - find n linqvistik metodologiyanın i l nib hazırlanmasına c hd göst - rilmi dir. N.Xomski qism n buna nail olsa da, yaratıcı qrammatikanın koqnitiv kökli il ba lı ba ı lanılmaz s hv yol verilm kl ya - radılmış metodologiyanın elmi d y rini, az qala, heç endirilmiş dir.

Qoyulan v h ll olunan probleml r C.Morris, Ç.Osqud, J.Piaje x tti üzr sırf psixoloji, C.Miller, N.Xomski, T.Salama-Kazaku x tti üzr h m psixoloji, h m d linqvistik, y ni qism n d olsa, adına uy un kild *psixo-linqvistik* mahiyy t da iyır.

§1.16.3. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırılan v yaratıcısının A.Leontyev oldu u q bul edil n *üçüncü* psixolinqvistik istiqam - tin v ya m kt bin istinad etdiyi psixoloji saslar L.Viqotskinin v A.R.Luriyanın ir li sürdürüyü “f aliyy t n z riyy si”dir.

Linqvistik saslar kimi L.Viqotski t r find n “i çevrilmiş söz”, A.Leontyev t r find n is “real v virtual i ar ” anlayıları ir li sürüls d , linqvistik sasların yalnız adda mövcud olduunu des k, heç d s hv etm rik. “Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin sas metodologiyası sırf psixoloji metodologiyadır. Linqvistik sasların psixolinqvistik t dqiqatlar üçün q buledilm zliyind n danı an E.F.Tarasovun fikrinc , “eksperimental kild aparılan psixolinqvistik t dqiqatların sasında heç bir linqvistik t s vvür dayana bilm z”¹.

“Nitq f aliyy ti n z riyy si”nin t tbiqi il n z rd n keçiril n v h ll olunan bütün probleml r, artıq d f l rl qeyd edildiyi kimi, sırf psixoloji mahiyy t da iyır v E.F.Tarasovun fikrinc , “psixolin-

qvistik ara dırma aparan t dqiqatçılara “Sizin iinizin sasında hansı linqvistik n z riyy dayanır?” dey sual verm k bel qanunauy un sayılmamalıdır”¹.

§1.16.4 Behaviorizm v neobehaviorizm n z riyy l ri, el c d nitq f aliyy ti n z riyy si sasında ilk baxı dan konkret nitq, m tn v ya söyl min rhin h sr olunan t dqiqat s rl rind bel , sırf psixoloji probleml rin h lli birinci d r c li h miyy t da iyan m s - l l r kimi ön planda dayanır. Aparılan bütün psixolinqvistik ara dır - malarn h r s trind , h r cüml sind aydınca görünür ki, linqvistik probleml r ikinci d r c li m s l l r kimi baxılır, psixolinqvistik ara dirmalarda onların h lli o q d r d h miyy tli hesab olunmur.

Psixolinqvistikada ilkin meyar v ya apellyativ vahid olaraq söz götürülür, dü ünm v t f kkür prosesl rinin, dolyası il d d r - ketm prosesinin sasında nitqin v ya dilin dayandı ı iddia edilir. Bel bir mövqe, t bii ki, dilin v nitqin adekvat analizinin öünü s dd ç kir. H qiq t n d , ilkin meyar v apellyativ vahid sasında prosesi izah etm k olar. Amma proses sasında apellyativ vahid v ilkin meyarın izahı mümkün deyildir.

M hz bu s b bd ndir ki, psixolinqvistica öz t dqiqat obyekti olan nitqin yaranma v m nims nilm prosesl rinin mexanizmini rh ed rk n yalnız psixoloji m s l l r toxunur. Linqvistik m s l - l ri is ümumiyy tl rh ed bilmir. Buna gör d “Nitq f aliyy ti n z riyy si nitq f aliyy ti prosesinin analizin linqvistik mövqed n yox, sırf psixoloji mövqed n yanaır”² kimi açıklamalarla bu çatı - mazlı ı ört-basdır etm y c hdl r göst rilir.

Nitq f aliyy ti prosesinin analizin sırf psixoloji mövqed n yana an, sad c psixoloji m s l l r in h llin c hd ed n, linqvistik m s l l r is ümumiyy tl h miyy t verm y n bu elmi istiqam tin n üçün “psixolinqvistica” v ya “psixoloji dilçilik” adlandırılmasının m ntqi v m ramı aydın deyildir.

¹

² Yen orada, s. 97

« », 1987, s. 135

§1.16.5 Bu f sild n z rd n keçiril n m s 1 l r v g lin n n tic l r istinad n bel hesab edirik ki, vv lki psixolinqvistik m k t bl rd n f rqli olaraq yalnız psixoloji probleml rin analizin deyil, eyni zamanda nitq v ya dil struktur vahidl rinin yaranması, q bulu v m nims nilm si, nitq vasit sil ünsiy t, ilkin v ikinci dilin m nims nilm si, el c d dilin qurulu u v nitq söyl minin strukturu m s 1 l rinin h m psixoloji, h m d linqvistik yönd n analizin imkan ver n yeni bir dilçilik istiqam tinin v ya psixolinqvistikanın dördüncü pill sinin yaradılması vacibdir.

Yeni yaradılan bu istiqam tin göst ril n imkanlara malik olması üçün onun müvafiq ilkin meyar v apellyativ vahidl rinin, psixoloji v linqvistik saslarının mü yy nl dirilm si, i l nib hazırlanması t 1 b olunur.

Linqvistika v psixologiya elml rinin k si m nöqt sind dayanan, sas müdd aları növb ti f sill rd t qdim v rh olunan, bu m kt bin v ya istiqam tin “Linqvopsixologiya” v ya “Dilin psixologiyası” adlandırılmasını m qs d uy un hesab edirk.

II FƏSİL

DƏRKETMƏ VƏ TƏFƏKKÜRÜN MEXANİZMİ

§ 2. Bu gün q d r canlı varlıq v t bi t, insan v traf mühit, üur v gerç klik, f rd v c miyy t arasındaki qarılıqlı laq , t sir v münasib t m s 1 l rin minl rl t dqiqat s ri h sr olunmu , qeyd edil n laq , t sir v münasib tl r müxt lif istiqam t v aspektl rd n t dqiq olunmu dur. T qdim olunan t dqiqatın bu f slind insani üur v insanın t masda oldu u gerç klikl qarılıqlı laq 1 slind

asılı olmayaraq m tn, kil, riyazi m lumat, s s v s. kimi h r cür informasiya kompüter daxil edil rk n avtomatik olaraq xüsusi kodlara çevrilir v kod klind kompüterin yadda ina “yazılır”. Bel kodlar kompüterin yadda inda ist nil n q d r qalır. Lazım g ldigi an h min kodlar xüsusi komandalarla “geri çä ırılır” v bu zaman kodlar yenid n avtomatik kild ilkin daxil edildiyi m tn, kil, riyazi m lumat, s s v s. formasına dü ür (b z n is xüsusi komandalarla onların forması d yi dirilir).

Obyektiv al min insan t r find n d rk olunması, d rk olunmu m lumatin yadda saxlanması v t l b olunduqda yadda daki çoxsaylı m lumatlar arasından m hz lazım olanın seçilm si v ondan müvafiq

kild istifad edilm si d t xmin n eyni qayda v ardıcılıqla, ba qa sözl des k, analogi m rh 1 v ya fazalarla ba verir.

T bii ki, bu gün q d r mövcud olan n mük mm 1 kompüterl r bel h rt r fli imkanları baxımından insan beyni il müqayis oluna bilm z. Heç bir kompüter insan beyninin imkan v qabiliyy t-1 rin , n ba licası is , ilkin komandanı almadan müst qil f aliyy t göst rm k imkanına malik deyildir. Ayri-ayrı programlar üzr “ixtisasla mı ” kompüterl r h yata keçirdiyi m liyyatlar baxımından bizi t ccübl ndirs v h ttab z n heyr tl ndirs d , hal-hazırda mövcud olan n müasir, n mükemmel “superkompüterl r” bel insan beyni il müqayis d d ryanın bir damlaşsı kimidir.

N z r almaq lazımdır ki, bu v ya dig r m lumatin kompüterin yadda ina yazdırılması v bu zaman istifad olunan n küçük apellyativ vahidl rin t bi ti, i prinsipi v yenil nm si qaydası kibernetika elmin çoxdan m lumdur. ks halda, kompüter icad v istismar oluna bilm zdi.

Kompüterd n f rqli olaraq h r hansı m lumatin “insanın beynin yazılması”, bu zaman istifad olunan n küçük apellyativ vahidl rin t bi ti, i prinsipi v yenil nm si qaydası is tam kild elm al - min , h l ki, m lum deyildir. Qeyd olunanlardan b zil ri haqqında epizodik xarakterli m lumatlar olsa da, bu gün q d r h l heç bir t dqiqatçı, heç bir alim m lumatin “insanın beynin yazılması” v

onun vahidl ri, onların yenil nm si qaydasını eksperiment v ya t crüb yolu il mü yy ned bilm mi dir.

Ba qa sözl des k, bu gün q d r heç bir c rräh h r hansı canlinın beynind m liyyat aparark n orada xüsusi m lumat bazasına v ya iç risind traf mühitl ba lı h r hansı informasiya olan z rr - ciy , hüceyr y rast g lm mi dir. Bu gün q d r m lumatin “insanın beynin yazılması” zamanı istifad olunan n küçük apellyativ vahidl rin t bi ti, i prinsipi v yenil nm qaydası haqqında yalnız n z ri mülahiz v t s vvürl r mövcuddur¹.

Etiraf ed k ki, bu t dqiqat ç rciv sind d m lumatin “insanın beynin yazılması” v bu zaman istifad olunan apellyativ vahidl r, onların t bi ti, i prinsipi v yenil nm si qaydası il ba lı olaraq, sas qismi bu s tirl rin mü llifin aid olan elmi mülahiz , ehtimal v t - s vvürl r müraci t olunur. Biz bu t dqiqatda verdiyimiz rhl rl n “transformativ qrammatikl r”, n d “nitq f aliyy ti n z riyy cil ri” kimi psixologiya elmind inqilab etm k niyy tind v ya ambisiyasaında deyilik. Sad c olaraq, dilçilik m s 1 l ri il ba lı fikir v mülahiz l rimiz n çox uy un g l n yeni bir model t qdim edirik.

Bu modelin psixoloqlar t r find n q bul edilm si özümüzü pe kar psixoloq kimi hiss etm yimiz sas verm y c yi kimi, bu modelin psixoloqların bir qismi t r find n q bul edilm m si d bizi t qdim etdiyimiz modeld n imtina etm y m cbur ed bilm z. Çünkü 1988-ci ild n bu gün q d r apardı imiz sinaq v t crüb l r sasında bu modelin heç bir c h ti il mövcud psixoloji modell rd n z if olmaması v h ttab zi c h tl rinin onlardan daha mükemmel olması yoxlanılmışdır.

§ 2.1. Dərkətmə və təfəkkürün vahidləri

H r hansı m lumatin “insanın beynin yazılması” zamanı istifad olunan apellyativ vahidl rin i prinsipinin analizi, slind , d rketm nin n primitiv formasının analizin b rab r götürül bil r.

¹ N c fov M. B yin f aliyy ti v psixi hadis 1 r. Bakı, 1989, 44-52 s

lb tt ki, söyl n n fikrin düzgünlüğünün sübutu v m li
t tbiqi m suliyy tind n yaxa qurtarmaq üçün ilkin vahidl rl ba li
E.F.Tarasov v onların dav{ jqt.5(TJ/TT1 1 Tf1.26 0 TD%Tc0 Tw(ØTj/TT2 1 Tf0.0.41 0 .1690.465 0 TD(l)Tj95/TT1 1 Tf0. TD0 Tc0 Tw(ØTj/TT2 1 Tf0.061 0 TD-0603

yetir rk n mü yy nl diril n (seçilib ayrılan) m zmun ba a dü ülür. Bel vahidl r i iqliliq s viyy si, xarici görünü , yaların dig r lam ti v ya lam tl r kompleksi, bütöv yalar, n hay t, yaların m zmunu v onlar arasındaki münasib tl r ola bil r”¹.

Dorudan da, miqyasından v ya h miyy t d r c sind n asılı olmayaraq, h r hansı bir xüsusiyy t yanın, varlı in v hadis nin n sad v b sit kild olsa bel , t s vvürünü yaradırsa, h min xüsusiyy ti müvafiq ya, varlıq v hadis nin d rk olunan minimal vahidi hesab etm k olar. M s l n, ümmülikd 4 ayaq üstün b rkidilm lövh “masa”nın, bir-birin b rkidilm v üz rind yazilar olan kiazlar “kitab”in d rk olunmasını t min edirs , bu lam t v xüsusiyy tl ri müvafiq olaraq masa v kitabın “d rk olunan minimal vahid”l ri hesab etm k mümkündür.

Obyektiv s b bl r üzünd n tez-tez nitq f aliyy ti n z riyy çi-1 rinin sas mövqe v fikirl ri il ba lı iradlar, t nqidi fikirl r söyle - m k m cburiyy tind qalsaq da, onların düzgün fikirl rini layiqinc qiym tl ndirm kd n, h min fikirl r söylek n r k öz mövqeyimizi rh etm kd n d ç kinmirik.

E.F.Tarasovun “k nar obyektl r insan psixikasında onun f aliyy tin uy un kild ks olunurlar, y ni obyektin t sir n tic sind mü yy nl n c h tl ri insan psixikasında ks olunur. yaların insana t sir ed n xarici effektl ri birba a yaların özünd n yox, bu yaya yön lmi f aliyy td n asılıdır”² fikri, dolayısıyla da olsa, burada “d rk olunan minimal vahid”l ba lı dedikl rimizi bir daha t sdiq edir.

“D rk olunan minimal vahid” heç d h mi birba a hiss orqanlarına t sir ed n v ya bel bir t sir n tic sind d rk olunan “real varlıqla ba lı yaranmı vahid” kimi ba a dü ülm m lidir. Heç bir halda “d rk olunan minimal vahid” anlayı inı marksizm f ls f si t r find n yegan reallıq müc ss m si kimi t qdim olunan materiya

anlayı inin ekvivalenti hesab etm k olmaz. N z r almaq lazımdır ki, varlı ı q bul edil n, t s vvür v ya güman edil n bütün irreál varlıq, hadis v substansiyalar da “d rk olunan minimal vahid” anlayı ina aiddir. fad etdiyi m na baxımından materialist mövqed n yana anlara bir q d r ziddiy tli görüns d , “d rk olunan minimal vahid” anlayı ini biz “gerçəklilik elementi” adlandırırıq.

El buradaca qeyd ed k ki, irreál varlıqları v ona ekvivalent hesab edil n anlayıları gerçek klik elementi adlandırma ı yalnız materialistl r ziddiy t kimi q bul edir. Etiraf ed k ki, postsovet m kanında ya amı olan bizl r h 1 ki, tür etibari il onlardan biri olaraq qalmaqdayıq, y ni materialistl rik. Id bir ay oruc tutsaq da, günd be vaxt namaz qilsaq da, h 1 ki, ideyanın, x yal v t s vvürün d bir reallıq, gerçek klik oldu unu q bul ed bilmirik. Onillikl r boyu ürumeza hakim k sil n marksizm-leninizm v onun kiz qarda ı olan materializm “gerçəklilik yalnız materiya formasında mövcuddur” fikrini bizim beynimiz ustalıqla yerl dirmi , h tta b ri bir anlayı olan dialektikanı da “öz ll dirmi ”, öz malı v “materializmin ayrılmaz tərkib hissəsi” elan etmi dir.

Slind is , dialektikanın, inki af v t kamülin, insanlar t r - find n süni kild yaradılan materialist v idealist f ls fi c r yanlarla heç bir ortaq t r fi v ya c h ti yoxdur. Biz burada “dialektika materializmin t rkib hiss si oldu u kimi, idealizmin d t rkib hiss sidir” deyib, dünyamızın özü q d r q dim olan materialist-idealist mübariz sind n k narda dayanmı oldu umuzu da nümayi etdir bil rdik. Amma “metafizik” v ya “dualist” dam ası vurulmaq t h-lük si bahasına olsa bel , qeyd etm yi lazım bilirik ki, dialektika bu f ls fi c r yanların t rkibind yox, onların fövqünd dir. Materialist d , idealist d h r hansı t kamülü v ya inki afi m hz dialektika sasında rh edir.

Eyni mövqed n yana maqla bunu da qeyd ed k ki, gerçek klik v onun elementl ri d f ls f nin fövqünd dir v ya ba qa kild dey bil rik ki, materialist v ya idealist yönünd n asılı olmayaraq, f ls f nin özü bel , gerçek kliyin elementi v ya vahididir.

¹ , 1964

“ ”

² , 1987, s. 102.

“ ”, 1987, s. 102.

Bu qısa f ls fi ekskursdan sonra t krar n n z rd n keçirdiyimiz “d rk olunan minimal vahid” anlayı i üz rin qayıdaraq qeyd ed k ki, bu t dqiqat ç rçiv sind “gerçəklilik elementi” - dedikd , obyektiv al md real kild mövcud olan v ya mövcud oldu u q bul edil n ya, varlıq v hadis 1 r, anlayı , norma v prinsipl r, h mçinin onların real v ya t s vvür olunan lam t, keyfiyy t, xüsusiyy t v h r k tl ri n z rd tutulur.

§2.1.2. Xarici al md mövcud olan ya v hadis 1 rin insan t r find n d rk olunması v ya traf mühitd mü ahid olunan varlıqların canlıların beynind inikasına rait yaradan, yaxud bu prosesin realla masını t min ed n ilkin vahid v ya elementl rin m hz n olması il ba lı psixologiya tarixind müxt lif fikirl r mövcud olmu dur. B zi t dqiqatçılar onu t f kkür elementi¹, b zil ri diferensial element v ya kinakem², b zil ri “i cəvrilmə söz”³, b zil ri is “real v virtual i ar ”⁴ adlandırmı lar.

Vv 1 mövcud olan terminl rd n istifad etm k ist m m yimizin ümumi bir s b bi ondan ibar tdir ki, terminoloji d qıql dirm bölm sind d qeyd etdiyimiz kimi, çox vaxt ba qa bir t dqiqatçı t r find n yaradılmış h r hansı bir terminin q bul edilm si yax 1 halda h min t dqiqatçının bu terminl ba lı bütün fikir v mülahiz - 1inin q bul edilm si kimi ba a dü ülür. B zi hallarda is h min t dqiqatçının yol verdiyi bütün x talar avtomatik olaraq h min termind n istifad etm kl yazılmı t dqiqat s rl rin d amil edilir.

Bundan ba qa, mövcud terminl rd n istifad etm k ist m m - yimizin konkret s b bl ri d vardır, m s l n, “t f kkür elementi”, “diferensial element” v ya “kinakem” terminl ri t xmin n “d rkem vahidi” termini kimi h m “d rk olunan minimal vahid”, h m d “d rkem v t f kkür prosesinin realla masına rait yaradan mini-

¹ Wundt W.Völkerpsychologie.Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900..

², « », 1967, . 96.

³, « »,, 2000, . 469.

⁴, « », 1965, . 26.

mal apellyativ vahid” m nasında i l dılır. Y ni “d rkem vahidi” termininin bunlardan h r hansı biri il v z edilm si mahiyy td heç n yi d yi mir, eyni dola ıqlı in oldu u kimi qalmasına rait yaradır.

“ cəvrilmə söz” anlayı inı v ya terminini is , “d rkem v t f kkür prosesinin realla masına rait yaradan minimal apellyativ vahid” m nasında q bul etm yimiz ümumiyy tl mümkün deyil. Çünkü h min termin v ya anlayı i qeyd edil n rakursda t qdim ed n L.Vıqotskinin bu n z ri mövqeyi il bizim n z ri mövqeyimiz arasında prinsipial ziddiyy tl r mövcuddur v ir lid d rkem nin fazalarından danı ark n, L.Vıqotskinin mövqeyinin yanlı lı 1 bütün çarpaqlı 1 il üz çıxacaqdır.

Biz bu ara dırma ç rçiv sind “d rkem v t f kkür prosesinin realla masına rait yaradan minimal apellyativ vahid” m nasında “intellekt obrazı” terminind n istifad edirik v ümumi kild qeyd etm yi lazım bilirik ki, “intellekt obrazı” dedikd , gerç klik elementinin v ya onun hiss 1inin real obrazına ekvivalent olan t f kkür vahidi n z rd tutulur.

Yanlı anla ilmasın dey verdiyimiz bu t r ifd n sonra bel intellekt obrazının mahiyy tini, i prinsipini bir q d r d açıqlama 1, daha detallı kild rh etm yi lazım bilirik.

St r psixologiya, ist rs d dilçilik elmin indi daxil olan bu anlayı in rhind analogiya prinsipind n ba qa bir yolu olmaması s b bind n opponentl rimizin A.Leontyevd n daha insaflı v obyektiv olaca 1, bizi d kompüterl insan beynini eynil dirm kd suçlanan N.Xomskinin aqib tinin gözl m y c yi ümidi il d rkem prosesinin rhind “m lumatın kompüterin yadda ina daxil edilm si” analogiyasından istifad ed c yik.

§2.1.2.1. Vv ld müasir kompüterl rin insan beyninin texniki modelin b nz diyini qeyd etmi dik. Bel ki, konkret bir klin, r q ml rd n ibar t c dv lin v ya yazının kompüter daxil edilm si, mahiyy t etibarı il olmasa da, i ardıcılılı v ya i prinsipi etibarı il gerç klik elementin ekvivalent olan h r hansı m lumatın insan beynin daxil olması ardıcılılı v ya prinsipin uy undur. Y ni h m

kompüterin, h m d insanın yaddaında m lumat transformasiya olunmu v ya çevrili mi kild qeyd edilir. Bu mövqeyi “Nitq f aliyy ti n z riyy si” t r fdarları da q bul edirl r.

A.Leontyev h r cür d rketm v t f kkür prosesl rini f aliyy t adlandıraraq yazır:“F aliyy t insan beynind dünyyanın psixi obrazını yaradan prosesdir, y ni ks olunanlar psixi obrazlara çevrilir, dig r t r fd n is bu proses psixi obrazlar vasit si il idar olunur”¹.

Texniki t dqiqatlar kompüterin yadda inin minimal elementinin maqnit dal aları oldu unu sübut etmi dir. Televiziya verili l rının, telefon danı iqlarının, maqnitofon s s v görüntü qeydl rinin d eyni maqnit dal aları vasit sil realla dı i m lumdur.Y ni ist nil n m lumat kompüterin yadda ina baytlarla ölçül n maqnit dal aları vasit sil daxil edilir, bu kild mühafiz olunur v lazım g ldikd müvafiq maqnit dal aları minl rl dig r analogi dal alar arasından seçilib ayrırlaraq xüsusi komandalarla aktivl dirilir, ilkin daxil edildiyi formaya v ya ba qa bir formaya çevril r k lazimi m qs dl rl istifad olunur.

nsanın fiziki kild v ya qli formada t masda oldu u gerç klik elementl ri il ba li m lumatların onun yadda ina daxil olmasına t min ed n minimal vahidl rin real t bi tini mü yy nl dirm k, y ni bu vahidl rin maqnit dal ası, i iq üası, istilik enerjisi v ya ba qa bir formada olan maddi varlıqmı, yoxsa “ilahi ruh”mu oldu unu mü yy nl dirm k bu gün q d r n düny vi, n d dini elml r müy ss r olmamı dir.

§2.1.2.2 T bi ti, movcudluq forması bilinm y n v bu t dqiqat ç rçiv sind intellekt obrazı adlandırılın h min vahidl r k nardan müdaxil v onlarla manipulyasiya etm k, subyektin irad sind n asılı olmadan, y ni insandan x b rsiz onun yadda inda olan m lumatlardan istifad etm k, onları d yi dirm k, silm k v yenil m k d mümkün deyil.

g r bu mümkün olsaydı, o halda fantastik filml rd gördümüz kimi, intellekt obrazları il manipulyasiya etm yi bacaranlar

öz beyinl rini maksimum d r c d “z ngıl dir r”, r qibl rinin v ya dü m nl rinin yadda ini sil r v oraya özl rin lazım olan m lumatları daxil ed rdil r ki, bunun da hansı n tic l r g tirib çıxaraca ini t s vvür etm k bel , d h tdir. Bunun n b sit nümun si kimi beyni yenic do ulmu körp nin beyni q d r “t miz”, tamamil “bo ”, dediyi yegan söz “inq ” olan 40-50 ya larında yetkin insan v ya anadan oldu u günün s h ri Nyuton binomunu ifahi h ll ed n, atomun parçalanması reaksiyasını zb r dey n körp t s vvür edin.

Psixoloq, parapsixoloq v ekstrasensl rın beyn f aliyy tin , yadda a cüzi müdaxil imkanları heç bir halda intellekt obrazı il total manipulyasiya kimi q bul edilm m lidir. Trans v ziyy tind olan v ya bu v ziyy t salinan insanla birba a t mas n tic sind onun irad sind n asılı olmadan beyn f aliyy tind tormozlanma yaratmaq (insanı yuxulatmaq), onu müxt lif h r k tl rin icrasına t hrik v ya t lqin etm k, veril n konkret suallara cavablar almaq ilk baxı dan parapsixoloq v ekstrasensin intellekt obrazları il manipulyasiya etm si kimi görüns d , seansın ba a çatması il h min t sirl r öz effektini itirir. Yadda in total kild oxunması, silinm si, yeni yadda in yazılması, ba qa sözl des k, intellekt obrazları il total manipulyasiya is , elmin müasir s viyy sind h 1 ki, mümkün deyil.

Son dövrl rd e itm v görm qabiliyy tini itirmi xsl r üçün e itm v görm cihazlarının istehsalı yanlı lqla süni yolla intellekt obrazlarının yaratılması v ya onlarla manipulyasiya kimi t qdim olunur. Amma n z r almaq lazımdır ki, bu cihazlar sad c süni qulaq v süni gözden ba qa bir ey deyil. Y ni onlar l v ayaq protezl ri s viyy sind olan orqan v zl yicil ridir. Onların l v ayaq protezl rind n yegan f rqi ondan ibar tdir ki, bu süni orqanlar insanın beyn aparatı üçün müvafiq e itm v görm effektin malik informasiya verm k qabiliyy tin malikdir.

N z r almaq lazımdır ki, yadda ini itirmi adamların yadda inin tibbi müdaxil yolu il b rpası itirilmi intellekt obrazlarının yenil ri il v z olunması klind ba vermir. Yadda in b rpası zamanı z d 1 nmi beyn qırı larına kimy vi-bioloji (d rmanlarla müa-

¹ . . .

1974. c. 48

lic) v ya mexaniki (fizeoterapiya) t sir göst rilir. Bunun n tic sind beyin hüceyr linin sırf fizioloji funksiyaları b rpa olunur. Yadda in qayıtması is , t bi ti bu gün q d r elm al min m lum olmayan intellekt obrazlarının yenil nm si, v zl nm si yolu il deyil, büyük ehtimalla, özünüb rpa yolu il h yata keçir.

§ 2.2. Dərkətmənin mexanizmi

D rketm v t f kkür prosesl rind istifad olunan intellekt obrazlarının f aliyy t mexanizmini v bu f aliyy t zamanı h min vahidl rin asanlıqla bir formadan ba qa formaya transformasiya imkanlarını daha t f rrüatlı v anla ıqlı kild rh ed bilm k üçün yen kompüter analogiyası prinsipind n istifad ed c yik.

§2.2.1. Artıq qeyd olundu u kimi, bütün növ m lumatlar kompüterin yadda ina “Bayt”larla ölçül n eyni tipli maqnit dal aları vasit sil daxil edilir. Kompüterin yadda ina daxil edil n informasiyanın növünd n asılı olaraq istifad edil n maqnit dal alarının yalnız h cmi v ya tutumu f rqqli olur.

Eksperimental hesablamalarda Windows sistemind n, Word programından istifad edilmişdir. Bu programda açılan h r bir s n - din bo v ziyy td tutumu 10752 bayt, iç risin h r hansı m lumat yazıldıqdan sonra bo alından s n din tutumu 19456 bayt olmu dur
(W(btm (ü)TIT01 1 Tf01105 0 TD0 Tc0 Tw3a□

TD0

bil r. Bel ki, müasir kompüter texnologiyalarında bütün programların sasını t kil ed n “ba lan ic faylları” h min sistemin müraci t etdiyi bütün m lumat vahidl rinin nümun l rini özünd da iyır v bu s b bd n d n tutumlu fayl xüsusiyy tin malik olur.

N z rd n keçirili n s n dl rd birinci pill d yer alan m lumatlar m hz “ba lan ic fayl” xüsusiyy ti da iyır, y ni “0” v “1”-1 rd n ibar t ilkin kodlara istinad edir v bu s b bd n daha tutumlu dur. Sonraki pill 1 rd is artiq h r bir h rfin “0” v “1”-1 rd n ibar t ilkin koduna yox, bel kodların maqnit dal asına çevrilmi formada mövcud olan “dal a titr yi izl ri”n istinad olunur. Bu s b bd n d h r bir növb ti pill d daxil edil n h rf i ar sinin sayı (512 d d) onun qeydiyyat tutumuna (512 bayt) b rab r olur.

§2.2.1.2. Bu tip s n dl rl i 1 y rk n h r bir i ar d n sonra bo luq verm kl daxil edil n m lumat da iyıcılarının növ, tutum v miqdarının statistik analizi ilk baxı dan yuxarıda qeyd edil n prinsipin pozulması, paradoksu kimi görün bil r. Y ni bu halda h m birinci, h m d sonraki pill 1 rd daxil edil n h rf i ar kodlarının sayı b rab r olur (birinci pill d 386, sonraki pill 1 rin h r birind 83).

Tutum (Baytla)	Boşluqlu I hərflerinin sayı	Boşluqlu I hərflerinin sayı	Boşluqlu I hərflerinin sayı
19 456 bayt	1-386	1-386	1-386
19 968 bayt	387-470	387-470	387-470
20 480 bayt	471-554	471-554	471-554
20 992 bayt	555-738	555-738	555-738
21 504 bayt	739-822	739-822	739-822
22 016 bayt	823-910	823-910	823-910

Yuxarıda qeyd edil n proqramla dırma (“0” v “1”l r) prinsipin sas n f rqli tutumlara malik olması lazım g l n müxt lif yazı i ar l rinin (H, I, Z) miqdar b rab rliyinin s b bini ara dırma a çalı aq.

N z r almaq lazımdır ki, ara bo lu u verm d n s n d daxil edil n i ar l r, m s 1 n, “H” h rfi, eyni tipli v ayrıca h rf kodu kimi kompüterin yadda inda mövcud olsa da, onların m l g tirdiyi “vahid söz kodu” kompüterin m lumatlar bazasında mövcud deyil v bu “söz” yenid n “vahid element” kimi v onu m l g tir n struktur elementl ri is “0” v “1”l r kodu il yenid n qeyd alınır.

Bo luqlarla növb li kild s n d daxil edil n ayrı-ayrı h rf i ar l rinin kodu is kompüter t r find n “tanınır” v bu zaman artiq “0” v “1”-1 rd n ibar t koda yox, bel kodların maqnit dal asına çevrilmi formada mövcud olan dal a titr yi izl rin istinad olunur.

§2.2.1.3. Burada bir fakti yenid n xatırladaq ki, heç bir kompüterin yadda inda (sas yadda diskind) vizual kild görün bil n

kil, e idilm si mümkün olan s s, birba a oxunması mümkün olan m tn olmadı i kimi, proqramla dırma sistemind istifad edil n “0” v “1”-1 rd n ibar t kodlar da yoxdur. Orada bel kodların maqnit dal asına çevrilmi “izl ri” vardır. Kompüterin optik oxuyucusu m hz h min “izl ri” oxuyaraq bu v ya dig r m lumati ilk önc “0” v “1”-1 rd n ibar t kodlara çevirir, operativ yadda da b rpa edir v yalnız bundan sonra h min m lumati ilkin yazıldı v ya istifad çinin ist yind n asılı olaraq m tn, kil v s. formada ekranda canlandırır. Bel ki, “kompüter bu v ya dig r m lumati anlamır, d rk etmir, sad c olaraq tanıyor, çünkü ma in obrazı deyil, kodu görür”¹.

B z n bel iddia olunur ki, m lumatlar arasında veril n bo - luqlar tutuma malik deyil v ya yadda da yer tutmur. Amma aparılan eksperimental statistik analiz tamamil bunun ksini göst rir. Bel ki, aralarında bo luqlar verm kl kompüterin yadda ina daxil edil n h rf miqdari, bo luq verilm d n daxil edil n h rf miqdardan az, eksperiment istinad n daha d qiq des k, orta hesabla 3 d f , ikinci v daha sonraki pill 1 rd 6 d f az olur. Dem li, kompüterin yadda ina daxil edil n bo lu un özü bel kompüter t r find n müst qıl, yazı kodlarından daha böyük tutuma malik m lumat kimi q bul edilir.

¹ Mahmudov M. . Az rbaycan m tnl rinin avtomatik i l nm si sist mi. Elml ri namiz di alimlik d r c si almaq üçün t qdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferati, Bakı, 1994, s. 18.

§ 2.3. İntellekt obrazının təbiəti

nsan t r find n q bul edil n m lumatin m hz hansı vahid r
sasında realla masının h l lik elm m lum olmadı inı v bu s b b-
d n d t qdim olunan t dqiqat ç rçiv sind h min vahidl rin intel-
lekt obrazi adlandırdı inı qeyd etmi dik. Eyni mövqed n v insan
beyninin texniki modeli adlandırdı imiz kompüter t r find n m lu-
matın q bul edilm si il ba li yuxarıda n z rd n keçiril n eksperi-
mental statistik analizin n tic l rind n çıxı ed r k bel dey bil rik
ki, insanın beyin aparatının informasiya da iyiciları da h m düny vi
elml rin iddia etdiyi kimi maqnit, i iq v ya istilik dal aları tipind
“maddi varlıqlar”, h m d dini elml rin iddia etdiyi kimi “ilahi ruh”
ola bil r.

Burada bil r kd n intellekt obrazının “maddi varlıq” v ya “ilahi ruh” olması m s l sini açıq qoyuruq. Çünkü bizim m qs dimiz d rketm v t f kkür prosesl rinin h yata keçm sini t min ed n intellekt obrazlarının t bi tini v ya maddi sasını üz çıxarmaq deyildir. Sırf f ls f nin v ya müh ndis psixologiyasının predmeti olan bu m s l nin h llin c hd göst rm k bizi sas t dqiqat istiqam -tind n yayındırı bil r. Amma ist nil n halda, bu sah d problemin mövcudluunu göst rm kl yana i, bir faktı da qeyd ed k ki, insanın beyin aparatının informasiya da iyicilarının maqnit, i iq v ya istilik dal aları tipind “maddi varlıqlar” olması fikri ilk baxı dan materializm meyil kimi q bul olunsa da, slind , bu materialist fikir “enerjinin itm m si, bir fomadan ba qa formaya keçm si” kimi ba qa bir materialist fikirl birl dikd “ruhun müst qil kild mövcudlu u v ölm zliyi” kimi tam idealist fikr d d st k verir (bax: §5.1).

ntellekt obrazı il ba lı deyil nl ri yekunla diraraq dey bil -
rik ki, intellekt obrazlarının t bi ti v maddi sasının mü yy nl di-
rilm si imkanı elmin müasir s viyy sind bel , az inandırıcı görünür.
kincisi, bu, intellekt obrazları il total manipulyasiya imkanlarına yol
aşa bilm si s b bind n heç d arzuolunan deyil.

T dqiqatin bu m rh l sind m qs dimiz n müc rr d kild

d olsa, intellekt obrazlarının, kodlarının mahiyyəti ilə bəlli ümumiyyət səvvür yaratmaq, bu təsəvvür səsində gerçəklik elementlərinin qəbul və dərk olunmasını, dərk edilmiş gerçəklik elementin ekvivalent olaraq yaranan intellekt obrazının kodlarının i principini, mexanizmini müəyyənləşirməkdir. Növbəti mərhələdə isə məqsədimiz bəzən bu tip psixoloji iştirakçıların vasitəsi¹, bəzənmə həsulu², bəzəndəhəmin iştirakçıların vasitəsi³ hesab olunan söz, nitq və dilin ümumi dərkətməyi ya da ifadəkçür prosesindəki rolunu yerini müəyyənləşirməklə olacaqdır.

§ 2.4. Därketmənin fəza və akları

Öz-özlüyünd tam, bütöv bir axın, f aliyy t^4 v ya proses mahiyy ti da iyan, t f kkür m liyyatlarını, onun ayrılmaz t rkib hiss si olan d rketcn nin forma v mahiyy tini n sad kild rh etm k, onun oxocular t r find n qavranılmasını asanla dirmaq m q s di il biz t f kkür v d rketcn ni ayri-ayrılıqda götürülmü bu v ya dig r gerç klik elementl ri haqqında m lumatların q bulu, m - nims nilm si, qavranılması, onlarla apellyasiya kimi t qdim etm yi v h r bir aktı d sıra ardıcılı ı il c r yan ed n dörd müxt lif faza klind n z rd n kecirm yi daha m qs d uy un hesab edirik.

§2.4.1. Birinci faza. Bel fırız edik ki, biz Qubada bir da da
g zinti zamani gördüğümüz göz lətbi təmənz sin doya-doya
baxır, bu göz liliyin hər cizgisindən, hər çalarından həzz alır, onun
sehrin dalırıq. Mənzərəni seyrədədə həyatımızda ilk dəfə itdiyimiz
çox göz ləzəzin musiqi parçası, tüt kədəçalınan bir çoban bayatısı
dinləyir və eyni zamanda dadlı, tırtılı gil meyvələrdə yeyirik.

Bu zaman biz t bi t m nz r si, tüt k s si, gil meyv v onun qoxusu, dadi, yum aq gövd si kimi gerç klik elementl ri il vizual,

1974 5 , //

³ « », 1987, s. 97.

⁴ . , 1984, s. 61.

vokal, friktual, tastual, attaral t masda olurug.

Kompüterdən fırqlı olaraq insan beyni heç bir “qeyd et” komandasına ehtiyac duymadan mənzərni, tütkəsinə, meyvənin dadını, qoxusunu, yum aqlı inə müstəqil gerçəklik elementləri kimi “qəbul və qeyd edir”. Təbii ki, bu “qəbulətmə” maddi kildən bəvermir, yəni zəmərlidələr, məsləhətlər, tütkə, meyvə beynimiz daxil olmur. Sadəcə beynimizdə gördükümüz mənzərəyə, eitdiyimiz müsəqəsinə, meyvənin dadına, qoxusuna, yum aqlı inə ekvivalent olan, yəni bu gerçəklik elementlərinin və onların müxtəlif cəhətlərinə əsaslanır. Beləliklə, dərkətmiş prosesinin birinci fazası – *məlumatın qəbulu və intellekt obrazının çevriləməsi* başa çatır.

§2.4.1.1. İlk baxıdan çok sad görünün bu psixoloji prosesi bir qırara dırma, yani mumatın intellekt obrazına çevrilmişsi, daha doğrusu, intellekt obrazının yaranması zamanı beyin aparatının sensomotor kildi hatala keçirdiyi ilkinden veya kodla dirmaların sıra ardıcılılığı, circa yan şxemini başıbaşa, daha doğrusu, tıxmin etmem - yaralı aq. Çünkü A.Leontyevin de qeyd etdiyi gibi, “nitqi reallaşan bütün proses ve mekanizmları tam modelini vermek elmin müasir sınıfları mümkün deyil. Biz psixologistik mövqed dayanmaqdakyıv və bizi nitq prosesinin fiziolojik detalları deyil, sınırlı, onların principiyel quruluşunu... maraqlandırır”¹.

Qeyd ed ki, “Nitq f aliyy ti n z riyy si” tərəfdarları, elcədə rketmə və təfkür vahidinin “söz” olduunu iddia edirlər, elcədə bu vahidlə bəlli “içərilmənmiş söz” meyarından çıxı edirlər. Rəsədlər rəsədə rketmə və təfkür proseslərinə ara kodla dirmaların və ya aralıq proseslərin mövcudluunu bütünlüklə inkar edirlər. Bunun bir sıra köklüsəbəbliliyə və bacılıqları ağırladıqlarıdır.

Çünkü, ks halda, bir q d r obrazlı t rzd ifad ets k, bir be il-likd iki-iç be illik yerin yetirm y alı mı sovet psixoloq-fizioloq-larının y dilcilik probleml ri il m ul olan psixoloq-analitikl rinin

f xrl “kifay t q d r inki af etmi n z riyy nin sas müdd alarının qısa vaxt rzind v bir t dqiqatçı t r find n i l nib hazırlanmasına elm tarixind az t sadüf olunur; bunun bariz nümun sin sovet psixologiyası tarixind rast g lirik ki, NFN (Nitq f aliyy ti n z - riyy si) onun ayrılmaz t rkib hiss sidir”¹ dem k imkanı olmazdı.

Psiyoloji faliyyət nəzəriyyəsinin səsərini psixologiya elminən L.Viqotski “nitq qədərkilər tətəkkür və tətəkkür qədərkilər nitq mövcud olmamışdır”² rəti ilə birləşdir “içərviləmə söz”³ kliniki gətirmədir. Amma A.N.Leontyev və A.R.Luriya tərfindən bu səsərət hərif olunmuşdur. Həkim-psixoloqların dilində işlək, vahid bir bütöv kliniki L.Viqotski tərfindən irəli sürülmənə elmi fikrin “nitq - qədərkilər tətəkkür və tətəkkür qədərkilər nitq” qisimləri “amputasiya olunduqdan” sonra ona stimul-vasitə və qeyri-real obyektlər xüsusiyyəti ri “protez edilmiş”, beləcə, ilkin səsərin deformasiyalı kildə “inki aflat”, nəticəsində “Nitq faliyyəti nəzəriyyəsi” yaradılmışdır.

T bii ki, d rketm v t f kkür prosesl rind ara kodla dırmaların v ya aralıq prosesl rin mövcudluunu q bul v ya etiraf etmek, yanlış bazıs üz rind qurulmuş bu nüzriyyenin domino dalarından düz lđilmi bir fiqur kimi uçulub da ilmasına səbəblərdir. Belki, bu halda sözün, nitqin v ya dilin özünüñ reallıqla t f kkür arasındaki vasit rolü üz çıxardı v onu da etiraf etmek lazımdır ki, söz, nitq v ya dil reallıqla t f kkür arasındaki aralıq vasit v ya prosesl -rin yalnız biri, reallıqdan t f kkür doru yüksəknövbəti pilləsidir.

§2.4.1.2. Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin ilkin səslerini psixologiya elminin gətirməklə böyük xidmətlər göstərən L.Viqotski sözünün və onun mənasının tərkibkürəktrindəki funksional rolundan danışarkın qeyd edir ki, "tərkibkür fəaliyyətinin fikirdən sözə dördüncü hərəkətinin özü inkişafdır. Fikir sözlə ifadə olunmur, o sözədə tamamlanır"⁴. Bununla da, o, "Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi" tərəfdarlarının dibsiz

1 « ». 1987. 95.

² . . . , “ - ”, 2000, 463.

³ Yen orada. s. 471, 891

⁴ Yen orada. s. 469.

uçuruma aparan yanlı bir yoluñ ilkin ba lan icini qoyur.

leyhin söyl nmi fikirl rd bel öz fikirl rinin t sdiqini tapma ı bacaran A.Leontyev L.Viqotskinin i ar il ba li yalnız bir fikrinin, kommunakativlik fikrinin dil i ar l ri üçün m qbul oldu unu göst rir. A.Leontyev özü is dil i ar l rini stimul-vasit adlandırır v göst rir ki, “stimul-vasit v ya i ar real ya obyekti olmamalıdır. Çünkü n tic etibarı il real obyekt d stimul-vasit kimi çıxı etdikd o, obyektin psixoloji ekvivalentini ks etdirir. Y ni f aliyy t prosesind obyekt v yanın bütün xüsusiyy tl rini deyil, yalnız bu f aliyy t uy un ayrı-ayrı c h tl rini ks etdirir”¹.

A.Leontyevin h m L.Viqotski v istinad etdiyi dig r t dqiqatçıların fikirl rin münasib td , h m d “Nitq f aliyy ti n z riyy - si”ni qurark n m har tl istifad etdiyi bu yarigerç k müdd alarını layiqinc d y rl ndir bilm k üçün onun t kc bu son fikrini diqq tl analiz etm k kifay tdir.

Vv la, A.Leontyev “real obyekt də stimul-vasitə kimi çıxış etdikdə, o, obyektin psixoloji ekvivalentini eks etdirir” dey rk n hansı “psixoloji ekvivalenti” n z rd tutdu unu, bu psixoloji ekvivalentin söz v ya nitq olmasının mümkün olub-olmadı inı n z rd n keçir k. T bii, bu psixoloji ekvivalent söz ola bilm z. Psixoloji ekvivalent, bizim terminl rimizd n istifad ets k, intellekt obrazı kimi ba a dü ülm lidir. Çünkü f aliyy t prosesind “obyekt və aşyanın bütün xüsusiyyatlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini eks etdirmək” qabiliyy ti m hz intellekt obrazına m xsusdur. “Söz” v ya “söz çevrilmiş” in bel bir qabiliyy ti v ya imkanı yoxdur. M s 1

intellekt obrazı il ba verdiyin gör m lum n z riyy y “Nitq f aliyy ti n z riyy si” yox, “ intellekt obrazı n z riyy si” v ya ba qa bir ad verm k lazim g l rdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, mahiyy t etibarı il gerç klik elementi kimi d rk olunan bütün dil struktur vahidl ri v onlardan biri olan söz d rketm vahidi yox, d rk olunan vahiddir. Ba qa sözl des k, “söz” real obyektin dil güzgüsünd ki ksi, rti i ar si olsa da, ist nil n halda d rketm baxımından müst qil intellekt obrazının köm yi il d rk olunan gerç klik elementidir.

Bu qısa rhl rd n d göründüyü kimi, söz, nitq v h tta dilin özü bel varlı inı “Nitq f aliyy ti n z riyy si” t r fdarlarının israrla inkar etdiyi aralıq proses v ya ara kodları¹, ir lid d gör c yimiz kimi, kod funksiyalı transformativ vasit 1 rdir.

Burada bil r kd n rhl rimizin qavranılması v ba a dü ülm si daha asan olsun dey yalnız vizual, vokal, friktual, tastual, attural t masda oldu umuz, y ni birba a hiss orqanlarımız vasit sil varlı nı q bul etdiyimiz real obyekt, ya v hadis 1 rin intellekt obrazlarının yaranması haqqında danı diq. Ba verim prinsipi, üsul v qaydaları daha mür kk b olan sinktual d rketm , onun m rh 1 , akt v fazaları, bel d rketm n tic sind yaranan intellekt obrazları haqqında is daha sonra danı aca iq.

T dqiqatın bu m rh 1 si üçün heç bir prinsipial h miyy t da imasa bel , sad c “Nitq f aliyy ti n z riyy si” t r fdarlarının yanlı yolda oldu unu bir daha sübut ed n yani bir fakt kimi onu da qeyd ed k ki, da g zintisi il ba lı d rk edil n, me , a aclar, musiqi, gil meyv , qu lar, böc kl r v s. il ba lı d rketm nin bu fazasında bizim söz, nitq v ya dil ehtiyacımız olmadı.

Dorudur, b z n d rk olunan m nz r , musiqi v ya meyv il ba lı n is deyir v ya dü ünürük, m s 1 n, “n göz l m nz r -dir, musiqidir, meyv dir..., filan eyi xatırladır” v s. Amma bu deyi l n v ya dü ünül nl rin h min gerç klik elementl rinin intellekt obrazlarına transformasiyası v q bul edilm si il heç bir laq si

¹ sg rov M.B. Gerç klik elementinin intellekt obrazları // T dqiql r, Bakı, 2003, N 4, s. 40.

yoxdur. O sözl r olsa da, olmasa da d rkem aktının birinci fazası olan informasiyanın q bulu prosesi öz axarı il ged c kdır¹.

§2.4.2. İkinci faza. Biz da g zintisi zamanı gördiğümüz ecazkar m nz r ni, b nz rsiz musiqini v bu c nn t ba inda yediyimiz dadlı, tırlı, yum aq gil meyv 1 ri yadımızda saxlayır, b lk d ömrümüzün sonuna q d r unutmuruq.

D rketm prosesinin ikinci fazası hesab olunan v yadda saxlama fazası adlanan bu m rh 1 d beynimizd haqqında danı lan da g zintisi il ba lı minl rl intellekt obrazı yaranır, öz aralarında birl r k vahid bir intellekt kodları silsil sin çevrilir v ba beynimizin mü yy n hiss sind mühafiz olunur.

Bel likl , d rketm nin ikinci fazası v ya birinci yarımaktı ba a çatır.

§2.4.2.1. D rketm nin ilk baxı dan çox sad görün n ikinci fazasında v bütövlükd birinci yarımaktında beynimizd hansı psixoloji prosesl rin ba verdiyini bir q d r t f rrüathı kild aydinla -dırma a çalı aca iq.

Yuxarıda gerç klik elementi v intellekt obrazları haqqında danı ark n qeyd etmi dik ki, d rketm baxımından insanın ist nil n formada t masda oldu u bütün traf al m yalnız gerç klik elementl rind n ibar tdir. Real v ya irreal olmasından asılı olmayaraq, traf al min bütün vahid v elementl ri, el c d bu vahid v elementl r aid olan real v irreal lam t v keyfiyy tl rin, bu vahid v elementl r aid olub h qiq t n ba ver n v ya ba verdiyi güman, t s vvür, ehtimal edil n h r k tl rin h r biri müst qil gerç klik elementl ridir. Bütün bu gerç klik elementl ri insanın beyin aparatı t r find n eyni qayda il , y ni intellekt obrazlarına çevril r k q bul edilir.

M s 1 n, Qubada da g zintisi zamanı t masda oldu umuz meyv il ba lı beynimizd yaranan intellekt obrazlarını fikr n xatırlama a çalı aq.

a. Vizual təmasın nəticələri (görünüşü ilə bağlı): ümumi görü-

¹ slind , bu deyil nl r “Nitq f aliyy ti n z riyy si” t r fdarlarının, el c d d rketm v t f kkür vahidinin “söz” oldu unu iddia ed nl rin mövqeyin vurulan sarsıcı z rb dir.

nü ü deformasiyalı kür klind dir, ümumi r ngi tünd qırmızıdır, gövd kiçik kür cikl rin birl m sind n yaranıb, h r kiçik kür nin üstünd tünd r ngli xırda nöqt l r, nöqt l rin ortasında tikanvari nazik tükçükl r var, ir si ld qırmızı l k l r yaradır, adi su il yuduqda bu l k l r, dem k olar ki, yox olur;

b. Friktsual təmasın nəticələri(toxunma ilə bağlı): ümumi gövd si yum aqdir, di altında zildikd içind n maye çıxır, kiçik kür - cikl rin içind di altında xırçidayan xırda toxumcuqlar var; tikanvari nazik tükçükl ri dodaq v dili yüngülç dalayır, ir si ld v dodaqlarda z if yapı qanlıq yaradır, adi su il yuduqda yapı qanlıq yox olur;

c. Tastual təmasın nəticələri (dadbiləmə ilə bağlı): ümumi dadi irindir, çox çeyn dikd mü yy n tur luq, di altında zil n xırda toxumcuqlarında z if ya dadi hiss olunur;

d. Attaral təmasın nəticələri (qoxubilmə ilə bağlı): spesifik qalıcı (t xmin n 1 saat) qoxusu var, adi su il yuduqda bu qoxu yox olmur v s.

Göründüyü kimi, burada vizual, friktual, tastual, attaral t mas n tic sind yaranan intellekt obrazlarının yalnız sözl ifad si mümkün olan bir qismi sadalanmı dır. Burada t masda oldu umuz meyv nin da moru u oldu unu ba a dü dünüz v y qinlikl dey bil rsiniz ki, bu meyv il ba lı yaranan intellekt obrazları yalnız bu sadalanlardan ibar t deyil. T bii ki, h min meyv il ba lı yaranan daha bir sıra xüsusiyy ti yuxarıdakı sıralara lav ed bil rsiniz.

Bir c h t d diqq t yetirm k lazımdır ki,h min meyv il ba lı sözl ifad olunmu xüsusiyy tl r bu xüsusiyy tl rin real intellekt obrazları il müqayis d daha z if v sol undur. Y ni birba a vizual, friktual, tastual, attaral t mas n tic sind yaranan intellekt obrazları daha canlı v gerç y daha yaxındır.

§2.4.2.2. Yaz ya 1 indan sonra s manı b z y n göy qur a ini hamımız görmü ük v onu da bilirik ki, ist nil n dild mövcud olan 7 v ya 12 r ng adı onun t sviri üçün kifay t ed bilm z. Y ni h min r ng adlarının ist nil n ardıcılıqla v n böyük s n tkarlıqla sıralan-

ması bel , heç bir halda göy qur a indaki srar ngiz göz lliyin real t svirin kifay t ed bilm z. T bii ki,göy qur a inin yadda imiza h kk olunmu obrazının t sviri üçün d bu sözl r kifay t deyil.

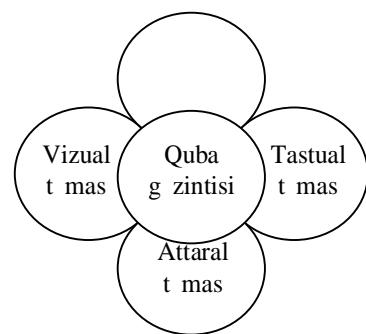
Göy qur a inin r ng keçidl rind ki bütün çalarları sözl ifad ed bil c k bir dil v ya nitq mövcud deyil. T bi td göy qur a inı birc d f d olsun gör n v daltonik olmayan h r bir insan h min r ng keçidl rini sözl ifad ed bilm s d , yadına salib gözl ri önünd canlandırma, xatırlaya bil r. Bu deyil nl r onu sübut edir ki, gerç klik elementini insan beynind ks etdir n ‘Nitq f aliyy ti n - z riyy si’ t r fdarlarının iddia etdiyi kimi söz va ya nitq yox, intellekt obrazıdır. Ksetdirm imkanları baxımından intellekt obrazı sözd n daha tutumlu v d qiqdir.

Söz v onun ks etdirm k, t svir etm k imkanları il ba li professor K.Abdullayev yazır: “Söz, slind , real h yatda ged n prosesin ümumil dirilmi adıdır... H yat z ngindir, lb tt ki, söz o z nginliyi ks etdir bilm z. H yat sonsuzluq q d rinc r ngar ndir, söz is sonsuz deyil... H yat r ngli televizordur, söz is a -qara. H yat mütl qdir, söz t hrif edir...”¹.

Söz d t svir etm k v ya ks etdirm k qabiliyy tin malikdir. Amma göy qur a i nümun sind d gördüğümüz kimi, vv la, tutum v d qıqlik baxımından söz intellekt obrazı il müqayis oluna bilm z. Kinci t r fd n, söz birbaşa gerçəklik elementinin özünü deyil, onun intellekt obrazı şəklində dərk olunmuş xiisusiyatlarını təsvir və əks etdirən yardımçı vasitədir v bu haqda ir lid daha t f rüatlı kild danı aca iq.

§2.4.2.3. T masda oldu umuz bütün gerç klik elementl ri il ba li, el c d yuxarıda haqqında danıilan da g zintisi il ba li beynimizd minl rl intellekt obrazı yaranır. Y ni bütöv t bi t m n -z r si da lar,a aclar, s ma, bulaq, qu lar v s., e itdiyimiz çoxsaylı musiqi notları, davam ed n v k sil n s s axarı v s. bu kimi vahidl rd n ibar tdir. D rketm prosesinin birinci fazasında beynimizd o vahidl rin h r birin ekvivalent olan ayrı-ayrı intellekt obraz-

¹ Abdullayev K. Dilçiliyy s yah t. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, 2010, s. 136-137.

muz, gözlerimizi yumarkın bel , d qızıq obrazını bütün təfərruatları ilə xatırladılarımız, amma adını bilmədiyimiz ya və varlıqlarıdır etdiklərimizi inkar etməli olardıq. Bu da normal məntiq , nə də elməsi an bir məsələ deyil.

§2.4.3. Üçüncü faz. Haqqında danışan gəzintidən sonra illər keçir. Bir dəfə təsadüfən duydu umuz bir çıxış qoxusunu, melodiyə, dad, yaxud gördüyüümüz başa bir mənzərə minən “Quba gəzintisi” zamanı eitdiyimiz musiqini, yediyimiz meyvəni və ya bütövlükəndən minən gəzintisi ilə başlı bütün təfərruatları biz xatırladır və beləliklə, dərkəm və təfəkkür prosesinin xatırlama və ya yadasalma adlanan üçüncü fazası reallaşır olur. Bu fazada baş verən psixoloji prosesləri bir qədər aydınlaşırmış olur.

Və iki yarımaktan rəhīmdən insan beynində yaranan dərkəm və təfəkkür sisteminin dünya internet sisteminə bənzeyən qeyd etmişdir. Eyni fikri inkişaf etdirərək deyib, rəsədli, yadda imizdakı hər hansı məlumatın tapılması və ondan istifadə, bir növ “Google” xidmətindən istifadə yolu ilə internet sistemində olan müvafiq məlumatın axtarılıb tapılmasına və ondan istifadəyi bənzəyir.

Fərqli yalnız ondadır ki, internetdən lazımi məlumatı tapmaq üçün “Google” xidmətinə daxil olmaq, axtarılan məlumatla başlı “açar kod”u daxil etmək və “axtar” komandası vermek programı istəmək lazımdır. Digər proseslər programda stroy ilə avtomatik kildən hər yata keçir və daxil edilmiş “açar kod”a uyğun olan bütün məlumatlar müstəqil sayt, qovluq və ya sənəd klində bufer yadda ağırlıqla təqdim edilir. İstifadəçi bunun lumatlardan məqsədən daha uyğun olanını seçir, “aç” komandasını verir həmin məlumatı operativ yadda da tam kildə açır və ondan istifadə edir.

Dərkəm prosesinin üçüncü fazasında nəzərdə tutulmuş və ya gözənləməz bir “komanda”(məsələ, bir çıxış qoxusu, musiqi və s.) ilə baş Beynimizdə mühafiz olunan milyonlarla intellekt kodları arasından haqqında danışan gəzintisi ilə başlı kod, sanki avtomatik olaraq seçilir (digər kodlarla birləşdirilən və ya ayrılmışda) və aktiv yadda ağırlıqla təqdim edilir. Nümunədən müvafiq intellekt kodunun aktiv yadda ağırlıqla təqdim edilən “açar kod” məsələsi (qərəbat prosesi) və “açar kod” bulunmuş məlumatın intellekt kodları klində toplanmış informasiya bazasında (başlıca mühafizəsi yadda saxlama prosesi) bütöv bir yarımaktadır ki, onun beyin aparatı vasitəsilə gerçəklik elementinin ekvivalent olan intellekt obrazlarına çevrilər.

Qeyd edək ki, haqqında danışan gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranan intellekt obrazlarının xatırlanması fazasında da dil heç bir ehtiyac duymur.

§2.4.4. Dördüncü faza. Haqqında danışan danışan gəzintisi gözənləməz öündən canlanır. Nə xırda təfərruatlarına qədrən ecəzkar gözəlliyi, o əhanət musiqini, dadını, trini və yadın aqlı məni hələ də dama imizdə hiss etdiyimiz o cənnət meyvəsinə salırıq.

Dərkəm prosesinin dördüncü fazası hesab olunan və intellekt kodunun gerçəklik elementinin ekvivalent olan intellekt obrazları kəllində açılması fazası adlanan bu mərhələ aktiv yadda ağırlıqla təqdim edilən intellekt kodu bütün tərkib hissələri, yəni onu təkilədən obrazlarla aktiv yadda da bərabər olunur, başqa sözlə desək, “gözənləməz öündən canlanır”.

Haqqında danışan danışan gəzintisi ilə başlı intellekt kodlarının gerçəklik elementinin ekvivalent olan obrazlara çevriləməsi prosesində dil ehtiyac duymur.

§2.4.5. Biz vahid dərkəm prosesini ayrı-ayrı aktlar və hər bir aktın özünü də 4 ayrı faza kimi təqdim etmək dənənəzər almaq lazımdır ki, onlar tamın hissələridir və çox vaxt sıx ardıcılıqla cərəyan edir. Bu zaman fazalar arasında sırası dərildiğinde müyyənlilik dərildiklərinə təsdiq olur. Bütöv proses bir tam, bir bütöv kimi görünür.

Bəzən birinci və ikinci yarımaktar arasında illərlə fasıl olsa belə, əksər halda, birinci (qəbul) və ikinci (yadda saxlama), əldə üçüncü (xatırlama) və dördüncü (təbliğ) fazalar sıx ardıcılıqla cərəyan edir və onlar arasında olan keçidlər müyyənlilik dərildiklərinə təsdiq olur. Sanki ilk iki və son iki fazalar öz aralarında birləşir. Yəni gerçəklik elementinin beyin aparatı tərfindən intellekt obrazlarına çevrilər, kəndə qəbul edilməsi (mənim mənim, qavrama prosesi) və qəbul olunmuş məlumatın intellekt kodları klində toplanmış informasiya bazasında (başlıca mühafizəsi yadda saxlama prosesi) bütöv bir yarımaktadır ki, onun beyin aparatı vasitəsilə gerçəklik elementinin ekvivalent olan intellekt obrazlarına çevrilər.

(təbiq prosesi) dərketmə bütöv bir yarımkötü kimi görünür.

Qeyd olunan 4 faza özümüzün və mahiyyətini itirmədiyi kimi, onların sıra ardıcılığı da pozulmur. Yəni bu fazaların bir yan ardıcılığı nə qədər sıx da olsa, onlar mütləq kildən verir və heç bir zaman birinci fazadan üçüncüyə, ikinci fazadan dördüncüyə və ya birinci fazadan dördüncüyə birbaşa kecid mümkündür.

ndiyən qədər dərketmə ilə başlı deyilన fikirləri ümməklərdir rəkətələr belə bir nəticəyə gəl bilər ki, **dərketmə** - dedikdən, gerçəklik elementi ilə başlı məlumatın insanın beynin aparatı vasitəsilə intellekt obrazı formasına transformasiya olunaraq qəbul edilməsi, intellekt obrazları klinidən qəbul edilmiş məlumatların intellekt kodlarına çevrilər kəndən mühafizəsi, tələb olunduqda lazımi intellekt kodunun axtarılıb tapılması və bu kodun yenidən tam kildə və ya qismən müvafiq gerçəklik elementlərin ekvivalent olan intellekt obrazları formasında və ya sonrakı dərketmə proseslərinin təlimatları olaraq dərketmə formalarda modulla dırılaraq istifadəsinə hətənəmən tam bir təfəkkür prosesi nəzərdə tutulur.

§ 2.5. Sıktual dərketmə

Sıktual dərketmə də ünmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesini ehtiva edir (*think* – ingilis sözü olub, Azrbaycan dilində mənası “də ünmək, fikirləmək”dır).

Bəzən biz əlgilər ki, bütün ürələhə yarımımız boyu yalnız də ünmə yolu ilə dərketmə iki və də ünmə rəknədən mi dildən istifadə etmək. Bunun, həqiqətində, belə olub-olmadı inanı, yəni vəlla, də ünmə rəkətənin dərketmə üsullara nisbətən məhsuldar olub-olmadı inanı, ikincisi isə, də ünmə rəkətənin həm də dil vasitəsilə realla ib-realla mənənəzərlə salaq. Bu və bunun kimi dərketmə məsələlərə tam təfərrüati ilə aydınlaşdırılmalıdır bilmək üçün, hər şeydən vəlla, bəməsələrə çərçivəsində sıktual dərketmənin mahiyyətini, onun üsul və yollarını psixoloji proseslər baxımından araşdırmaq lazımdır.

§2.5.1. Də ünmə rəkətənin dərketmə üsullara nisbətən daha məhsuldar olub-olmadı inanı müəyyən etmək üçün yadda əməkdaşlığı qısaca bir ekskurs etmək kifayətdir.

Biz nə qədər insan siması xatırlayıırıq. O cümlədən uşaqlıq dəstələri, orta məktəb yoldaşları və müəllimlər, ali məktəb yoldaşları və müəllimlər, iş yoldaşları, dəstələr, qohumlar, qonşular, təsadüfi təmənarələr, məhərabə adamlar, mənfi və müsbət cəhətləri ilə yadda qalan insanlar və s.

Yadda əməzdən qədər quş, hərat, suda və quruda ya ayan heyvan və s. canlı obrazı, o cümlədən xüsusi hadisərlərə bəndə xatırladı əməz obrazlar var.

ndi iş evdə, idə, çöldə gördükümüz yaları, avadanlıqları, cihaz, mexanizm və məmələləri, onların hissələrini, funksiyalarını, ölçülərini və s. yadımıza salaq.

Müxtəlif səslər, rənglər, dad və qoxular və s.

Bunlar yadda əməzən yalnız vizual dərketmə vasitəsilə daxil olan gerçəklik elementlərinin kiçicik bir hissəsidir. Detallarını nəzərdən almadan yalnız bunlarla bəndə yadda əməzdə olan obrazların sayı milyonlarladır.

Dil vahidi olan səs, hərf, söz, qrammatik və leksik qəlibi, bir məvvəcümlə qəlibi.

Məqsədimiz dil vahidlərinin say etibarı ilə yadda əməzdəki dərketmə obrazlarla müqayisə etmək və dil vahidlərinin dərketmə obrazlarından sayca az olduunu göstərmək deyil. Kəskin, dil struktur vahidlərinin ona görə yada saldıq ki, onların ümumi miqdalarını da dərketmə obrazlarının miqdarına əlavə etmək. Çünkü hər bir hərf, fonetik səsələrin zamanda vizual, vokal dərketmə vasitəsilə daxil olmaq bir intellekt obrazıdır. Hər bir leksik vahid bir dil elementidir, eyni zamanda öz forması baxımından vizual-verbal dərketmə vasitəsilə daxil olmaq bir intellekt obrazıdır, dərketmə tərəfdən isə, ifadə etdiyi mənanın köməyi ilə yadda daxil olan daha bir neçə vizual obrazın kodudur. Yəni “masa” sözü (forma etibarı ilə 4 hərfən ibarət bir söz obrazı yaradır) mənənəzərlərini ilə yazı masası, mətbəx masası, taxta masa,

d mir masa, alçaq masa, hündür masa v s. kimi çox sayıda vizual obrazların, “getm k” sözü atla, piyada, ma inla, sürünen r k, qaçaraq getm k v s. kimi bir neç getm k obrazının kodudur. Y ni h r bir sözün arxasında n azı h min sözl rin öz sayı q d r, ks r hallarda is daha çox sayıda gerç klik elementin ekvivalent olan müxt lif obrazlar dayanır.

§2.5.2. Sunktual d rketcənin dig r üsullara nisb t n daha m hsuldar olması haqqında yaranan yanlı t s vvürün s b bl rind n biri d odur ki, b z n yazılı (vizual-vokal) v ifahi (vokal) nitqin vasit kimi istifad olunması yolu il ba ver n müxt lif t f kkür prosesl ri sinktual d rketcən kimi q bul edilir.

Biz h r hansı bir d biyyati oxuyark n v ya mühazir dinl - y rk n yalnız hazır m lumati q bul edirik, kodla diririq v yadda 1-mizda mühafiz edirik. Dorudur, b zi yazılı v ifahi m lumatların q bulu zamanı dü ünm k lazım g lir v bu, ad t n, yayanla oxuyan v ya danı anla dinl y n arasında s viyy f rqinin olması, ifahi v yazılı m tn formalda dirilərən bu f rqin n z r alınmaması n tic sind m 1 g lir. Amma ist nil n halda, bu t f kkür prosesl rini sinktual d rketcən hesab etm k olmaz.

Müxt lif elm sah 1 rind el ilk oxunu v ya ilk tanı liqdan anlaya bilm diyimiz bir çox ç tin qanun, teorem v düsturlar vardır. B z n onları yadda imiza h kk ed bilm k üçün saatlarla, günl rl dü ünür, müxt lif yol v üsullardan istifad edirik. Bu s b bd n biz el g lir ki, bu t f kkür prosesl ri m hz sinktual d rketcədir.

M s 1 n, “Elementl rin dövrü sistemi” v “Atomun parçalanması reaksiyası”nı anlamaq üçün biz xeyli dü ünm li oluruq. Amma “Cazib qanunu”nu bir d f oxuyuruq v uzun dü ünm y ehtiyac duymadan d rhal anlayırıq. Bu s b bd n biz el g lir ki, “Elementl rin dövrü sistemi”ni v “Atomun parçalanması reaksiyası”nı dü ünm yolu il (sinktual olaraq), “Cazib qanunu”nu is sad c oxumaqla (vizual-vokal kild) d rk edirik. Bel bir q na t g lm k, t bii ki, yanlıdır. Onları anlamaq üçün aylarla dü ünm k lazım g ls bel , artıq k f olunmu , elm al min m lum olan n ç tin qanun-

ların m nims nilm si d vizual-vokal d rketcən üsulu il ba verir.

§2.5.3. Sunktual d rketcən m lumatların sad c q bulu, qrupla dirilib yerl dirilm si, bölüdürüləm si v s. deyildir. Sunktual d rketcən nin n tic si yalnız novatorluq, s m r li t klif, elmi yenilik, k f v ya ixtira ola bil r. Onun böyüklüğünün, kiçikliyinin, q bul edilib yadda saxlanılmasının asanlıq v ya ç tinliyinin is m tl b heç bir d xli yoxdur.

Qoyulan çoxsayılı eksperimentl rd n alınan n tic 1 r v statistik hesablamalar bel dem y asas verir ki, insanın d rketcən v t -f kkür prosesl rinin 86 faiz q d ri vizual v vokal d rketcən nin, qalan 14 faizd n bir q d r çoxu sinktual, friktual, tastual, attaral v s. d rketcən növl rinin payına dü ür. Qeyd olunan 14 faizd n friktual, tastual, attaral v s. üsullarla d rketcən nin payına dü n miqdarlar çıxılsara, o halda sinktual d rketcən nin payının n q d r azaldı ini gör bil rik. Sunktual d rketcən nin payı fiziki m kl m ul olan insanlarda t xmin n 3-5%, zehni m kl m ul olanlarda t xmin n 4-7%, fenomenal dü ünm qabiliyy tin , fitri istedada malik insanlarda is t xmin n 7-10%- q d rdir. Sonuncularda d rketcən növl -rinin pay nisb ti dig rl rind n f rql nir. Onlarda vizual v vokal d rketcən nin payı t xmin n 82 faiz q d r, sinktual, friktual, tastual, attaral v s. d rketcən 1 rin ümumi payı is t xmin n 18 faiz olur.

Anadang lm v sonradan qazanılan anomal, h mçinin fenomenal faktorlar d rketcən növl ri il ba li qeyd edil n faiz nisb tl ri n saslı kild t sir göst rir. M s 1 n, korluq anadang lm olduqda, vizual d rketcən sıfıra b rab r hesab olunur. Sonradan yaranan korluq zamanı is orta insan ömrünün 70 ya a b rab r götürülm si rti il vizual d rketcən imkanın h r 10 ya üçün 8%-nın itirilmi oldu u t xmin edilir v (70-X):10x8 düsturu il hesablanır, y ni 20, 30, 50 ya inda kor olan insanlarda vizual d rketcən imkanı müvafiq olaraq 40, 32, 16 faiz itirilmi hesab edilir:

$$(70-20):10x8 = 40$$

$$(70-30):10x8 = 32$$

$$(70-50):10x8 = 16$$

nsanın bir d rketm növünd h r hansı s b bd n itiril n imkanı ba qa bir d rketm növünd qism n v zl ns d (m s l n, körlerde vokal, friktual, tastual, attaral d rketm aktivl ir), bunu adekvat v zl nm hesab etm k, lb tt ki, sad lövhlik olardı. N q d r acı da olsa, etiraf etm k lazımdır ki, itiril n heç bir d rketm imkanının ba qa d rketm növl ri hesabına tam adekvat v zl nm si mümkün deyil. n m hsuldar d rketm növü olan vizual v vokal d rketm imkanlarının itirilm si, y ni karlıq v korluq ümumi idrak qabiliyy tinin 60%- q d r, sinktual d rketm imkanının 40-50% azalmasına s b b olur.

§2.5.4. Vizual v vokal d rketm t sviri xarakter da iyır, y ni obyektiv gerç klik elementi q bul olunur, intellekt koduna çevrilir v mühafiz olunur. slind , sinktual d rketm d n ba qa bütün dig r d rketm növl ri bu qaydada ba verir v onların q bul yarımaktı bu iki fazla il ba a çatmı olur. Növb ti iki fazas is mövcud m lumatin verilm si v ya praktik t tbiqi fazasıdır.

nsan bu gün q d r biz m lum olan canlılardan bir c h ti il f rql nr: o, yaratıcı kild dü ünm v ya ba qa sözl des k, sinktual d rketm qabiliyy tin malikdir. Sinktual d rketm bir neç d rketm tipinin sintezind n yaramı mür kk b v çoxtr fli d rketm üsuludur.

Sinktual d rketm nin “xammalı” artıq m lumat bazasında, y - ni ba beyond mövcud olan informasiyalar arasından seçilib götürüür. Birba a d rketm prosesinin ba lan ic m rh l sind k nardan daxil olan m lumatlar da bu d rketm nin ilkin materialı rolunu oynaya bil r. N z r almaq lazımdır ki, ist nil n halda sinktual d rketm ikinci aktin 1-ci fazasında gerç kl ir. Y ni sinktual d rketm üçün lazım olan ilkin m lumat ba beyond n deyil, k nardan götürüür, bu m lumat vizual, vokal v ya h r hansı dig r bir d rketm üsulu il (sinktual d rketm d n ba qa) q bul yarımaktan (1-ci v 2-ci fazalardan) keç r k ba beyin daxil olur. Buna sinktual d rketm nin hazırlıq m rh l sinin birinci yarımaktı da dey bil rik.

kinci yarımakt - sinktual d rketm nin ilkin materialının aktiv

hala v ya aktiv yadda a g tirilm sidir. Birinci aktin ikinci yarımkıtında sinktual d rketm nin ilkin materialı ba beyond mühafiz olunan m lumatlar arasından seçilib götürüür (xatırlanır). Ba beyond intellekt kodları klind mövcud olan bu m lumat aktiv yadda a g tirilm kl eyni anda beyin aparatının köm yi il gerç klik elementinin real obrazlarına, sinktual d rketm nin icra olunaca 1 obrazlara çevrilir, y ni bu m lumatlar d rketm prosesinin 3-cü v 4-cü fazalarından keçir.

Burada bir m qamı xüsusi qeyd etm k lazımdır. ntellekt kodlarının gerç klik elementinin obrazına çevrilm si müxt lif kill rd ba ver bil r. Y ni birinci fazada h r hansı bir gerç klik elementi (ya, varlıq) haqqında m lumatın m tn klind olmasına baxmaya-raq, dördüncü fazada h min m lumat haqqındaki intellekt kodu m tn deyil, gerç klik elementinin r sm, sxem, riyazi m lumat v s. kimi obrazlarına çevril bil r. Eyni qayda il birinci fazada gerç klik elementinin r sm, riyazi m lumat, s s formasında olan obrazı dördüncü fazada m tn kimi t qdim oluna bil r. H tta birinci fazada gerç klik elementinin riyazi m lumat formasında olan intellekt obrazının dördüncü fazada bir neç obraz klind , m s l n, m tn, kil, düstur, diaqram v s. kimi t qdim olunması bel mümkündür ki, bu intellekt obrazının modulla masasıdır.

ntellekt obrazlarının modulla masasının prinsipial h miyy t k sb ed n b zi c h tl rini qeyd etm yi lazım bilirik.

§ 2.6. Modullaşma

ntellekt obrazının modulla masası - mövcud intellekt obrazının d rketm prosesinin icra olunaca 1 obrazlara çevrilm sidir. Modulla manın iki ba lica növü vardır: *transformativ modullaşma* v *reprezentativ modullaşma*.

Transformativ v reprezentativ modulla ma mahiyy t etibarı il d rketm y yaxın prosesl rdir v bu s b bd n b z n onlar yanlı - liqla d rketm nin, ks r halda da sinktual d rketm nin növü, b z n

d özi hesab edilir. Cox vaxt h r hansı bir riyazi qaydanın, yaxud kimy vi formulun sözl ifad si, m s l nin rti sasında riyazi t nlik qurulması, b dii s rl rd t bi t m nz r linin verilm si, b dii s rl rin motivl ri sasında karikatura, peyzaj, miniatürl rin ç kilm - si kimi beyin f aliyy tl ri eynil dirilir v “transformativ modulla - ma d rketm nin bir növüdür” kimi s hv q na t g linir.

N z r almaq lazımdır ki, bu sadalanlardan riyazi qaydanın v kimy vi formulun sözl ifad si, m s l nin rti sasında riyazi t nlik qurulması modulla ma, b dii s rl rd t bi t m nz r linin verilm si, b dii s rl rin motivl ri sasında karikatura, m nz r v miniatürl rin ç kilm si is sinktual d rketm nin t zahürl ridir.

Bu deyil nl rl ba lı opponentl rimiz t r find n bel iradlar söyl n bil r ki, a) riyazi qaydanın, kimy vi formulun sözl ifad si v b dii s rl rd t bi t m nz r linin verilm si – gözл görül n gerç kliyin sözl ifad sidir; b) m s l nin rti sasında riyazi t nliyin qurulması, b dii s rl rin motivl ri sasında karikatura, peyzaj, miniatürl rin ç kilm si is , sözl ifad olunmu gerç kliyin ba qa növd n olan simvollarla ifad sidir v bunları bir-birind n f rql ndir m k, ayrı-ayrı eyl r hesab etm k do ru deyil.

Bel dü ün n opponentl rimiz bunları dem k ist rdik:

1) Riyazi qayda v kimy vi formul sözl ifad edil rk n, el c d m s l nin rti sasında riyazi t nlik qurulark n insan t r find n yeni heç bir ey icad olunmur v ya yaradılmır. Sad c , ba beyond möveud olan bir simvolik ifad forması dig r simvolik ifad forması il v z edilir. M s l n, $(a+b)^2 = a^2 + b^2 + 2ab$ klind olan riyazi düsturun sözl ifad sind deyilir:

“İki hədd cəminin kvadrati bərabərdir – birinci həddin kvadrati, üstəgəl ikinci həddin kvadrati, üstəgəl birinci həddin ikinci həddə hasilinin iki misli”.

Göründüyü kimi, burada söhb t yalnız v zl nm d n gedir. st r bu düstur, ist rs d onun sözl ifad kli orta m kt bd oxudu-umuz ill rd n b ri zb r kild yadda imiza h kk olunmu dur. st nil n insan t r find n onlardan h r hansı birinin t hrif yol veril-

m d n düzgün kild söyle nm si mahiyy t etibarı il heç n yi d - yi mir v eyni intellekt obrazını ks etdirir.

2) B dii s rl rd t bi t m nz r l ri veril rk n v ya b dii s rl rin motivl ri sasında karikatura, peyzaj, miniatürl r ç kil rk n bu prosesl ri h yata keçir n insanlardan tam m nasi il yaradıcı t x yyül t l b olunur v m hz bu s b bd n h min f aliyy tl r sinktual d rketm , y ni dü ün r k d rketm adlandırılır. Kinci bir t r fd n stabil v d yi m z t bi t m nz r si olmadı ı kimi, eyni bir m nz r ni ist r sözl , ist rs d firça il eyni kild t svir ed n iki s n tkar da tapmaq mümkün deyil.

Müqayis üçün eyni bir m nz r nin v ya xsin eyni vaxtda, eyni bucaq altında, eyni tip 3 fotoaparatla ç kilm foto kill rini, el c d h min m nz r nin v ya xsin eyni vaxtda, eyni bucaq altında, eyni m kt bi bitirmi eyni ya lı 3 r ssam t r find n ç kilm r sml rini n z rd n keçir k.

Görürtük ki, fotoaparatla ç kilm kill r arasında heç bir f rq yoxdur. Amma r ssamlar t r find n ç kilm h r 3 r sm bir-birind n v fotoaparatla ç kilm kill rd n f rql nr. Çünkü fotoaparat öz obyektivinin qar isinda olan bütün gerç klik elementl rini h min anda oldu u kimi ks etdirir. Amma r ssam fotoaparatdan f rql olaraq, gerç klikl ba lı yalnız h min anda görüb d rk etdikl rini deyil, ümumiyy tl , indiy q d r analogi m nz r l rl ba lı *fərdi qaydada* d rk etmi olduqlarını, y ni h min anda haqqında danıilan m nz r nin malik olmadı ı cizgi v trixl ri d *surf öziinə məxsus olan bir tərzdə* s rin daxil edir. Bu s b bd n r ssamlar t r find n ç kilm r sml rin hamısı bir-birind n v eyni zamanda fotoaparatla ç kilm kill rd n f rql nr. Bu prosesin sinktual d rketm oldu u- nu rt l ndir n ba lica amil d m hz analogi gerç klikl rl ba lı *fərdi qaydada* d rk edilmi c h tl r v onların *surf öziinə məxsus olan bir tərzdə* t tbiqi olmasaydı, o halda bu proses sinktual d rketm yox, transformativ modulla ma olardı.

T bi t m nz r linin b dii kild (sözl rl) ifad si prosesind d analoji f rql rin oldu u mü ahid edilir. Y ni heç bir xs h min m nz r ni t svir ed rk n sözb söz dig r xsl ri t kralamır v bu mümkün d deyil.

§2.6.1. *Transformativ modullaşmanın* v sinktual d rketm - nin t tbiqi il ba li bir yani nümun y baxaq: “ vv lc zavodun giri qapısından idar binasına uzunlu u 300 metr olan yol, sonra is bu yola perpendikulyar olmaqla idar binasından istehsalat sexin uzunlu u 400 metr olan ikinci bir yol ç kildi. stehsalat binasından giri qapısına ç kil c k yolun uzunlu u n q d r olacaq?” klind bir tap ırıq verilmi dir.

Bu tap ırıq sinktual d rketm metodu il h ll olunacaqdır.

Sinktual d rketm y hazırlı in birinci yarımaktında tap ırı in verilmi rti oxunaraq yadda saxlanılır, y ni h min m tn vizual-vokal d rketm yolu il d rk olunaraq intellekt obrazlarına çevrilir v yadda a qeyd edilir.

Sinktual d rketm y hazırlı in ikinci yarımaktında a a idakılar ba verir:

1) M s 1 nin rti xatırlanılır, perpendikulyar x tl rin m l g tirdiyi bucaq, t r fl rind n biri düz olan üçbucaq, d din kvadratı, kvadrat kökü, il ba li vv l d rk etdikl rimiz, el c d Pifagor teoreminin $\sqrt{a^2 + b^2} = c^2$ klind olan düsturu aktiv yadda a g tirilir (üçüncü faz);

Burada ha iy çıxaraq qeyd etm k lazımdır ki, b z n riyazi i ar l r v onları ifad ed n terminl r sad c ekvivalent deyil, tam m nada b rab r vahidl r hesab olunur, y ni “+” i ar si il “üst g l” termini, “-” i ar si il “çix” termini, “=” i ar si il “b rab r” termini eyni ey hesab edilir v bel bir arqument g tirilir ki, $2+2=4$ d yazilsa, “iki üst g l iki b rab rdir dörd” d yazilsa, bunun h m oxunu u, h m d ifad etdiyi m na bir-birind n f rql nmir. n azi bunu n z r almaq lazımdır ki, riyaziyyatda istifad olunan i ar v m liyyatlar heç bir dil aid deyil, çünkü onlar ümmiyy tl dil vahidi deyil. Termin is beyn lxałq olsa bel , ist nil n halda hansısa

bir dil aiddir, çünkü o, dil vahididir. Az rbaycan dilind i l n n riyazi terminl rin, büyük bir qismi milli dil m xsus imkanlar hesabına formala mı dir¹, bu s b bd n yalnız Az rbaycan dilin m xsus olan sözl rdir, m s 1 n, “kökaltı”, “düzbucaqli”, “üst g l” v s.

2) Tap ırı in yadda imizdaki rti m tn v ya s s formasından dig r formaya, y ni sinktual d rketm nin h yata keçiril c yi obrazlar formasına transformasiya olunur: beynimizd giri , idar v sex binaları üç nöqt kimi, yollar is bu nöqt l ri birl dir n x tl r kimi t - s vvür edilm kl t r fl rind n ikisi m lum, biri is m lum olmayan düzbucaql üçbucaq obrazı yaranır. M s 1 nin rti yuxarıdakı b nd-1 rd xatırlanan m lumatlar sasında $\sqrt{300^2 + 400^2} = x^2$ t nliyin transformasiya olunur v daha sonra bu t nlik sinktual d rketm yolu il h ll edilir (dördüncü faza).

Buraya q d r deyil nl rd n göründüyü kimi, sinktual d rketm y hazırlıq m rh l si ç rçiv sind tam bir vizual d rketm akti ba verdi. Bu aktin birinci fazasında gerç klik elementi il ba li m lumat q bul edildi, ikinci fazada q bul olunmu m lumat intellekt obrazına v koduna çevril r k yadda a qeyd edildi, üçüncü fazada h min intellekt obrazı, el c d onunla ba li olan dig r intellekt obrazları (v ya kodları) aktivl diril r k operativ yadda a g tirildi, dördüncü fazada gerç klik elementi il ba li m lumat aktiv yadda a g tirilmi dig r m lumatlarla birl diril r k sinktual d rketm nin h yata keçiril c yi obrazlar formasına transformasiya olundu.

Bu deyil nl r opponentl rimiz a a idakı iradları tutabil r:

Əvvəla, vizual d rketm nin birinci fazasında q bul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevril r k yadda a daxil edil n m lumatin, t xmin n el h min anda ba layan üçüncü fazada yenid n xatırlanaraq sas yadda dan aktiv yadda a g tirilm si v intellekt obrazının yenid n gerç klik elementin ekvivalent olan obrazlar klin d açılması inandırıcı deyil. Çünkü insan beyni m liyyat prosesl rini

¹ Sadiqova S. Az rbaycan dilind fizika-riyaziyyat terminologiyasının formala ması v inki afi. Bakı, “Elm”, 1997, 191 s.

programla dirilmi ardicilliqla icra ed n ma in deyil. nsan bütün f a- liyy tini n optimal v m ntqi üsulla h ll ed n, h r bir f aliyy ti il ba li vaxtinda v müst qil kild q rar verm y qadir olan ürulu varlıqdır.

İkincisi, modulla ma v sinktual d rketm nin dördüncü fazası gerç klik elementinin özün aid olan, el c d , h min m lumatla bu v ya dig r kild ba li olması s b bi il aktiv yadda a g tiril n dig r m lumatların birl m sind n yaranmı yeni obrazlara saslanır. Bu b nz rlik v ya eynilik modulla ma v sinktual d rketm nin f rql ndirilm sin imkan vermir.

Bel inc likl ri diqq tl izl y n opponentlerimizin iradlarına el h min ardicilliqla cavab ver r k onların n z rin a a ıdakıları çatdırmaq ist rdik:

1) radda qeyd edildiyi kimi, insan beyni m liyyat prosesl ri ni programla dirilmi ardicilliqla icra ed n ma in olmasa da, d rketm nin müvafiq fazaları m hz qeyd edil n ardicilliqla c r yan edir, y ni vizual d rketm nin birinci fazasında m lumat q bul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevril r k yadda a daxil edilir. Üçüncü faza el h min anda ba vers bel , h min intellekt obrazı yenid n xatrlanaraq sas yadda dan aktiv yadda a g tirilir v yenid n intellekt obrazı gerç klik elementin ekvivalent olan obrazlar klind açılır. Çünkü d rketm nin birinci fazasında q bul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevril r k yadda a daxil edilm y n m lumat – ürulu varlıq olan insan üçün “olmayan m lumat” dem kdir. ürunda “olmayan m lumat”la ba li insanın h r hansı psixoloji m liyyati icra etm si is , t bii ki, mümkün deyil. Bundan lav , n z r almaq lazımdır ki, b z n d rketm prosesinin birinci v ikinci yarımlarları arasında ill rl fasıl olur v g r vizual m lumat d rketm nin birinci fazasında q bul edilib, ikinci fazada h min intellekt obrazını yenid n xatrlamaq mümkün olmazdı v d rketm prosesi yarida qırıldı.

2) Dorudur, modulla ma v sinktual d rketm nin realla ması

prosesi, vv ld d qeyd etdiyimiz kimi, mü yy n c h tl ri il birbirin b nz yir. Buna baxmayaraq, modulla ma zamanı mövcud intellekt kodu v ya obrazı gerç klik elementi il ba li ilkin daxil edil n m lumat formasına deyil, ba qa tip m lumat formasına çevrils d , mahiyy t etibarı il eyni gerç klik elementini ks etdir n v eyni intellekt koduna daxil olan eyni intellekt obrazı olaraq qalır. Sinktual d rketm zamanı is , gerç klik elementi il ba li daxil edil n ilkin m lumatin yalnız forması d yi mir, bununla eyni zamanda tamamil f rqlı gerç klik elementi v onu ks etdir n yeni intellekt obrazı v ya kodu da yaranır.

Sinktual d rketm y hazırlıq m rh l si ba a çatdıqdan sonra sinktual d rketm akti ba lanır:

Sinktual d rketm nin birinci yarımkıtında h min t nlik h ll olunur v n tic yadda saxlanılır:

$$\begin{aligned}\sqrt{300^2 + 400^2} &= x^2 \\ x^2 &= \sqrt{90000 + 160000} \\ x^2 &= \sqrt{250000} \\ x &= 500\end{aligned}$$

İkinci yarımkıtda ld edilmi n tic beyin aparatının köm yi il m tn formasına transformasiya olunur v tap ırı in cavabı m tn formasında verilir: “CAVAB: stehsalat binasından giri qapısına ç - kil c k yolun uzunlu u 500 metr olacaqdır”. Bununla sinktual d rketm prosesi v tap ırı in h lli ba a çatır.

Göründüyü kimi, sinktual d rketm y hazırlıq m rh l sinin ikinci yarımkıtında v sinktual d rketm nin ikinci yarımkıtında transformativ modulla madan istifad olunmu dur. Transformativ modulla maya sinktual d rketm prosesind tez-tez rast g lindiyin gör , ba qa sözl des k, sinktual d rketm nin hazırlıq m rh l sind bir qayda olaraq modulla madan istifad edildiyin gör transformativ modulla maya aid nümun ni bu d rketm üsulu il ba li verdik. Amma bu, dig r d rketm üsullarında modulla madan istifa d olunmaması kimi ba a dü ülm m lidir.

§2.6.2. Reprezentativ modullaşma is d rk edilmiş gerç klik elementinin v onun intellekt obrazının müv qq ti (okkazional) olaraq yeni mahiyy td t qdim edilm si v ya ona yeni situativ m nalar verilm sidir.

Bel bir nümun y baxaq:

“nstitutda a ir bir kafin yerini d yi m k lazımdır. Onu yerind n qaldıracaq q d r fiziki qüvv , el c d xüsusi al t v ya vasit yoxdur. Hami çox dü ünür v n hay t, t s rrüfat i l ri müdürü 3 d d qisa d mir boru g tirir. B zil ri onlardan ling kimi, b zil ri x r k qolu kimi istifad etm yi t klif edir. Amma bu t klifl r heç bir n tic vermir. T s rrüfat i l ri müdürü bunlardan t k r kimi istifad etm yi m sl h t görür. Boruları t k r kimi kafin altına qoyub onu asanlıqla lazımı yer aparırlar.

Bir h ft sonra su borusu partlayır. T mir ustası ç a irırlar. Direktor t s rrüfat i l ri müdirin deyir ki, o günü “t k r’l ri g tir, ustaya ver, su x ttini t mir etsin. Usta t k rl su x ttinin nec t mir olunaca ina çox t ccübl nir”.

Bu nümun d veril n boru gerç klik elementi kimi müvafiq intellekt obrazı il hamı t r find n d rk olunmu dur (vizual d rketc m). Amma h min boru t k r kimi müv qq ti olaraq yalnız institut m kda ları t r find n q bul olunmu dur. kafin da inması hadis si yaddan çıxdıqdan sonra, übh siz ki, borunu t k r kimi n direktor, n d t s rrüfat müdürü xatırlayacaqdır. Okkazional olaraq yaranan bu kimi v ziyy tl r reprezentativ modulla maya nümun ola bil r.

Dem li, transformativ modulla madan f rqlı olaraq reprezentativ modulla mada t kc intellekt obrazının yeni forması deyil, h m yeni gerç klik elementi (daha do rusu, yeni keyfiyy td t qdim olunan vv lki gerç klik elementi), h m d ona paralel olaraq yeni intellekt obrazı yaranır. Amma ist r bu gerç klik elementi, ist rs d onun intellekt obrazı d rketc prosesind yaranmı bir d f lik ehtiyacı öd m k m qs di da iyir. Bu ehtiyac öd ndikd n sonra okkazional kild yaranmı olan gerç klik elementi d (t k r kimi t qdim olunan boru), onun intellekt obrazı da yox olur (unudulur).

Bunu da qeyd ed k ki, b z n okkazional kild yaranmı gerç klik elementi v onun intellekt obrazı da h yata daimi v siq alır.

M hz bu c h t, mahiyy t etibarı il reprezentativ modulla manın sinktual d rketcm y daha yaxın oldu unu v nadir hallarda da olsa, reprezentativ modulla manın sinktual d rketcm y çevril bildiyini göst r n bir faktordur.

§2.6.3. Sinktual d rketc zamanı modulla mi obraz gerç klik elementin v t f kkür subyektin uy un olmalıdır.

Modullaşmış obrazın gerçəklilik elementinə uyğunluğu – dedikd , üz rind sinktual d rketc aktının icra olundu u obrazın d rk edilm si n z rd tutulan gerç klik elementini h qiqi m nada ks etdirm si n z rd tutulur. M s l n, gerç klik elementi t bi t m nz - r sidirs , o halda üz rind sinktual d rketc aktının icra olundu u obraz, y ni modulla mi obraz r sm, m tn v ya bunların sintezi ola bil r, amma heç bir halda akustik s s¹ ola bilm z. Çünkü akustik s sin m nz r ni ks etdirm si mümkün deyildir.

Modullaşmış obrazın təfəkkür subyektinə uyğunluğu dedikd , üz rind sinktual d rketc aktının icra olundu u modulla mi obrazın onu d rk etm y çalı an subyekt tanı olması n z rd tutulur. M s l n, yazüb-oxuma i bacarmayan, amma b dah t n göz l bayatılar qo an qoca bir n n h r hansı bir bayatının ifahi sözl r klind modulla mi obrazındaki yanlı lıqları asanlıqla mü yy n edib düz ld bildiyi halda, h min bayatının yazılı m tn klind modulla mi obrazı qar ısında aciz qalacaqdır.

§2.6.4. Sinktual d rketc nin hazırlıq m rh l sinin ikinci yarımındaki intellekt kodları gerç klik elementinin modulla mi obrazına çevril rk n onlar bir növd n, bir neç növd n, ks r halda is müxt lif növl rin sintezind n ibar t olur. Üks k intellekt v böyük t x yyıl gücün malik olan insanlarda sinktual d rketc prosesi tutumu intellekt kodlarına yaxın olan n müc rr d obrazlarla h yata keçirilir. Bütün normal dü ünm qabiliyy tin malik olan insanlarda bu proses sintez olunmu , qar ıq tipli obrazlarla h yata keçirilir.

¹ ifahi nitqd n ba qa bütün dig r s sl r akustik s sdır.

Dü ünm qabiliyy ti z if olan insanlarda is bu proses ya ümumiyy tl alınmır, ya monoton intellekt obrazları il , ya da m tn formasında modulla mi obrazlarla h yata keçirilir. Y ni onlarda dü ünm prosesi monoloq-m tn klind v büyük ehtimalla, m tn oxunu u sür ti il gedir. Buna gör d h r hansı bir kinoda v ya tama ada s rxo , yaxud da d li obrazı yaratmaq ist y n rejissorlar, aktyorlar m hz bu qanunauy unluqdan büyük m har tl istifad ed - r k onların s sli dü ünm 1 rini tama açıllara t qdim edirl r.

Onu da qeyd ed k ki, dü ünm qabiliyy ti çox z if olan insanlar sinktual d rkem y hazırlı in ikinci yarımda intellekt kodu m tn formasında modulla mayan gerç klik elementl rini d rk ed bilm dikl rind n sinktual d rkem prosesi il ba l onlardan danı ma a ehtiyac bel qalmır.

§ 2.7. Siktual därkemnädä dilin iştiraki

“Dü ün r k d rkem h mi dil vasit sil gerç kl ir” fikri il yalnız qism n razıla maq olar. Bel ki, sinktual d rkem nin ks r hiss si dilin i tirakı olmadan ba verir.

F rz ed k ki, biz r ssamıq v bir vaxt firçanı limiz alıb yukarıda haqqında danı ılan da g zintisini xatırlayaraq, o c nn t gu - sinin r smini ç kirik. Da , me , a aclar, ç m n, çiç kl r, qu lar, k p n kl r v s. kimi gerç klik elementl rini xatırlayıraq, t x yyülü müzün gücü il onların kompozisiyasını, r ng çalarlarını mü yy n-1 dirir, göz l bir tablo yaradıraq. Bu yaradıcılıq prosesind biz dil heç bir ehtiyac duymuruq.

F rz ed k ki, b st kariq, piano arxasında oturub o vaxt e itdiyimiz çoban bayatisının motivl ri sasında göz l bir musiqi s ri b st l yirik, yaxud kulinariq, h min gil meyv nin dadını t kralayan bir irniyyat növü bi iririk, yaxud da ttariq v h min meyv nin trin b nz r yeni bir tir hazırlayıraq. Siktual d rkem nin n tic si olan bu yaradıcılıq prosesl rind biz heç bir söz v ya ümumiyy tl , dil ehtiyac duymuruq.

Sinktual d rkem d dild n, ayrı-ayrı leksemli rd n ümumil - dirici, birl dirici, f rql ndirici, laq l ndirici vasit l r kimi istifad oluna bil r. sas dü ünm v d rkem prosesi is intellekt obrazları v kodları il h yata keçirilir. H tta gerç klik obrazı (1-ci aktin 1-ci fazasındaki obraz) v sinktual d rkem obrazı (1-ci aktin 4-cü fazasında yaranan obraz) m tn olduqda bel dü ünm prosesinin 90%-d n çoxu dil v ya m tnd n daha yi cam v müc rr d olan intellekt obrazları il h yata keçirilir.

g r real obrazı m tn sasında formala an gerç klik elementi il ba l i d rkem v dü ünm prosesi intellekt obrazları il deyil, ünsiy t zamanı istifad etdiyimiz m tnl h yata keçs ydi, o halda h r hansı bir romanın personajlarından birini s ciyy l ndirm k üçün biz 1-ci aktin 4-cü fazasında v 2-ci aktin 1-ci fazasında h min romanı oxuma a s rf olunan vaxt q d r, cüml ni üzvl r gör t hlil edib onların ifad vasit l rini mü yy nl dirm k üçün is cüml üzvl ri v onların ifad vasit l ri haqqında elmi d biyyatlarda verilmi m tnl rin oxunmasına s rf olunan q d r vaxt lazı g 1 rdi. Amma faktiki olaraq bel tap ırıqların h lli il ba l i biz t xmin n bir neç saniy y q d r (b z n daha az) vaxt lazı olur v bundan sonra biz artıq h min tap ırı in m li icrasına ba layırıq.

B z n bu kimi tap ırıqların h lli zamanı biz yalnız verilmi tap ırı in birba a cavabını deyil, onunla ba l i olan dig r m lumatları da xatırlayıraq.

M s l n, bir elmi seminarda tin z r ri v ya faydası haqqında mübahis ed rk n q fl t n evd tin qurtardı ini v t almaq lazı g ldiyini xatırlayıraq (yuxarıda çoxm nzilli binalara v dünya internet b k sin b nz tm kl intellekt kodlarının bel çoxfunksiyali v çoxgiri li oldu unu qeyd etmi dik).

B z n d heç bir ey dü ünm d n sakitc oturub musiqi dinl - diyimiz halda, q fl t n hansısa bir hadis ni v ya xsi xatırlayıraq. Amma d rind n analiz etdiyd yadımıza dü ür ki, h min xs v ya hadis il qar ila ark n bu musiqi parçasını e itmi dik. B z n d q fl t n yada dü n bel hadis v ya xsl rin hal-hazırkı v ziyy ti-

mizl n laq si oldu unu, onu n üçün v ya n yin t siri il xatırladı imizi, ümumiyytl , mü yy nl dir bilmirik. Bunun s b bi odur ki, ürümuz ba beyind ki intellekt kodları üz rind n çox böyük sür tl ütütür r k keçir v h min anda aktiv yadda in t masda oldu u m lumata, yaxud da gerç klik elementin az v ya çox d r c d uy un g l n intellekt kodlarını ani olaraq aktivl dirir. Kompüter analogiyasına uy un kild des k, "axtarı " rejimi daxilind operativ yadda a yerl dirilmi m lumat sasında sas yadda dakı bütün uy un m lumatlara istinadlar verilir.

§2.7.1. Yuxarıda verilmiş nümun 1 rd n d göründüyü kimi, vizual, vokal, friktual, tastual, attaral d rketm v t f kkür prosesl ri nin n z rd n keçiril n fazalarının heç birind n söz , n d , ümumiyytl , dil ehtiyac duymadiq. D rketm prosesinin bütün fazaları söz v ya dil vasit sil deyil, dild n daha yi cam v müc rr d olan intellekt obrazları v kodları il h yata keçirilir.

Dem li, insanın bilavasit v bilvasit t masda oldu u bütün gerç klik elementl ri beyin aparatı t r find n intellekt obrazlarına çevrilir v q bul edilir (q bul prosesi). Q bul olunmu m lumat intellekt kodları klind informasiya bazasında (ba beyind) mühafiz olunur (yadda saxlama prosesi), t 1 b edil n müvafiq intellekt kodu aktiv yadda a g tirilir (xatırlama prosesi) v n hay t, aktiv yadda dakı intellekt kodu beyin aparatının köm yi il yenid n gerç klik elementinin v ya onun hiss 1 rinin obrazlarına çevrilir (t tbiq prosesi).

İnsanın bilavasit v bilvasit t masda oldu u gerç klik elementl ri dey rk n, bir t r fd n insanın özünü birba a gerç klik elementini real h yatda gözü il görm si, li il toxunması, dadını, qoxusunu v s. hiss etm si (bilavasit t mas), dig r t r fd n is gerç klik elementinin özünü yox, onun foto klini, diafilmini, televizorda v ya böyük ekranda o haqda film görm si, onun özü, dadı, qoxusu, xarici görünü ü haqqında m lumat oxuması v ya söhb tl r e itm si v s. (bilavasit t mas)n z rd tutulur.

Bunlardan, bilavasit t mas yolu il d rketm d bütünlükl , bilvasit t mas yolu il d rketm nin is foto, diafilm, film vasit sil

d rketm qisiml rind dilin, ümumiyy tl , i tirak etm diyi heç bir übh v t r ddüd do ura bilm z. M lumat oxumaq v söhb tl r e itm kl d rketm y g linc is , burada dilin i tirak etdiyini görürük. Dorudan da, oxunan m lumat yazılı, söhb t is ifahi nitqdır. Buna gör d burada dilin iki n ba lica ünsürünün d rketm d i tirakı il rastla mi olurq.

Bu faktı bir daha qeyd ed k ki, d rketm nin birinci fazasının "v zif si" gerç klik elementi haqqında m lumat alıb ikinci fazada onu intellekt obrazına çevirm k v yadda a qeyd etm kdir. Birinci fazada gerç klik haqqında alınan m lumatın üsulunun (d rketm üsulu) v növünün (r sm, m tn, s s v s.) heç bir prinsipial h miyyet yoxdur. L.Viqotskinin fikrinc , söz g rç kliyi özün m xsus kild ks tdirir, onun forması v m nası daima d yi ir, inki af edir¹. G rç kliyin sözl ifad si alınan m lumatın keyfiyy t v tamliina t sir ed n faktördür.

Bel likl , birinci fazada gerç klik elementi haqqında m lumat h min elementi canlı t bi td görm kl , onun r smin baxmaqla, bu element haqqında yazılmı t sviri oxumaq, dirl m kl v s. üsullarla ld oluna bil r. st nil n halda bu gerç klik elementi haqqında m lumat almaq yolu v ya üsuludur. Onun ld olunmasının yegan m qs di is bu m lumat sasında gerç klik elementin ekvivalent olan abstarkt t s vvür yaradıb onu intellekt obrazına çevirm kl q bul etm kdir.

M s 1 n, biz orta m kt bd oxuyark n molekulyar fizikanın t dqiqat obyekti olan atom, elektron, proton v s. haqqında mü yy n bilikl r iy 1 nmi ik. T bii ki, orta m kt bd atom, elektron, proton v s. kimi z rr cikl rin özü il birba a t masda olmamı iq, y ni onları gözümüzü görm mi ik, limizl toxunmamı iq v s. Sad c , onlarla ba lı kitablar oxumu uq, film v slaydlara baxmı iq, molekul sxeml rini v maketl rini seyr etmi ik, mü llimin müvafiq izahatını e itmi ik. Bel likl , beynimizd molekul, atom, elektron, proton v s. il ba lı müvafiq intellekt obrazı yaranmı dır.

¹ . . , . . , “ - ”, , 2000, . 468.

Dərkətmənin dördüncü fazası birinci fazanın kəsin cərəyan edən bir fazadır və bu fazanın “və zif si” intellekt kodu klind operativ yadda aq tırılın (xatırlanan) məlumatı gerçəklik elementinin obrazına, onun haqqında məlumatın da üsul və növünü heç bir principial həmiyyəti yoxdur. Bu, birinci faza ilə bağlı qeyd olunduğu kimi, yalnız verilən məlumatın keyfiyyət və tamlı inatdırı edən faktordur. Ndi molekul və onun elementlərini düzünləşdirən ilk növbədə gözümüz öündəndən həm hər orta məktəb illərin gördüyüümüz həmin sxem və maketlər, fırlanan və ya titrəyən kiçik kürəciklər canlanır, oxudu umuz və e itdiyimiz bəzi eylemlər yadımıza dülür. Yəni dərkətmənin dördüncü fazasında gerçəklik elementinin görünüşü haqqında məlumat rəsmi, mətn və s. formalarda veriləbilir. Sənildən halda bu gerçəklik elementi haqqında məlumat vermək dənən bəzək bir şey deyildir.

Göründüyü kimi, dil vasitəsil (vokal və ya vizual-vokal) daxil olan məlumatlarda belə dilin rolü analogi informasiya daşıyan digər üsul və növlər qədəmdir. Dolunluq və tamlıq baxımından isə, həttat dil onlardan bir qədər zəifdir.

§2.7.2. İnsan yarandı 1 gündən ünsiyyət mühitinə dülür. Bu onun həyatın özüne çevrilir. Cəmiyyət daxilində ya ayan insan istənilən vaxt ya aktiv, ya da passiv ünsiyyət olur. Başqaları ilə söhbət edərək, bildiklərini yazarkən və ya danışarkən, aktiv kommunikant, danışanları dinləyərək, yazılmışları oxuyarkən passiv kommunikant funksiyasında olur. Ünsiyyət insanların və insanların attributlarından biridir. Buna görə də insanın hər hansı fəaliyyətinə, o cümlədən də fəkkür prosesini tam olaraq ünsiyyətsiz, dilsiz təsdiq etmək çətindir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ümumi təfəkkür proseslərinin dərkətmə mərhələsində dil yalnız birinci və dördüncü fazalarda və illüstrativ kildə iştirak edir. Amma bununla belə, diqqətlə fikir versək, görərək ki, dillər heç bir laq si olmayan eylemlər haqqında düləndükdə, məslən, çoxdan görmədiyimiz köhnə bir tanrı inəf tini yada

salma açılı anda da, biz özümüz bəzi sözlər deyirik: “Yox, o deyil,... yox, ... yox, bu da o deyil, ... hə, yadıma düdü”.

Bu kimi sözlər mahiyyət etibarı ilə kiminsəfət cizgilərinin xatırlanmasında heç bir rol oynamır. Amma elə sözlər də vərdikləri, onlar sıfət cizgilərini xatırlamaq üçün bir növ açar, xüsusi kod rolunu oynayır.

Belə deyə bilərik ki, hər hansı bir xərici ləmətin uyğunlaşığı - bi olan insanları xatırlamaq, 1 qəbi olmayan digər insanları xatırlamaqdən xeyli asandır. Məsləhət, mən Bəli Baçalını, Çopur 1 şəhəri, Topal Məcidin asanlıqla xatırlayıram, amma nəqəd rəccəhdətə mədə, onlarla eyni vaxtda gördüğüm digər insanları xatırlamaqdə çətinlik çəkirəm. Bəli Baçalı dedikdə, vəlcə onun ucları yuxarı qalxmış pələbələri gözümüz öündə canlanır və yalnız bundan sonra sıfətinin digər cizgilərini xatırlayıram. Bu kimi nümunə dənədə görübər ki, sinkrəntik dərkətmə ilə heç bir laq si olmayan vizual dərkəmədə belə sözlər artıq açar, kod rolunu oynayır.

Sinkrəntik dərkətmənin dünyada geniş yayılmış forması qarınlıq və ya sintez obrazlarla dərkəmdir. Sintez obrazların, demək olar ki, hamisinin tərkib hissələrinən birini nüvəsi kildə dəlsə, dil elementləri, sözlər təkil edir. Amma bu obrazlardakı dil elementləri həm forma, həm də dəyişmə baxımından ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyimiz dildən və dil elementlərinə səsli kildə fərqlənir. Bu obrazlardakı dil elementləri 1 qəbəli insan adları ilə bağlı verdiyimiz nümunədə (vizual dərkəmdə) oldu u kimi, artıq ünsiyyət dili mahiyyəti da imir, kod, açar, simvol rolu oynayır.

§2.7.3. Dil və dərkətmə bənzər funksiyalar yerin yetirir. Hərəkəyən və lə, onlar təmsədə oldu u gerçəklik elementlərini özünəməxsus olan struktur vahidləri ilə və ya apellyativ vahidlərləksətdirir. Bundanlav dil dərklərə dərkəmdə genitəmənədə götürülməmiş mühitlə (təbiətlə, cəmiyyətlə) insan arasında laq yaratma axtarışında tədiridir:

- dərkətmə, artıq qeyd edildiyi kimi, gerçəklik elementləri və insanın ümür arasında laq yaratır, obyektiv aləmdəki gerçəklik

elementl rini intellekt obrazı v kodları vasıt sil ba beyind mühabif edir, n ba licası is , insanın obyektiv al ml , canlı v cansız t bi tl , dig r insanlarla t masını t nziml yir;

- dil is f rdl r arasında, f rdl c miyy t arasında laq , ünsiy t yaradır, gerç klik elementini, onunla ba li ya v hadis - l ri, gerç klik elementl ri arasında olan laq v münasib tl ri söz v söz q libl ri il ifad edir.

D rketm bütün gerç klik elementl rini, o cüml d n dilin obyektiv al md gerç klik elementi kimi mövcud olan struktur vahidl - rini intellekt obrazları il ks etdirir. Dil is öz növb sind d rketm prosesind intellekt obrazları il ks olunmu v haqqında danı ma z ruriyy ti yaranan bütün gerç klik elementl rini, o cüml d n gerç klik elementl ri kimi intellekt obrazları il ks olunmu öz struktur vahidl rini d yenid n özünd ks etdirir.

§2.7.4. Dil v d rketm d mü ahid olunan qar ılıqlı, ikit r fli ksetdirm qar ı-qar iya qoyulmu güzgül ri xatrladır. Dil v d rkem sanki qar ı-qar iya qoyulmu güzgül r kimi bir-birini ardıcıl silsil l rl ks etdirir. Bu qar ılıqlı ksetdirm 4 m rh 1 klind davam edir.

Dilin t f kkürl eynil dirilm si, dilin obyektiv gerç kliyin insan beynind ki inikası hesab olunması, el c d d rketm prosesinin dil vasıt sil h yata keçm si kimi artıq yuxarıda n z rd n keçirdiyimiz yarıgerç k t s vvürl rin yaramma s b bl rind n biri d m hz bu qar ılıqlı ksolutuma silsil l rinin mür kk bliyidir.

Dil v t f kkür mü yy n c h tl ri il bir-birin b nz s d , onlar arasında h miyy tli d r c d f rq vardır. Gerç klik elementi v intellekt obrazı bir-birind n n q d r f rql nirs , t f kkür v dil, intellekt kodu v nitq, intellekt obrazı v söz d bir-birind n n azı o q d r f rql nir.

§2.7.5. Dil haqqında deyilmi müxt lif fikirl rl ba li diskusiya açmadan düzgün hesab etdiyimiz mülahiz l r v bu t dqiqatda indiy q d r deyil nl rd n g ldiyimiz n tic l r sas n funksional semantik v linquistik-psixoloji mövqed n yana maqla dilin mahiy-

y tini mü yy nl dirm y çalı aq.

F ls fi terminl des k, dil “ ey özünd ” deyil, öz-özün yaramır. Güzgül r prinsipi il ifad ets k,dil d rketm güzgüsünd ks olunmu gerç klik elementl rinin dil güzgüsünd ki ksidir. B zi filosof, psixoloq v dilçil r “dil obyektiv gerç kliyin insan beynind - ki inikasıdır” fikrini ir li sürs 1 r v ya d st kl s l r d , biz bu t dqiqatda ld edil n n tic l r sas n h min fikri r dd edirik v bununla ba li a a idaki faktlara saslanırıq:

Birincisi, obyektiv v ya subyektivliyind n asılı olmayaraq dil gerç kliyin özünü yox, h min gerç kliyin yalnız d rk olunmu v intellekt obrazları vasıt sil *insan beynində əksini tapmış olan qismi-ni* ks etdir bil r (gerç klikl r tam v axıra q d r d rk edilmiş olsayıdı, h yatda heç bir problem v sual do uracaq m s l qalmazdı).

Ikincisi, dil gerç kliyin insan beynind ki sini tapmı qismini d tam deyil, onun yalnız *bəzi cəhətlərini* ks etdirir (üst dodaqdə burnun altında bir çök klik v ya kanalcıq var, aya in diz bük c yinin arxası il daban arasında qalın z 1 var: m nim n d n danı dı ı-mi anladınız, dem k haqqında danıilanlar d rk olunmu dur, amma bu b d n üzvl rinin v ya zalarının adı dild öz ksini tapmamı dır).

Üçüncüüsü, dil gerç kliyin d rk olunmu qisminin b zi c h tl - rini yalnız *ünsiyətə*, yəni *sözlə ifadə etməyə ehtiyac yarandığda* ks etdir bil r. Kommunikasiya ehtiyacı olmadan söz yaranmır. Dilin müasir s viyy sind bel , nitqd istifad olunmayan sözü yaratma a heç kim ehtiyac duymamı dır. g r ehtiyac olmadı ı halda, h r hansı bir söz kimins t r find n süni kild yaradılsa da, bel , h min söz dild qalmayacaqdır v yox olma a m hkumdur.

Bu deyil nl r, bir t r fd n dilin mahiyti il ba li mövqeyimizin ortaya qoyulmasında h miyy tli d r c d rol oynayır, ikinci t r fd ns , “*materiyami, yoxsa ideyami birincidir, toyuqmu, yoxsa yumurtamı birincidir?*” tipli cavabsız suallar s viyy sin qaldırılan v dilçilikl ba li olan “*fikrimi birincidir, yoxsa sözmü?*” sualına q tiyy tl cavab verm y imkan yaradır: “*dərketmə, yəni fikir əsasdır və birincidir, dil, nitq və söz isə ondan törəmədir və ikincidir*”.

§2.7.6. Dil v t f kkürün güzgül r prinsipi il bir-birini qar ı-lıqli sur td ks etdirm ardıcılı inin b zi m rh 1 l rini n z rd n keçir k. Ikin m rh 1 d obyektiv al min yalar, varlıqlar, hadis 1 r, lam tl r, keyfiyy tl r, xüsusiyy tl r, laq 1 r, münasib tl r v s. kimi gerçek klik elementl ri intellekt obrazları vasit sil insan t r fin- d n d rk olunur.

Sonraki m rh 1 d gerçek klik elementl rinin insan beynind mövcud olan intellekt obrazlarının nitqd ifad si, ünsiyet, informasiya mübadil si ehtiyacı yaranır. Bu zaman burada veril n ardıcılı uy un olmasa da, ist nil n halda müxt lif danı iq s sl ri, yazı i ar - l ri, y ni h rfl r, leksik v qrammatik, sas v yardımçı morfeml r, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz q libl ri, sintaktik vahidl rin q libl ri, müxt lif qayda v normaların ifad si klind dild ks olunur v bel likl , dilin maddi t r fi yaranmı olur.

Burada “yaranmı olur” ifad sin xüsusi fikir verm k lazımdır. Çünkü dilin bu maddi sası harada is qeyri-mü yy n bir yerd v ya “özünd ey kimi” öz-özün deyil, m hz insan beynind , sinktual d rketm n tic sind , intellekt obrazları klind yaranır.

Bu m rh 1 d dil artıq struktur baxımdan s sl rd n, h rfl r- d n, leksik v qrammatik, sas v yardımçı morfeml rd n, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz q libl rind n, sintaktik vahidl rin q libl rind n, müxt lif qayda v normalardan ibar t olur (daha trafli növb ti f sild).

Dilin bütün struktur vahidl ri dili m 1 g tir n elementl r olmaqla yana ı, eyni zamanda insan t r find n d rk olunmu gerçek klik elementl ridir. Y ni d rketm baxımından dilin struktur vahidl ri il obyektiv al min dig r gerçek klikl ri arasında, y ni Mars, Venera kimi planetl r v ya masa, stul kimi yalar il hal kilçisi (-a, - , -in, -in v s.) v ya ah ng qanunu arasında heç bir f rq yoxdur. D rketm baxımından onların hamısı obyektiv al md mövcud olan gerçek klik elementl ridir.

Bu m rh 1 d artıq gerçek klik elementinin yan-yana iki intellekt obrazı il ks olundu unu görürük. Bunlardan birincisi gerçek klik

elementinin d rk olunması prosesind yaranmı birinci intellekt obrazıdır. Kincisi is , h min bu intellekt obrazının dild ifad olmaqla yenid n gerç klik elementin çevrilim si v bu gerç klik elementinin yenid n d rk olunması n tic sind yaranmı ikinci intellekt obrazıdır. Ba qa sözl des k, bu m rh 1 d beynimizd , bir t r fd n, masanın ya kimi real obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazı, dig r t r fd n, “masa” klind dörd h rfd n (v ya s sd n) ibar t söz ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı mövcud olur.

Dilin struktur vahidl ri kimi t qdim olunan bütün elementl ri eyni prinsipl , d rketm v dil arasında ardıcıl kild ks olunmaqla indiki s viyy sin g lib çatmıdır.

Bir q d r ir li ged r k bel d dey bil rik ki, dil struktur vahidi bir gerç klik elementinin beynimizd artıq mövcud olan intellekt obrazını ks etdirm s ydi, o halda onun forması olmasına baxmayaraq, heç bir m zmunu ola bilm zdi.

Bu fikrin ksi daha maraqlıdır, y ni dil struktur vahidinin forma il b rab r mü yy n m zmuna da malik olması onun beynimizd bir gerç klik elementi il ba li mövcud olan intellekt obrazını ks etdirm si say sind mümkün kündür. Dilin v onun struktur vahidl rinin semiotikliyi m hz bununla izah oluna bil r. Y ni dilin h m forma, h m d m zmun c h tl rin malik olmasının s b bi m hz budur. Sözün s s t rkibi il onun m nası arasındaki münasib tl ri rh ed rk n L. Vıqotski göst rir ki, bunları ayırmak olmaz. Canlı danı iq s si yalnız insanın nitqind mövcuddur. Ayırıb onun fizioloji v akustik yönü öyr nm k h miyy tsizdir. S s-fon m v hd ti yalnız nitqd mövcuddur¹.

Sözün ifad olunan v ifad d n mahiyy tinin sas mod 1 kimi ir li sürülm si, t bii ki, t f kkür v ya d rk tm n z riyy si il ba lıdır v buna ilk d f F. D. S ssürd rast g lirik. Sözün semiotik mahiyy tinin daha g ni rhini is . Kassir rd görürük².

¹ , , “ ”, 2000, . 272.

² Cassirer E. Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der Menschlichen Kultur. Stuttgart, 1950

§2.7.7. Aparılan mü ahid l r göst rir ki, pe , s n t v ixtisasından, t hsil s viyy sind n asılı olmayaraq h r bir f rdin yadda inda, n azı nitqind (ifahi v ya yazılı) istifad etdiyi q d r s sin, h rfin, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz q libl rinin, sintaktik vahidl rin q libl rinin h r birinin ayrı-ayrı olmaqla d rk edilmiş gerç klik elementl ri kimi müst qil intellekt obrazları vardır.

g r h min dil bu f rdin do ma dili deyils , f rd bu dili yetkin ya inda müxt lif d rslikl rin, elmi qrammatikaların köm yi il m nims mi dirs , yuxarıda qeyd olunanlardan lav , onun yadda inda leksik v qrammatik, sas v yardımçı morfeml rin, dilçilik elmi il ba lı çoxsaylı qayda v normaların h r birinin ayrı-ayrı olmaqla d rk edilmiş gerç klik elementl ri kimi müst qil intellekt obrazları v ya kodları da vardır. Leksik v qrammatik söz q libl rinin m -nims nilm sin baxmayaraq, ayrı-ayrı leksik v qrammatik morfeml ri müst qil gerç klik elementi kimi m nims m y n dirl yicil r müxt lif leksik v qrammatik vahidl ri (formaları) yarada bilmirl r.

M s 1 n, öyr nil n dild leksik vahid kimi “*kitab*”, “*dəftər*”, “*qonşu*”, “*güzgü*”, “*ana*” sözl rini v m nsibiyy t kateqoriyasının q libi kimi “*söz+mənsubiyət şəkilçisi*” formulunu bilm sin baxmayaraq, m nsibiyy t kilçil rinin tam paradiqmasını(-im, -im, -um, -im, -m) müst qil gerç klik elementl ri kimi d rk edib yadda saxlamayan dirl yici h min sözl ri m nsibiyy t kilçil ri il düzgün i l d bilmir, y ni bu sözl r konkret olaraq n lav etm k lazım g ldiyini bilmir.

Sözl ri d , kilçil ri d ayrı-ayrlıqda d rk etmi dirl yici saitl rin ah ngini müst qil gerç klik elementi v ya kodu kimi d rk etm yibs , yen d h min sözl ri m nsibiyy t kilçil ri il düzgün i l d bilmir, y ni hansı söz kilçil rin konkret olaraq hansı variantının artırılmasının lazım g ldiyini mü yy nl dir bilmir.

Öyr nm prosesinin vv lind dirl yicil rin nitqind mü ahid olunan “*qarışqaxana*”, “*qatıqçı*” (qarı qa yuvası, qatiq satan v zin) kimi dild mövcud olmayan sözl rin i l dilm si müst qil gerç klik elementl ri kimi d rk olunmu leksik q libl rin t siridir.

§2.7.8. F rdl r v qruplar üz rind ill rl apardı ımız çoxsaylı eksperiment v mü ahid l r q tiyy tl bel söyl m y sas verir ki, hər bir fərdin dili həmin fərd tərəfindən gerçəklik elementləri kimi qəbul edilən və intellekt obrazları formasında dərk olunaraq mənimsənilən dil struktur vahidlərinin məcmusundan ibarətdir. Bu müləhiz d rketm baxımından dil veril n t rif kimi q bul oluna bil r. Bu t rif Ferdinand de Sessürün “ayrı-ayrı f rdl rin yox, ümumiyyd c miyy tin” ibar sinə lav etm kl bu t rifi yalnız f rdl rin dilin deyil, ümumiyy tl , dil aid etm k mümkündür:

Dil – cəmiyyət (həmin dildə danışan insanlar) tərəfindən gerçəklik elementləri kimi intellekt obrazları ilə dərk olunan dil struktur vahidlərinin məcmusudur.

Bu t rifd iki vacib m s 1 öz ksini tapmıdır:

1) D rketm baxımından dilin struktur vahidl ri gerç klik elementl ridir.

2) D rketm prosesind dil struktur vahidl ri d eyni vizual-vokal d rketm üsulu il d rk olunaraq intellekt obrazlarına çevrilir r.

nsanın bütün t f kkür prosesl rinin sasında d rketm nin da-yandı inı n z r almaqla bu t rifin n d qiq, m ntinqi v düzgün t rif oldu unu q bul etm k olardı. Amma deyil n fikrin mütl q gerç k olmasına baxmayaraq, bu t rifd dilin tam obrazı, onun f aliyy t mexanizmi öz ksini tapmamı dır. Bu s b bd n formaların, nitqin v dilin yaranmasını, el c d f aliyy t mexanizmini d rketm il yana i ümumi t f kkür prosesl ri ç rçiv sind n z rd n keçirm yi lazım bilirik.

§ 2.8. İkinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər

D rketm v t f kkürün mexanizminin mü yy n olunması il ba lı bu f sild aparılan ara dırmanın nəticələri a a idakılardan ibar tdir:

1. D rketm v t f kkür prosesl rinin izl n bilm si, onun

mexanizminin müyyün olunması üçün birinci növbədə rketmə və tərkürün ilkin meyarı və vahidləri dəqiqlərdirilmə, dərk olunan minimal vahidin *gerçəklilik elementi*, dərketmə və tərkürün apellyativ vahidinin *intellekt obrazı* olduğu qəbul edilmişdir.

2. Dərketmə mexanizminin açıqlamasını asanla dırmaq məqsədilə vahid axın mahiyyəti da iyan dərketmə prosesi ayrı-ayrılıqla aktlar klinindən zərdən keçirilmə və hər bir aktivitət olaraq dörd fazaya bölünmüdüdür. Dərketmənin bu ardıcılıqla cərəyan edən mexanizm malik olduğunu müyyün edilmişdir: *birinci fazada* hissə orqanlarına təsir yolu ilə gerçəklik elementi haqqında məlumat qəbul edilir və ona ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır, *ikinci fazada* bunun lumat yadda saxlanılır, *üçüncü fazada* həmin məlumat xatırlanaraq aktiv yadda ağırlır, *dördüncü fazada* fəaliyyət uyğun obrazına çevrilərək bu məlumatdan istifadə olunur.

3. Müyyün edilmişdir ki, dərketmənin bir növü olan *sinktual dərkətmə* ümumi dərketmə prosesinin ikinci aktında reallaşır və eyni mexanizm səsində cərəyan edir. Sinktual dərketmənin nəticəsi və ya son məhsulu elmi kəfi, ixtira və ya yenilikçilikdir (novatorluquqdur).

4. Dilin nitqin və ya sözün dərketməsi iştirakının, kəskin, illüstrativ xarakter adıdırı müyyün edilmişdir. Bütün hallarda dərketmənin birinci və dördüncü fazalarında total modulla məklində rast gəlinən nitq dərketmə prosesinin aktiv vahidi kimi deyil, gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın nəyi kimi çıxarı edir.

Dərketmə və tərkür mexanizminin müyyün olunması ilə bağlı aparılan ara dırma və lədənilən nəticələrin istinadına **təklif edirik**:

1. Forma, nitq və dilin linqvistik və psixoloji yönü rəni dərketmə prosesləri səsində ümumi kildə analiz etməyə ehtiyac vardır.

2. Dilçiliyin istənilən istiqaməti üzrə aparılan təsviri, funksional, funksional-semantik və struktur analizi zamanı nitq söyləmə və dil struktur vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun psixoloji cəhətlərdən zərər alınamalıdır.

III FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ FORMALAR

§ 3. Ara dirmamızın ilk iki fəsili dərketmənin obyekti və minimal apellyativ vahidi, faza və aktları, bəzəmənən mexanizmi və ardıcılılı və səsləndirilən fikirlərimizi təhdidik.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, *hal-hazırda bu və ya digər dildə mövcud olan formaların, eləcə də ümumilikdə nitqin və ya dilin linqvopsixoloji analizi, əslində, gerçəklilikdə baş vermiş dərkətmə aktlarının və ya təfəkkür proseslərinin əks ardıcılıqla izlənməsidir*. Bunu nəzərə alaraq ara dırmanın bu fəsili dilin, habelə onun real həyatda yeganə təbii kli olan nitqin, həm dilin, həm də nitqin yeganə mövcudluq kli olan dil struktur vahidlərinin, yəni forma, qəlib və normaların yaranması, eləcə də ümumi tərkür prosesində onların rolunu məsləhətini linqvistik və psixoloji (linqvopsixoloji) cəhətdən nəzərdən keçirəcəyik. Leksik, leksik-grammatik və ya qrammatik forma, nitq və söyləmə klinində çıxarı edən dil struktur vahidlərinin yaranması və mənimləməsi mexanizmini, funksiyalarını ara dıracaq, lədənilən nəticələrin səsində dil struktur vahidlərinin və nitqi modellər dərinləşdirəcəcəyi. Dilin ümumi və aktiv sistem kimi struktur tərkibi, forma və mənəvə hətti, inkişaf tendensiyaları səsində onun linqvopsixoloji mahiyyətinin müyyün dərinləşdirilməcəhdə göstərilməyi yoxsa formanın daha vəyələnən yaranması məsləhətindən münasib tələb müxtəlidir. Formanın səs və söz, nitqi söyləmə və danıma prosesi, dili isə formanın və ya nitqin yaranmasını tənzimləyən qaydalar toplusu hesab etməklə, vəyə ləğv, formanın, sonra nitqin, daha sonra dilin yaranması olduğu birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə olunmaqdadır.

Dilin, nitqin, yoxsa formanın daha vəyələnən yaranması məsləhətindən münasib tələb müxtəlidir. Formanın səs və söz, nitqi söyləmə və danıma prosesi, dili isə formanın və ya nitqin yaranmasını tənzimləyən qaydalar toplusu hesab etməklə, vəyə ləğv, formanın, sonra nitqin, daha sonra dilin yaranması olduğu birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə olunmaqdadır.

və lədənilən bu məsləhətindən münasib tələb müxtəlidir. Formanın səs və söz, nitqi söyləmə və danıma prosesi, dili isə formanın və ya nitqin yaranmasını tənzimləyən qaydalar toplusu hesab etməklə, vəyə ləğv, formanın, sonra nitqin, daha sonra dilin yaranması olduğu birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə olunmaqdadır.

d n etibar n toplumun v c miyy tin dig r üzvl rin h r hansı m lumat verm k m qs di il insan o lunun çıxardı t n ilkin, n b sit v n sad s sl r bel h min insanlar üçün, eyni zamanda, h m “dil”, h m “nitq”, h m d “forma” funksiyasını yerin yetirmi dir.

Toplumun, q bil v tayfanın dilind v ya ondan da vv lki dön ml rd c mi bir söz, m s l n, “o” sözü olduqda bel , bu yegan söz h min toplumun h m dili, h m nitqi, h m d dilind ki v nitqind ki yegan forma olmu dur. Ba qa sözl des k, yaranan ilk forma il eyni zamanda insanın nitqi v dili d yaranmı dir.

Ib tt ki, ibtidai nitq v ya dil müasir s viyy d t masda oldu umuz nitq v dild n z nginlik, informasiya öttürm imkanları baxımından müqayis y g lm z d r c d f rql nmi dir¹. Bu dil v nitq çox primitiv kild d olsa, müasir dill r kimi ünsiyy t , bu v ya dig r m lumatın örtürüm sin xidm t etmi dir.

Bu deyil nl r saslanaraq insan toplumunun sonrakı t kamül v inki afi n tic sind “o” formasından ba qa, m s l n, “s n” v “m n” formalarının da yaranması dil v nitqin yenid n yaranması kimi ba a dü ülm m lidir. Çünkü artıq qeyd etdiyimiz kimi, “dil” v “nitq” birinci formanın yaranması il eyni vaxtda t kkül tapmı dir. Sonrakı h r bir formanın yaranması is artıq mövcud olan dilin v nitqin z nginl m si prosesidir.

§ 3.1. Dil struktur vahidi olan formaların yaranması

st nil n sas v ya yardımcı morfem, y ni söz dil struktur vahidi kimi müst qıl bir gerç klik elementi olmaqla,eyni zamanda leksik,leksik-qrammatik v ya qrammatik formadır. H r biri müst qıl dil struktur vahidinin, ba qa sözl des k, gerç klik elementi olan h r sözün, y ni formanın d rk olunması il ikinci intellekt obrazı yaranır.

Dilçilik elminin v ya psixolinqvistikanın yeni sah si olan linqvopsixologiyanın formalarla ba lı sas v zif si d m hz bu cür ardıcılıq v ks ardıcılıqlara saslanaraq, etalon d qıqliyin malik

olan d rketm aktlarının izi il leksik, leksik-qrammatik v qrammatik formaların, nitqin v tümumilikd dilin yaranma mexanizmini, el c d ümumi t f kkür prosesl rind onların funksional mövqeini mü yy nl dirm kdir. Bel ki, t dqiqatımız, bir t r fd n, forma v onun d rk olunması n tic sind yaranan ikinci intellekt obrazı arasında olan ba lı 1,dig r t r fd n d ,forma il onun ks etdirdiyi birinci intellekt obrazı v ona ekvivalent olan gerç klik elementi arasındaki h r cür (semantik, m ntqi, funksional v s.) laq ni mü yy nl dirm y imkan verir.

st nil n halda bel bir faktı n z r almaq lazımdır ki, birinci intellekt obrazının yaranması üçün gerç klik elementinin insanın hiss orqanlarına t siri kifay tdir. Amma ikinci intellekt obrazının yaranması üçün mütl q kild d rk olunmu gerç klik elementi il ba lı nitq ehtiyacının yaranması vacibdir. Bu ehtiyac n tic sind forma yaranır v onun d rk olunması il d ikinci intellekt obrazı m l g l-mi olur. Yeni söz yalnız d rk olunmu gerç klik elementi il ba lı yarana bil r. g r gerç klik elementi yoxdursa v ya ümumiyy tl d rk olunmami dırsa, onunla ba lı söz yarana bilm z v el c d yadda dan silinmi gerç klik elementi il ba lı olan söz dild qala bilm z.

Sözün yalnız d rk olunmu gerç klik elementi il ba lı yarandi in professor Kamal Abdullayev bel rh edir: “H m söz, h m cüml vasit si il t f kkürümüz dünya v onun n müxt lif çalarlarını... adlandırma a c hd edir... adlandırdınsa, artıq d rk etdin dem kdir... d rk etm y n q d r is , adlandırma bilmirs n”¹.

Q.A.Klimovun q na tin gör , linqvistik vahid linqvist (dilçi, t dqiqatçı) t r find n bu v ya dig r dil vahidinin formala dırılması zamanı istifad edil n linqvistik modelin, y ni b zi metodik qurulu ların komponenti kimi mü yy n olunur².

slind Q.A.Klimovun bu t rifi mü yy n q d r müasir morfem anlayı inin rhin b nz yir. Bununla bel , bu t rifd bizi ma-

¹ Abdullayev K. Dilçiliy s yah t...., s. 135.

² , 1967, . 8.
140

¹ Bayramov . nsan fikirl m yi v danı ma ınc öyr nmi dir. Bakı, 1963, s. 25-47.

raqlandırın m s 1 sad c morfeml rl ba lı deyil, eyni zamanda Q.A.Klimovun qısaca “dil vahidi” adlandıraraq öt ri kild üz rind n keçdiyi dil struktur vahidl ridir.

Dil struktur vahidi v eyni zamanda gerç klik elementi adlandırdı ımız anlayı lar P.V.Çesnokov t r find n “dil vasit si” kimi t qdim olunur v qeyd edilir ki, dil vasit 1 ri – müst qıl hissi-maddi faktlar (tör m 1 r) kimi çıxı edir, dil f aliyv tinin daimi v müv q-q ti (b rkimi v ya b rkim mi) n tic si olaraq meydana çıxır v bu q bild n olan dig r müst qıl tör m 1 r ayrıca s sl r (foneml r), hecalar, morfeml r, sözl r, söz birl m 1 ri, cüml 1 r v s. oppozisiya t kil edir. Bel vasit 1 ri dil vahidl ri adlandırmaq lazımdır¹.

Bizim dil struktur vahidi adlandırdı ımız anlayı h m ad, h m d aid oldu u obyekt baxımından ist r dil vahidi (Q.A.Klimov), ist r-s d dil vasit si (P.V.Çesnokov) anlayı larından f rql nir.

Bel ki, dil struktur vahidi, h r eyd n vv l, gerç klik elementidir. Bu s b bd n dil struktur vahidl rinin yaranma v m nims - nilm mexanizmi, dig r gerç klik elementl rin xas olan d rketm aktları, fazaları sasında v ikili intellekt obrazları prizmasından n z rd n keçiril c kdir.

H m d rketm d , h m d dild ks olunan h r bir gerç klik elementi il ba lı beynimizd iki intellekt obrazı mövcud olur. Bunnardan birincisi obyektiv al md mövcud olan gerç klik elementin , ikincisi is dil struktur vahidin ekvivalent olan intellekt obrazıdır².

Bel ki, obyektiv al md mövcud olan gerç klik elementi hiss orqanlarımıza t sir ed r k biz öz varlı ı haqqında m lumat verir. Daxil olan m lumat sasında beyin aparatının köm yi il h min gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır. Bu intellekt obrazı gerç klik elementinin ilkin, sas obrazıdır v ad t n gerç klik elementinin d rk olunması aktının birinci yarımaktında yaranır. Güzgül r prinsipi il des k, d rketm zamanı (v ya t mas n tic sin-

¹ , 1966, . 91.

² sg rov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyy ti. “T dqıql r”. AMEA Dilçilik nstitutu. Bakı, “Elm”, 2004, 2, s. 60-64.

d) obyektiv al md mövcud olan gerç klik elementi d rkemt güzgüsünd ks olunur.

Mexanizm olaraq, ikinci intellekt obrazı ardıcıl kild ba ver n d rkemt prosesl ri v birinci intellekt obrazının dild ks olunaraq dil struktur vahidin çevrilm si v h min dil struktur vahidinin yenid n müst qıl gerç klik elementi kimi d rk olunaraq intellekt obrazına çevrilm si yolu il yaranır.

D rkemt akt v fazaları bazasında dil struktur vahidinin yaranması mexanizmini v prosesini n z rd n keçir k.

Sinktual dərkətmənin ümumi prinsipl rin uy un olaraq, g r gerç klik elementi vv lc d n d rk olunubsa, *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində* (ümumi d rkemt prosesinin birinci aktının ikinci yarımaktında) ona ekvivalent olan intellekt obrazı aktiv yadda a g tirılır, y ni sas yadda da intellekt kodu klind saxlanılan analogi m lumatlar modulla dirilir, onların arasından üz rind sinktual d rkemt nin icra olunaca ı müvafiq intellekt obrazı (v ya obrazları) seçilir v onun ekvivalent oldu u gerç klik elementi tam t f rrüati il xatırlanır (v ya bütün dol unlu u il göz önung canlandırılır).

Bel f rz ed k ki, ikinci intellekt obrazını yaratmalı oldu umuz h min gerç klik elmenti biz m lum deyil, y ni bu ana q d r onu heç görm mi ik, d rk etm mi ik v h 1 lik adı da yoxdur.

Bu, biz göst ril n bir qabdır: xarici görünü ü etibaril 1 y ni, v ya böyük bo qabı xatırladır, xırda d likl ri var. Qabin funksiyası il ba lı m lumat verirl r:”Bu qab iç risin tökül n maye qarı ı ı olan cisiml ri mayed n ayırma a xidm t edir, y ni iç risin tökül n cismin suyunu süzm k üçündür”. stehsalına ba lanan bu qabin reklamı m qs di il ona ad verm k v potensial mü t ril r tanıtmaq t 1 b olunur.

Bu halda *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində*, y ni ümumi d rkemt prosesinin birinci aktının birinci fazasında h min qabin görünü ü, lam ti, el c d funksiyası il ba lı veril n izahat v s. sasında vizual-vokal d rkemt metodu il beynimizd ona

ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır.

Birinci aktın ikinci fazasında h min qabın birinci intellekt obrazı b nz r vizual v funksional xüsusiyy tl r malik gerç klik elementl rinin (m s l n, l y nin, bo qabın v s.) ba beyind mühafiz olunan birinci v ikinci intellekt obrazları, y ni xarici görünü ü, haqqında asanlıqla m tn formasına çevril bil n m lumatın v adaların da mühafiz olundu u kodlar qrupuna qeyd olunur (yadda saxlanılır) v bel likl , h min qab d rk edilir.

Birinci aktın üçüncü fazasında h min qabın birinci intellekt obrazı b nz r vizual v funksional xüsusiyy tl r malik dig r gerç klik elementl rinin ba beyind mühafiz olunan intellekt obrazları v ya kodları il birlilik yada salınır, y ni aktiv yadda a g tirilir.

D rketm prosesinin ümumi qaydalarına uy un olaraq birinci aktın üçüncü fazasında aktiv yadda a g tiril n intellekt obrazları dördüncü fazada modulla araq sonrakı beyin aktivlikl rinin icrası üçün n uy un olan obraz v simvollara çevrilir¹. Bu fazadan sonra icra olunan sinktual d rketm prosesi il h min qaba ad veril c yin gör , birinci aktın dördüncü fazasında h min qabın birinci intellekt obrazı h m vizual kild , h m d onun forma v funksiyalarının t svirind n ibar t olan m tnl r klind , onunla b rab r aktiv yadda a g tirilmi b nz r vizual v funksional xüsusiyy tl r malik dig r gerç klik elementl rinin birinci intellekt obrazı da h m vizual kild , h m d h min qabların forma v funksiyalarının t svirind n ibar t olan m tnl r klind , ikinci intellekt obrazları is bu gerç klik elementl rinin adlarına ekvivalent olan sözl r, y ni “l y n”, “bo - qab” sözl ri kimi aktiv yadda da tam açılır.

Sinktual dərkətmənin birinci fazasında forması, funksiyası, t bi ti v s. c h tl ri n z r alınmaqla h min qaba ad verilir. Funksiyası n z r alınmaqla b nz rlik v analogiya prinsipl rin uy un olaraq (funksiyası süzm k v forması l y n , bo qaba b nz diyin gör) bu qaba “süzəyen” v “süzqab” adı da verm k olardı. Amma

¹ sg rov M.B. D rketm nin mexanizmi. “T dqiql r”. 2006, N 4, s. 44-59.

Dilçilik nstitutu. Baku, “Elm”,

ba qa analogiya v b nz rlik, eyni zamanda bir sıra dig r linqvistik c h tl r d n z r alınmaqla bu qaba “süzgəc” adı verilmi dir.

Sinktual dərkətmənin ikinci fazasında bu qabın altı h rfd n ibar t olan adının “süzgəc” klind yazılı mı v əsüzg ç kimi t 1 ffüzünü ks etdir n söz ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı yaranır v h min qabın birinci intellekt obrazı il birl r k vahid kod m 1 g tirir. Bu kod b nz r vizual v funksional xüsusiyy tl r malik gerç klik elementl rinin ba beyind mühafiz olunan intellekt obrazlarının v kodlarının oldu u kodlar qrupuna qeyd edilir (yadda saxlanılır). Bel likl , h min qabın adı suzgəc kimi d rk edilm olur v bununla da, ikinci intellekt obrazının yaranması prosesind sinktual d rketm nin aktiv m rh 1 si ba a çatır.

Bu t dqiqatın **psixoloji əsasını** L.Viqotskinin psixoloji f aliyy t n z riyy sinin xaric yön l n f aliyy tl r qisminin mütl q kild n z r alınması rti il , akademik .M.Seçenov t r find n ir li sürül n: 1) insana göst ril n xarici t sir(stimul), 2) bu t sirin insan beynind yaratdı 1 hiss r(obraz), 3) insan t r find n h yata keçiril n f aliyy t¹ kimi üçpill li d rketm aktı v bu akt sasında mü yy n edil n S+O+F (stimul + obraz + f aliyy t) sxemi t kil edir.

N z riyy nin rhind d rketm nin minimal vahidl ri olaraq **gerçəklik elementi v intellekt obrazı** cütünd n istifad olunur. **Gerçəklik elementi** dedikd , obyektiv al md real kild mövcud olan v ya mövcud oldu u q bul, yaxud ehtimal edil n ya, varlıq v hadis l r, anlayı , norma v prinsipl r, h mçinin onların real v ya t s vvür olunan lam t, keyfiyy t, xüsusiyy t v h r k tl ri n z rd tutulur. Gerç klik elementinin hiss orqanlarına t siri n tic sind **intellekt obrazı** yaranaraq ba beyind mühafiz edilir v ks etdirdiyi gerç klik elementin ekvivalent olur².

Bu t dqiqatın **linqvistik əsası** ondan ibar tdir ki, okkazional kild ünsiyy t ehtiyacından yaranan dil struktur vahidl ri v

¹ , 1866.

² sg rov M.B. Gerç klik elementinin intellekt obrazları. “T dqiql r”. Dilçilik nstitutu. Baku, “Elm”, 2003, 4, s. 39-43.

söylərək etdirdiyi gerçəklik elementinin yadda dağıtılımında obrazları və ya kodları ilə birlikdə dil çevrilir. Yəni dil, bir tərəfdən öz struktur vahidi olan forma və nitq söylemləri ilə birlikdə tərkibin prosesinin son məhsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir tərəfdən, bir güzgü kimi məhz dərklər olunmuş gerçəklik elementlərini kapsayır. Yəni dil həm yaranması, həm də funksiyası baxımdan tam linqvopsixoloji mahiyyətə daşıyır. Bu səbəbdən istər təsviri, istər funksional, istərsə də struktur dilçilikdə aparılan tədqiqatlar obyektlərlərə seçilən dil struktur vahidiinin, nitq söylemlərinin və ya bütövlükdə mətnin analizi prosesində dilin linqvistik yönəli ilə yanaşı, psixoloji cəhətlərinin nəzər almaq lazımdır. Kəskin halda, ildən edilən nəticələrinin azı tamlılığını dolunluq, etimoloji və funksional-semantik araşdırımlarla bəlli bizi konkret hallarda işləməti nəticələrin rəsul olmağı tələbatlılığı altına alına bilir.

Təqdim etdiyimiz psixoloji sxemədə gerçəklik elementinin nəzər alınmadı şəhər oluna bilir. Amma stimulun varlığı, artıq gerçəklik (G) elementinin də mövcudluğunu təsdiq edir. Aydınlaşdırkı, bu fəaliyyətin son məqsədi dərketmədir. Yəni həmin sxemin $G+S+O+F=D$ (gerçəklik elementi + stimul + intellekt obrazı + fəaliyyət = dərketmə) şəhər olmasına, bizcə, mahiyyətə heç nə yidəyi mir. Amma istənilən halda həmin sxem formal olaraq bu şəhər tamamlanmalıdır.

Gerçəklik elementinin və onun adının dərklər olunması (F) belə baş verir ki, gerçəklik elementinin (G_1) hissə orqanlarına təsiri (S_1) nəticəsində beyin aparatı vasitəsilə həmin gerçəklik elementin ekvivalenti olan *birinci intellekt obrazı* (O_1) yaranır (F_1 – birinci fəaliyyət). Gerçəklik elementinin (məsələnin) vizual obrazının gözərimiz öündə canlanması, məhz dərketmə nəticəsində beynimizdə yaranan birinci intellekt obrazı təmin edir. Dərklər olunmuş gerçəklik elementi haqqında informasiya vermək ehtiyacı (S_2) nəticəsində

□

güzgüsünd ki ksidir. Veril n adın m hz n olmasına baxmayaraq, yet r ki, h min ad eyni dil da iyicları t r find n eyni t rzd d rk olunsun v ya m nims nilsin. Çünkü L. erbanın qeyd etdiyi kimi, dil sisteminin vahidliyi, eyni m zmunla ba lı b nz r reaksiyaların yaranmasını rtl ndirir¹.

Haqqında danı ilan qaba ad verildikd n sonra h min qabın funksiyalarını da lav etm kl bu qabı potensial alıcılara tanıtmaq, y ni onu reklam etm k mümkündür.

L. erba danı iq v anlama prosesl rinin m cmusunu “nitq f aliyy ti” adlandırır v onu dil t zahürl rinin birinci aspekti hesab edir... B lli bir dövr rzind bu v ya dig r ictimai qrupun danı ma v anlama aktlarının m cmusu sasında dill rin lü tl rinin v qrammatikalarının yaradıldı mı qeyd ed n L. erba bunu dil sistemi adlandırır v dil t zahürl rinin ikinci aspekti hesab edir. O göst rir ki, düzgün t rtib olunmu lü t v qrammatika aid oldu u dild ki bilgil ri tam kild v bütün dol unlu u il ks etdirm lidir².

Bu v ya dig r gerç klik elementin veril n ad gerç klik elementinin d rketm güzgüsünd ki obrazının dil güzgüsünd ki ksi olmaqla yana i, dilin maddi hiss sini t kil ed n struktur vahidl rind n biri, ba qa sözl des k, h rf v ya s sl rd n ibar t matteriya forması (m s l n, “süzgəc” sözü 6 h rf v ya s sd n ibar t oldu u kimi), y ni gerç klik elementidir. Bu s b bd n gerç klik elementi olan söz (söz forması v ya q libi) yenid n vizual-vokal d rketm yolu il ikinci intellekt obrazına çevrilir. Bel likl , obyektiv al md mövcud olan eyni bir gerç klik elementinin beynimizd iki intellekt obrazı yaranmı olur. Bunlardan birincisi, gerç klik elementinin özün ekvivalent olan birinci intellekt obrazıdır. kincisi is , h - min birinci intellekt obrazı haqqında m lumat verm k m qs di il yaradılmış dil struktur vahidi klind mövcud olan gerç klik elementinin d rk olunması n tic sind yaranan v dil struktur vahidi n ekvivalent olan ikinci intellekt obrazıdır.

¹ . . .
² Yen orada, s. 25.

H r iki intellekt obrazı h mi eyni bir intellekt kodunda olur v onlardan birinin xatırlanması avtomatik olaraq dig r intellekt obrazını da aktiv yadda a g tirir.

B z n ayrı-ayrılıqda bu obrazlardan birinin aktiv yadda da tam kild xatırlanmasına baxmayaraq, dig r obrazın xatırlanmasında gecikm l r olur.

Keçirdiyimiz eksperiment v sinaq t crüb l ri bel dem y sas verir ki, ad t n gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazının tam kild xatırlanmasına baxmayaraq, onun dil struktur vahidin ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesind ki gecikm l r ana dilind ki yeni sözl r v ya terminl rl ba lı olur. Bel hallarda biz “Dilimin ucundadır, bu d qiq dey c y m ... birc d - qiq ” dey r k h min dil struktur vahidinin ifahi v ya yazılı obrazını xatırlama a çalı ırıq.

Dil struktur vahidin ekvivalent olan intellekt obrazının tam kild xatırlanmasına baxmayaraq, onun gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesind ki gecikm l r, sas n, xarici dill rin öyr nilm si il ba lı mü ahid olunur. Bel hallarda biz d qıqlıkl xatırladı imiz h min cn bi sözü d f l rl t krarlayır v onunla ba lı olan gerç klik elementini, onun birinci intellekt obrazını v ya bu obrazın ana dilimizd ki söz qarılımı, yaxud da bu söz ekvivalent olan ikinci intellekt obrazını xatırlama a çalı ırıq.

§ 3.2. Leksik formalar

Dil struktur vahidi olaraq formaların üç sas növü mövcuddur: 1) leksik , 2) leksik-qrammatik, 3) qrammatik formalar.

Dil struktur vahidl rinin birinci növün aid olan leksik formaların özünün d üç tipi mövcuddur: 1) ilkin variantda mü yy n leksik m na ifad ed n (kök) formalar; 2) yeni leksik m na yaratmaq m qs dil konkret leksik kilçıl rl i l n n söz q libl ri (kök/ sas + konkret leksik kilçi); 3) müxt lif leksik, qrammatik, leksik-qrammatik formaların birl m sind n yaranan mür kk b formalar.

Leksik formaların birinci tipi. Bu t dqiqat ç rçiv sind ist r forma, ist r nitq, ist rs d dil ba lı danı ark n v onların h m yaranma, h m d f aliyi t mexanizmini linqvopsixoloji mövqed n analiz ed rk n apellyasiya vahidi kimi leksik s viyy li sözl rd n v m hz ilkin variantda mü yy n leksik m na ifad ed n (kök) sözl rd n istifad etmi ik. Ba qa sözl des k, indiy q d r deyil nl -rin hamısı dil struktur vahidl rının kök söz s viyy sind linqvopsixoloji analizi idi. Bu s b bd n h min m s l ni t krar n n z rd n keçirm y heç bir ehtiyac duymuruq. Amma bununla bel , ilkin variantda mü yy n leksik m na ifad ed n sözl rl v ümumiyy tl , leksik formalarla ba lı yarana bil c k b zi sualları v sual do urma ehtimalı olan konkret m s l l ri n z rd n keçirm yi lazım bilirik.

B z n göz öünd canlandırılan görüntü birinci intellekt obrazı hesab edilm kl bel bir yanlı t s vvür yarana bil r ki, müc rr d isiml rin birinci intellekt obrazı yaranır v bu s b bd n dü ümm prosesind onların birinci deyil, ikinci intellekt obrazı i tirak edir.

N z r almaq lazımdır ki, masanın s th v ayaqlarının birl m sind n ibar t olan cismani v ya yavi obrazı onun birinci intellekt obrazı deyil. Daha do rusu, birinci intellekt obrazı sad c buna ekvivalent olan obraz deyil.

Birinci intellekt obrazı gerç klik elementi il ba lı d rk olunan bütün c h tl ri özünd birl dir n, y ni onun xarici görünü ünün, hiss l rinin, funksiyalarının, mahiyy tının ümumi obrazları c min ekvivalent olan t f kkür vahididir. Komüpterin yadda qutusunu açıp baxan “maraq sirl ri” onun içind heç bir r sm, r q m v ya yazıya rast g lm diyi kimi, insan beynind m liyyat aparan c rrahlar da indiy q d r beyind heç bir r sm, r q m, yazı v s-y rast g lm mi l r. g r intellekt obrazı gerç klik elementinin v ya onun hiss l rinin görüntü obrazı olsaydı, o halda gözl görünüm y n, y ni vizual kild mü ahid olunmayan heç bir eyin birinci intellekt obrazı yarana bilm z, onlar d rk oluna bilm zdi. Bu is nihilizmd n, “görmür ms , yoxdur” f ls f sind n ba qa bir ey deyil.

Obyektiv al md el gerç klik elementl ri var ki, onların n t s vvür oluna bil n görüntü obrazı, n d adı var, bununla bel , h min gerç klik elementl ri d rk olunur. M s l n, s sin görüntü obrazı ümumiyy tl yoxdur. Kinci intellekt obrazı is onlardan t xmin n 5-8% hiss sind var. Bunlar da s s t qlidi n tic sind yaranan sözl rin d rk olunması n tic sind formala mı dır. Yerd qalan 92-95% s sin ikinci intellekt obrazı da yoxdur. M s l n, qu s sinin t qlidi kimi “cik-cik” sözü v h min söz uy un ikinci intellekt obrazı vardır. Amma buna baxmayaraq, ayrı-ayrılıqda s rç nin, qaranqu un, alac hr nin, si irçinin, anapipiyn, qaratoyu un v s. qu ların s sinin vizual obrazı olmadı ı kimi, s s t qlidi formasında yaranan söz qarılı ı da yoxdur. Çünkü lifbadaki h rfl rin s s qarılı ı bu qu ların h r birinin s sini f rqlı kill rd ks etdirm y imkan vermir. Amma bununla bel , biz e itdiyimiz s sl ri f rql ndirib, hansı qu a aid oldu unu mü yy nl dir bilirik. Dem li, biz bu s sl ri ayrı-ayrılıqda vokal d rketm üsulu il d rk etmi ik. übh siz ki, onları n vizual obrazlar, n d ikinci intellekt obrazları il deyil, gerç klik elementinin d rk oluna bil n bütün xüsusiyy tl rini m cmu halda özünd birl dir n t f kkür vahidl rinin köm yi il d rk etmi ik. Biz bu t dqiqat ç rçiv sind onlara birinci intellekt obrazı deyirik.

“Kitab” sözünü e id n v ya oxuyan insanın gözl ri öünd “cildi v s hif l ri üz rind mü yy n yazılar yazılımı ya” obrazı canlanır.

Bu obrazın canlanma s b bini ara dıraq:

1) Söz v ya forma müst qıl gerç klik elementi kimi insan t r find n d rk olunmalıdır. Y ni söz forması dil struktur vahidi kimi h min xs m lum olmalıdır. nsan ona tanı olmayan dil struktur vahidini q bul etm kl heç bir ey d rk ed , m nims y bilm z. Y ni yuxarıdakı 5 h rfin ixtiyari birl m sind n yaranan “kabit”, “kibat”, “kitba” yazısı müst qıl dil struktur vahidi kimi d rk olunmadı ina gör , bu formalar heç bir m na ifad ed bilm zl r.

2) D rk olunmu dil struktur vahidi obyektiv al md mövcud

olan konkret gerçek klik elementi il ba lı olmalıdır. Yuxarıda birinci b ndd gördiyümüz *kitab* sözünd h rfl rin yerini d yi m kl çoxsaylı yeni söz formaları “icad ed bil rik”. Bu yolla süni kild yaradılmış “kabit”, “kibat”, “kitba” yazısını biz bir neç d f oxu maqla zb rl y , y ni dil struktur vahidi kimi yadda saxlaya da bil - rik. Amma bununla bel , yen d bu “sözl r” bizim üçün heç bir m na ifad ed bilm z. Bunun s b bi odur ki, h min formalar ob yektiv al md mövcud olan heç bir gerçek klik elementi il ba lı deyil.

Dem li, bu v ya dig r formanın mü yy n bir m na ifad ed bilm si üçün, vv la, h min forma h r hansı bir gerçek klik elementin ba lı v ya ekvivalent olmalıdır, ikincisi, h min forma müst qil gerç klik elementi kimi m nims nilmi olmalıdır.

Leksik formaların h r üç tipi ba lı olduqları, daha do rusu, dild ks etdirdikl ri birinci intellekt obrazlarına sas n böyük söz sinifl rin – nitq hiss 1 rin ayrırlırlar.

Nitq hiss 1 rini xarakteriz ed n bir sıra semantik xüsusiyy t- 1 rin¹, qrammatik v sintaktik rtl rin² v h r iki c h tin eyni zamanda n z % alınması n tic sind formala an n n vi bölgü

Leksik formaların ikinci tipi. Leksik m na yaratmaq m qs di il konkret leksik kilçıl rl i l n n söz q libl ri hansı nitq hiss sin aid olmasına baxmayaraq, mü yy n m nada kateqoriya xüsusiyy ti da iyır. Bel ki, h r bir konkret leksik kilçi bu kateqoriyanın kli lam ti, yaxın v ya b nz r m na çalarları is ümumi kateqoriya m zmunu kimi q bul olunur¹.

M s 1 n, -ci kilçisi müxt lif adlardan isim düz ld n bir kateqoriyanın kli lam ti, onun yaratdı ı pe , s n t, f aliyy t növü il ba lı olan xs m zmunu is , b nz r m na çalarları kimi q bul edilir.

Leksik kateqoriyaya daxil olan v ya bu kateqoriya sasında yaranan h r bir sözün, formanın birinci intellekt obrazı kök v ya sasin birinci intellekt obrazı il eyni d r c d h miyy t k sb ed n, amma bununla bel h min obrazdan saslı kild f rql n n, tamamil müst qil bir intellekt obrazıdır.

M s 1 n, -ci kilçisinin köm yi il dəmir söyünd n m l g 1 n dəmirçi söyü v ya formasının birinci intellekt obrazı, h min formanın m 1 g ldiyi kökün (*dəmir*) birinci intellekt obrazı il eyni d r c d h miyy t k sb edir. Y ni “d mir” sözünün dild ks etdiriyi birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementinin insan t r find n qavranılması üçün h min birinci intellekt obrazı n q d r vacibdirs, “d mirçi” sözünü birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementinin insan t r find n qavranılması üçün d onun birinci intellekt obrazı o q d r vacibdir. Ba qa sözl des k, metal parçası olan d miri d rk etm k üçün beynimizd *dəmir* adlı gerç klik elementin ekvivalent olan intellekt obrazı yarandi ı kimi, metal m mulatları hazırlayan bir s n tkarı d rk etm k üçün d beynimizd *dəmirçi* adlı gerç klik elementin ekvivalent olan tamamil f rqlı bir intellekt obrazı yaranır. Göründüyü kimi, bu intellekt obrazlarından biri bir parça metalin real obrazına, dig ri is mü yy n bilik, bacarıq v v rdi 1 r malik olan insan obrazına ekvivalentdir.

Ikin gerç klik elementi kimi tamamil müst qil, h tta biri canlı insan, dig ri is cansız metal parçası olan bu gerç klik elementl rinin dild b nz r adlarla adlandırılması, h tta onlardan birinin adının dig rinin adından m 1 g lm si, birinci intellekt obrazları baxımdan tamamil t sadüfi xarakter da iyır. Bel ki, *dəmir-dəmirçi*, *kömür-kömürçü* cütl rinin yanında *daş-bənna*, *ağac-dülgər-xarrat* kimi heç bir uy unlu u olmayan analogi cütl r d vardır.

Burada h r hansı bir uy unluqdan yalnız ikinci intellekt obrazı s viyy sind danı maq olar. Bel ki, tamamil f rqlı mahiyy t malik olan gerç klik elementl ri (ya v insan) d rk olunark n onların birinci intellekt obrazları bir-birind n sash f rql n n gerç klik elementl rin b nz r adlar verilir. Bel likl , onların ikinci intellekt obrazlarında mü yy n uy unluq yaranır. Kinci intellekt obrazlarındakı eyni tip uy unluqlar (m s 1 n, -ci kilçisi il ba lı ya v yanın istehsalı, yaxud da satı ı v s. il m ul olan xs) V.Q.Quzevin qeyd etdiyi kimi, “leksik kateqoriya olaraq q bul edil n analogi leksik formalarla yaranır”¹.

Bir c h ti d qeyd ed k ki, leksik kateqoriyaların eyni m na çaları yaradan formaları qohum dill r üzr bir-birini tamamlayır. M s 1 n, Az rbaycan dilind *dəmirçi*, *kömürçü* formaları oldu u halda *taxtaçı*, *daşçı* formaları yoxdur. Bu formalar v zin Az rbaycan dilind *dülgər*, *xarrat* v *bənna* sözl ri i l nir. Türk dilind is analogi olaraq *ahşapçı* (*ahşap* – taxta, a ac) v *taşçı* formaları i l nir. Türk dilind i l n n *tişçi*, *gözcü* formalarının yerin Az rbaycan dilind *diş həkimi* v *göz həkimi* ifad 1 ri i l nir. Özb k dilind i -l n n *ukituvçi* (mü llim), *terimçi* (sas n pambı ı, ümumiyy tl is , m hsulu yi an adam), *eskiçi* (köhn yalar alan v ya satan adam), *kükçi* (göy-göy rti bec r n v satan adam), *olmaçı* (alma yeti dir n

¹

. 1. , 1975, 100 ; Yen onun.

. 2. , 1977, 88 .

153

. , 1986, 356 .

154

v ya satan adam) v s. kimi formalara da Az rbaycan dilind t sadüf olunmur.

Bunun s b bi dill rd n birinin z nginliyi, dig rinin kasıblı ı yox, vv ld d qeyd olundu u kimi, nitq ehtiyacıdır. Y ni özb k dilind *terimçi* forması – bu forma il adlandırılan xsl ri pambı in kilm si (*ekinçi*), suvarılması (*suçi*), bec rilm si prosesl rind i l y n i çi v dig r muzdu f hl l rd n (*botrak*) f rql ndirm k, onların yalnız v yalnız pambı in d rilm sind i tirak etdiyini vur ulamaq üçün yaranmı dır.

Mü yy n leksik v qrammatik n n l r yaranıb inki af etdikd n sonra is , analogiya prinsipinin m na m s l sind n ön keçm ehtimalı yüks lir. Bel ki, d mirl i l y n adama *dəmirçi*, kömürl i l y n adama *kömürçü* deyilm si n n si yarandıqdan sonra, kompüter proqramı il i l y n adama *programçı*¹, perforasiya il m ul olan xs *perforatorçu*² deyilm si artıq m na t r find n deyil, sad c analogiyadan v ya n n d n g l n bir xüsusiyy t kimi d ortaya çıxa bil r.

Leksik formaların üçüncü tipi. Bu formalar n birinci tip kimi kök sözl r, n d ikinci tip kimi leksik kilçıl rl i l n n söz q libl ridir. Bu formalar h r iki tipd n olan leksik formaların öz aralarında birl m sind n yaranan yeni leksik formalardır.

Burada birl m dedikd , birinci v

larından biri idman oyunu alır (futbol topu, voleybol topu vs.), digər artilleriya silahı kimi; ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qılıbı *qaz* olan leksik formanın birinci intellekt obrazlarından biri maddənin mövcudluq forması, digər ev quyu (hətta bəzi dialektlərdə f1 adam) kimi gerçək klik elementlərin ekvivalentdir.

İkinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qılıbı bir-birini qismən təkrar edən leksik formaların geniş yayılmış nümunəsi dilçilik elmində düz ləmə və mürkkəb sözlər adı ilə tanınan və yuxarıda leksik formaların ikinci və üçüncü tipi kimi nəzərdən keçirdiyimiz formalardır.

Göründüyü kimi, leksik formaların ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qılıbı bir-birini tam və ya qismən təkrar etək də, onların birinci intellekt obrazları tamamilə fərqli, müstəqil gerçək klik elementlərinin obrazlarına ekvivalent olur.

§ 3.3. Leksik-grammatik formalar

Şəhər dil, istərsə də nitqdə istifadə olunan sözlər yalnız leksik sıviyyəli sözlərdən, yəni leksik formalardan ibarət deyil. Amorf və ya kök dillərdən başqa heç bir dildə yalnız leksik formalarla nüsiyyət tamən oluna bilər, nədə axıcı nitq yarana bilər.

Türk dillərində ünsiyyəti tam kildə təmin edəcək dələun və lakonik dilin, yaxud da nitqin yarana bilməsi üçün mütləq kildə leksik-grammatik və qrammatik formaların iştirakı vacibdir.

Təsviri və nəzərət qrammatikanın bəzi üsusiyyətlərindən danışan L.V. Rəba bəlli həsabdır ki, “nəzərət qrammatikada diləmələ fərmdə təsvir lunur,... (əslində isə – M. şəhər və) diləmələ dəyişir və təsviri qrammatikada bu özəksini tapmalıdır. Dilin bəzi cəhətləri, həqiqətinə, kifayət qədər uzun müddətə rəzində dəyişməz laraq qalır, ikincil rəkənliklər klickləndür, üçüncürlər isə yəni yaranma ayağıdır”¹.

¹ . . .

, 1974, . 50.

Türk dillərində daxili inkişaf və təkmilləm prosesi mahiyyət etibarı ilə dünya dillərində mövcud olan ümumi qanunuñun unluqlarıçıraq sində və kəskin halda dilçilik elmin artıq çoxdan məlumatlı olan yol və üsullarla gedir. Dillərin daxili inkişaf prosesində qrammatik kateqoriya və kılçılın leksikləməsi ilə yanaşı, bunun əksinə olan proses, yəni leksik kılçısı və kateqoriyaların qrammatikliyə doğrudayı məsidi müəhid olunur².

Bu dəyişikliklərin hansının progressiv, hansının regressiv, bəqaqə sözlər desək, hansının dili inkişaf etdiyinə, hansının inkişaf mane olmasına ilə bağlı heç bir polemikaya yol vermədən yalnız belə proseslərin mövcudluğunu faktını ön plana çıkmaktı istəyir. Məhz bu kimi faktların mövcudluğunu onların zaman-zaman tədqiqatçılarının üzündürməsinin nəticəsidir ki, türkologiya tarixində bəzən qrammatik, bəzən leksik kateqoriya kimi təqdim olunan formalarla bağlı on illər boyu tədqiqatlar aparılmışdır³ və bu gün dəhəmin problem tam kildə özəlliliini tapmamışdır.

Bəzən eyni bir problem müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli kildə rəhə olunur, bəzən konkret bir problemin eyni bir müəllifin sərində müxtəlif hissələr parçalanaraq izah edilməsi halına rast gəlinir³.

Eyni bir problemin müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli kildə rəhəni, ləttdəki, tədqiqatlararası müddətə rəzində dilin həmiyyəti dərclədə dəyişməsi ilə izah etmək olmaz. Çünkü mühafizkar mahiyyəti malik olan dildən xırda leksik dəyişikliklərin başlangıçlılığı üçün belə, on illərlə vaxtı bələ olunur. Bütöv bir kateqoriyanın özəksinə leksik xüsusiyyəti dəyişməsi və ya əksinə, qrammatik kateqoriyanın leksik kateqoriyaya çevriləməsi üçün

¹ Daha tərafı bax: fənəriyəvi R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Filologiya ləmləri doktoru alımlığı dərcləsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtor fərati. Bakı, 1960, 46 s.;

² Bax: 1) Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fələ. Bakı, 1986, s. 221, 2)

. . . , 1974, . 20
Məsələ, -ki kılçılı formanın müxtəlif cür izahı.

is , göründüyü kimi, srl r bel kifay t etmir.

Türk xalqlarının n q dim yazılı abid 1 rind n olan Orxon-Yenisey, “Kitabi-D d Qorqud” abid 1 rind rast g lin n b zi substantiv, attributiv v adverbial fel formaları bu gün d müxt lif türk dill rind eyni m na v funksiyani qoruyur, m s 1 n, “Qarad r a zında qara bu a d risind n be iginin yapu 1 olan, acı 1 tutanda qara ta 1 kül eləyən... Qaragüne çapar yetdi”¹.

H min abid 1 rd h m qrammatik, h m d leksik formalar yaratma a xidm t ed n felin icbar, m chul v qayıdı növl rin kiçik fonetik d yi k nlikl rl eyni m na v funksiyalarda müxt lif müasir türk dill rind rast g linir². Dem li, eyni bir problemin müxt lif yönü rd n rhi vaxt faktoru il ba lı deyil. Aydındır ki, eyni bir problemin müxt lif mü llifl r t r find n f rqli kild rhi vv lki t dqiqatçıların, y ni s 1 fl rimizin s hvi, çati mazlı 1 v ya s batsızlı 1 kimi d qiytl ndiril bilm z.

Bizc , eyni bir problemin h m f rqli kill rd izah edilm sinin, h m d f rqli kill rd adlandırılmasının s b bi, haqqında daniilan forma v kateqoriyaların ikili, h tta b z n üçlü v s. mahiyy t da imasında, sabitl m m sind , d yi m , yenil m v inki af prosesinin h 1 davam etm sind , amorflu undadır.

Dünya dill rind n heç biri keçid m rh 1 sind olan amorf formalardan xali deyil v ola da bilm z. Çünkü heç bir dil bird n-bir indiki s viyy sind yaranmamı dir. Bu s viyy y t dric n g lib çatmı , t bii ki, uzun bir t kamül v inki af yolu keçmi dir.

Dill rin tarixi aspektde ara dırılmasına h sr edil n t dqiqat s rl rinin b zil rind leksikl m y meyil ed n qrammatik forma v kateqoriyalardan, dig rl rind is qrammatikl m y do ru meyil ed n leksik forma v kateqoriyalardan b hs olunur³. Daima inki afda

olan dild h r iki istiqam td d yi k nlikl rin ba verm si t biidir¹.

Eksperimental v statistik mü ahid l r, eyni zamanda m ntinqi ara dirmalar sasında dem k olar ki,dill rin inki afının ilkin m rh 1 sind leksik vahid, forma v kateqoriyaların qrammatikl - m y do ru meyili daha güclü olur.Funksional-semantik v linqvo-psixoloji ara dirmalar da t xmin n eyni n tic 1 ri t sdiq edir.

Leninqrad Dövl t Universitetinin Psixologiya v Rus filologiyası kafedralarının m kda larının yaxından d st yi il rus dilini yeni öyr nm y ba layan xarici t 1 b 1 r arasında t r f simizd n qrup klind test keçirilmi v f rdi müsahib 1 r aparılım dır.

Id olunan n tic 1 rin statistik-laborator v m ntinqi analizi mahiyy t etibarı il yuxarıda qeyd olunan fikri t sdiq edir.

Bel ki, xarici t 1 b 1 r t r find n leksik vahid, forma v kateqoriyaların(sas n kök sözl rin) daha tez v asan m nims nildiyi mü yy n olunmu dur. Çox vaxt onların qurdu u “cüml 1 rd ” heç bir qrammatik forma düzgün olmasa da, leksik vahidl r sasında onların dem k ist dikl ri t xmin oluna biliirdi. Çox q rib d olsa, onların “qurdu u cümle 1 rin” m nasını rus dili da iyicisi olmayan eksperiment kılatçıları rus dili da iyicilarından daha tez anlayırdı. T bii ki, burada analogiya v “m n olsam, bel dey rdim...” prinsipi aparıcı rola malikdir.

Bir ha iy çıxaraq onu da qeyd ed k ki, ist nil n s viyy d h yata keçiril n t lim-t dris prosesinin u urunu t min ed n ba lica faktorlardan biri m hz “m n olsam, bel ed rdim...” prinsipi olmalıdır. Dirl yicinin f rdi psixoloji tipini v s viyy sini d qiq kild mü yy n edib özünü onun yerind t s vvür etm y n v bu halda özünün n çox n y ehtiyacı, h v si, mara 1 olaca ini v n d ç tinlik ç k c yini t xmin ed bilm y n mü llimin müv ff qiyi t sizliyi übh sizdir.

1988-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında Leninqrad h r 34 sayılı s b x st likl ri dispanserind v 1990-ci ilin fevral ayında Leninqrad h r M rk zi Psixoloji Dispanserind beyin sinir sistemi

¹C f rov S.Az rbaycan dilind sözdüz ldici v sözd yi dirici kilçıl r.Bakı,1968,1 07s.

²Mirz liyeva M. Müasir Az rbaycan dilind felin m na növl ri v h mhüdüd kateqoriyalar. Elmli ri namız di alimlik d r c si almaq üçün t qdim olunmu diss rtasiya. Bakı, 1976.

³M mm dov . Az rbaycan dilind qrammatik sinonimlik, (F 1 formaları sasında). Bakı, 1985, 88 s

mind müxt lif d r c d çatı mazlıqlar olan x st 1 rl qrup klind b zi testl r keçirmi v f rdi qaydada eksperimental mü ahid 1 r aparmı 1q. Bu eksperimental r d nitqd yaranan qüsurların ilk növb - d qrammatik qata t sir etdiyini göst rmi dir.

Dill rin diaxron aspektd t dqiqin h sr olunmu ara dirmalar ilkin m rh l d nitqin kök sözl r v sırf leksik vahidl rd n ibar t olması fikrin d st k verir.¹

Dilin ayrı-ayrı qrammatik fragməntlərinin leksik vahidlərin ixtisarı nəticəsində yarandı. in göstərən ara dirmalar kifayət qədərdir. Bunlara nümunə olaraq, Osmanlı türkçəsində ^{xs} sonluqlarının inkişafı probleminə həsr olunmuş bir tədqiqat şərni² qeyd etmək yerinə düərdi. Bu məsələ ilə bağlı həmin şərdə ^{xs} sonluqlarının

xs v zlikl rind n yaranması fikri saslandırılır. v zlikl rin insa-nın b lk dil açdı ı günd n müraci t etdiyi n ilkin sözl rd n olması übh do urmamalıdır. Ilkin nitqin “o”, “s n” v “m n” lifbasından ba lanmı olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomlarındandır.

Dillrin müasir sviyy sind hər hansı yeni ya, varlıq və ya mənfi hum adını bildirən söz, kəskin hallarda is termin bəzən bir nəfərin (istisna hal kimi), bir sırada hallarda is xüsusi komissiyanın müzakirəsi və qarışı ilə dilin tətili bildiyi halda³, istər qrammatik formaların leksikal məsisi, istərsə də leksik formaların qrammatikləməsi qədən və bir vahid qərarla başa vermir. Belədiyi kəndliklərin yolu mütləq

kild okkazionallıq v polifunktionallıqdan keçir. Y ni dild mövcud olan h r hansı bir forma v h tta bütövlüktd tam bir kateqoriya eyni zamanda h m leksik, h m d qrammatik m na v funksiyalara malik olur.

Bel hallar dilin "g ncliyini", "h l tam formala madı im" devil, inki afda v özü d aktiv inki afda oldu unu gösterir. Bize,

¹ Bax: R. c. bli. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı. "Nurlan", 2002.

² Hazai G.Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch// *Studia turcica Budapest*, 1971, 226 s.

³ Sadıgovaya S.Azərbaycan dil terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: "Elm", 2002, 230 s.

161

dild bu cür formaların olmasını yox, olmamasını dilin çatı mazlı 1 hesab etm k daha do ru olardı. Bel ki, bu formaların olmaması dilin bu cür aktiv v çevik imkanlardan m hrum olması kimi q bul edilm lidir. Artıq d f 1 rl qeyd olundu u kimi, bu cür formalardan xali olan dill r, yalnız inki afi tam kild dayanan, o dild danı an insan toplulu u olmayan dill r, y ni ölü dill rdrir.

Dilçilikd , o cüml d n türkologiyada bir sıra kateqoriya v formaların h m leksik, h m d qrammatik mahiyy t malik olması uzun müdd t mübahis obyektin çevrilmi dir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, -ki kilçili ad formaları hal-hazırda da gah sözdüz ldici, gah da sözd yi dirici forma hesab olunur¹. Türkologiya tarixind b zi fel formaları da (n n vi qrammatika kitablarında t srifl nm y n fel formaları kimi t qdim olunan formalar) gah leksik, gah qrammatik kateqoriya hesab edilmiş², fell rd növ kateqoriyasının is gah sözdüz ldici³, gah sözd yi dirici kateqoriya olduunu sübut etm y c hd göst rilmi , gah da bu kateqoriyanın sözdüz ltm v sözd yi -m ç rçiv sin si madı i etiraf olunmu⁴, bu kimi formalar üçün formadüz ldici kilçıl r modelinin daha uy un oldu u göst rilmi -dir⁵. Amma slavyan dill ri üçün xarakterik olan v türk dill rin heç bir c h ti il , n ba licası is mahiyy ti etibari il uy un g lm y n formadüz ldici kilçıl rin qeyri-q na tb x liyi qeyd olunmu dur⁶.

Veril n t klifl r v aparilan t dqiqatlar problemi h ll etm s d , ist nil n halda problemin mövcudlu unun etirafi bu problemin h llin do ru atilan addim kimi çox d y rlidir. Bel ki, bu cür axtarlar n tic sind bir t r fd n “feli sif t felis bala m srd r-

¹ Hüseynzad M. Müasir Azrbaycan dili. Morfologiya. 3-cü hiss . Bakı, 1983.

² Mirz y v H. Az rbaycan dilind f l. Baki, 1986, . 221

Вопросы
категорий времени и исключения глаза в тюркских языках. 1968.

⁴ С. f. roy С. Az tħawṣan dilind, söz varadıcılu, Bakı, 1960. 27

⁵ C 1 rov C. Az rödaycan dñmnd soz yaradicin i. Bakı, 1960, .27.
o . . , , 1962,

⁶Mirz liy va M. Müasir Azrbaycan dilində felin mənə növü ri və həmçüdud kateqoriyalar. Filologiya 1mləri namızdır alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim dilmi dissertasiya. Bakı, 1976, s.123-124.

1 rin, o cüml d n felin m na növl rının sözdüz ltm v sözd yi m - d n f rqli formalar kimi n z rd n keçirilm si”n¹ ehtiyac oldu u, dig r t r fd n is “felin növ kateqoriyasının sözdüz ltm v sözd - yi m arasında orta v ziyy t tutan leksik-qrammatik kateqoriya olması”² fikri yaranmı dir.

Yeri g lmi k n, bir m s 1 ni d qeyd etm k ist yirik ki, b z n elmi yenilik axtaran t dqiqatçı h mkarlarımız artıq mövcud olan fikir v mülahiz l rd n f rqli fikirl r söyle m k, heç kimin toxunmadı 1 m s 1 l r toxunmaqla, h qiq t n d , elm böyük d y r v h miyy t k sb ed n yenilikl r g tirir, yeni mövqe v istiqam tl r açırlar. B z ns , bu cür axtarı ların pozitiv n tic si olmur, amma bununla bel , bu kimi t dqiqatlar n tic sind n azi g 1 c kd d t dqiqatçıların eyni yanlı yolla getm sinin qarısı alınımı olur.

N tic 1 rin pozitiv v ya neqativ olmasına baxmayaraq, ist nil n halda t dqiqatçının sas v zif si “yenilik ovu” deyil, bu v ya dig r prinsipial mövqed n çıxi etm kl mövcud faktı aradırmaqdır. ks halda, sırf elmi mülahiz l r v fikirl rin yanlı -do ru c h tl rini ara dırmaqla ld edil n n tic n q d r elmi v düzgün görüns d , M.Mirz liyevanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi³, heç bir praktik h miyy t malik olmur.

Aparılan mü ahid l r göst rir ki, b z n situativ xarakterli nitqin müv qq ti, keçici ehtiyacları il ba lı olaraq ilkın variantda ad v ya h r k t m nasına malik olan sözl r ikinci d f müc rr d ya, ismi v ya feli lam t v s. kimi t qdim olunur ki, buna dilçilik d biyyatında **ikinci təqdimat** v ya **reprezentasiya**⁴ hadis si deyilir. *İkinci təqdimat* klind meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ ehtiyacı, dilin ləkonikliy

¹ . . . , 1964, .15.

² . . . , .., 1963 .11

³ Mirz liy va M. Müasir Azrbaycan dilind felin m na növl ri v h mhüdud kateqoriyalar. Filologiya lml ri namız di alimlik d r c si almaq üçün t qdim dilmə dissertasiya. Bakı, 1976, s. 124.

⁴ . . . : () -

). , 1990, .104.

163

olan meyili¹ v nitq prosesind ifad olunmu ümumi m nanın köm yi il yaranır.

Çox vaxt kommunikant nitq prosesind istifad etdiyi elementl rd n birini v ya bir neç sini xüsusi olaraq n z r çatdırmaq m qs dil m ntqi vur udan, intonasiyadan, sintaktik söz sırasından, əslubi m qamlardan v xüsusi formalardan istifad edir.

Nitqd istifad edil n elementl rd n birini v ya bir neç sini xüsusi olaraq n z r çatdırmaq üsullarından biri d , dig r elementl rin m na yükünü azaltmaq, y ni onları müc rr dl dirm kdir. Bel ki,müc rr dl dirilmi elementl r fonunda ilkin m nası il i l n n elementl r daha qabarık kild n z r çarpir, m s 1 n:

Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur.

Qaçan oğlan qonşumdur.

Qabaqdaki oğlan qonşumdur.

Qaçan qonşumdur.

Qabaqdaki qonşumdur.

Nümün 1 rd n d göründüyü kimi, birinci cüml d iki sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu v danı an xs üçün, dem k olar ki, eyni d r c d h miyy t da ıyan iki fikir (cüml) vardır.

Eyni sözl ri ikinci v üçüncü cüml d bir sintaqmatik m rk z trafında c ml nmi h min iki fikrin sintezi(*Qaçan oğlan qonşumdur; Qabaqdaki oğlan qonşumdur*) haqqında dem k ç tindir. Çünkü bu d yi iklik n tic sind meydana çıxan m na f rqi onu göst rir ki, danı an xs üçün birinci cüml d ikinci sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu fikir(o, qonşumdur) birinci sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu fikird n (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) daha vacibdir. Y ni birinci sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu fikir danı an xsı yalnız yerl diyi yer v ya gördüyü i gör dig r xsl rd n f rql n n subyekt v ya xs kimi maraqlandırır. Buna gör d h min xsin gördüyü i v ya yerl diyi yer ismi lam t anlayı i yaradan okkazional forma il ifad olunur.

Bir ha iy çıxaraq qeyd ed k ki, nitq prosesind v zlikd n

¹ . . . - . AKD, , 1974, .19-20

164

istifad , ümumil dirm , müc rr dl dirm v lakonikliyin n yüks k h ddidir. Y ni, slind , birinci cüml d danı an xs üçün sas fikir ikinci sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu (*o, qonşumdur*) fikirdir. Birinci sintaqmatik m rk z vasit sil ifad olunmu fikir (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) is , danı an xsi yalnız sas fikrin subyektini yerl diyi yer v ya gördüyü i gör dig r xsl rd n f rql ndir r k dinl y n xsin diqq tin çatdırmaq m qs di da iyır. g r söhb tin kimd n getdiyi dinl y n xs vv l- d n m lum olsayıdı, y ni dinl y n xs h min o lani özü mü ahid edib, “O, kimdir?” dey soru saidı, v ya “Bir ona bax” des ydi, o halda danı an xs “*Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur*” cüml sinin v zin sad c “*O, qonşumdur*” dey rdi.

ndi is *qaçan*, *qabaqdakı* tipind okkazional ismi lam t formalarını d rketm v t f kkür prosesl ri baxımından n z rd n keçir k.

Gördüyümüz kimi, dild okkazional kild yaranan *qaçan*, *qabaqdakı* tipind söz formaları v ya dil struktur vahidl ri mövcuddur. Dem li, gerç klik elementi olan dil struktur vahidl ri varsa, onlara ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları da mövcuddur.

Buradan bel bir sual yaranır:dil struktur vahidi v ona ekvivalent kild ikinci intellekt obrazı olan bu sözl rin, y ni ikinci t qdimat n tic sind meydana çıxan epizodik xarakterli okkazional formaların birinci intellekt obrazı da varmı? g r varsa,n üçün onlar müst qıl söz, y ni ikinci tip leksik forma deyil? Yox, g r birinci intellekt obrazı yoxdursa, onlar nec d rk olunmu dur?

vv ld d qeyd etdiyimiz kimi, dild mövcud olan bütün formaların, o cüml d n okkazional formaların, birinci intellekt obrazı, lb tt ki, vardır. Çünkü yalnız o gerç klik elementi il ba li informasiya verm k v ya almaq ehtiyacı yarana bil r ki, h min gerç klik elementi ya vv lc d n d rk olunmu olsun, ya da *birbaşa informasiya mübadiləsi anında* d rk edilsin¹. Gerç klik elementi is

o vaxt d rk olunmü hesab edilir ki, beyin aparatı vasit sil onun birinci intellekt obrazı yaradılmı v yadda da qeyd edilmiş olsun¹.

Ikin variantda ad v ya fel kimi d rk olunmu gerç klik elementl rinin birinci intellekt obrazı müv qq ti olaraq okkazional formaların birinci intellekt obrazı funksiyasını yerin yetirir. Y ni *qaçan* tipind okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qaçmaq* h r k tinin ismi lam t klind t qdim olunmu birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qaçmaq* h r k tinin birinci intellekt obrazı *ağilli*, *qoçaq*, *tənbəl*, *uzun*, *qısa* sözl rinin birinci intellekt obrazları il eyni siraya qoyulur. Amma müv qq ti nitq ehtiyacı öd nildikd n sonra *qaçmaq* h r k tinin birinci intellekt obrazı bu sıranı t rk edir, y ni yalnız özünün vv lki h r k t obrazına ekvivalent olaraq qalır.

Eyni qayda il *qabaqdakı* tipind okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qabaq* adının ismi lam t klind t qdim olunmu birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qabaq* adının birinci intellekt obrazı *ağilli*, *qoçaq*, *tənbəl*, *uzun*, *qısa* sözl rinin birinci intellekt obrazları il eyni siraya qoyulur. Müv qq ti nitq ehtiyacı öd ndikd n sonra *qabaq* adının birinci intellekt obrazı bu sıranı t rk edir, y ni yalnız özünün vv lki intellekt obrazı mahiyy tind qalır.

Dem li, tam müst qıl mahiyy t da imasa bel , ist nil n halda okkazional formaların birinci intellekt obrazı mövcud olur, y ni onların m 1 g ldiyi leksik formaların intellekt obrazı müv qq ti olaraq bu funksiyanı yerin yetirir. Bu c h ti t sdiq ed n sas faktor h min okkazional formaların b z n leksikl m sidir, m s l n,

Ağacdələn – qu adı kimi,

Danaqiran – bitki adı kimi.

Ba qa bir nümun y baxaq:

Qacar: - Xoşbəxt xəlq eyləmiş səni Yaradan!

Vaqif: - *Diinyada qalacaq, yalnız yaradan!* (S.Vur un. “Vaqif”)

Göründüyü kimi, burada birinci misrada “*Yaradan*” sözü

¹ sg rov M.B. Dil v d rketm d qar ilqli ksolutmalar. Elmi axtarı lar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılı , Bakı, “S da”, 2006, s. 111-115.

¹ sg rov M.B. D rketm nin mexanizmi. “T dqıql r”, AMEA Dilçilik nstitutu, Bakı, “Elm”, 2006, N 4, s. 44-59.

Allahın mübar k adlarından biri kimi i l dildi , y ni Allah gerç kli-
yinin birinci intellekt obrazı il eyni koda birl mi dir.

kinci misradaki “yaradan” sözü is bir eyi icad ed n, tik n, quran, formala diran qeyri-mü yy n bir xs, y ni okkazional olaraq f aliyy ti sasında xarakteriz olunan müc rr d xs m nasında i l dildi dir.

Bel leksikl m nin ba verm sinin sas s b bi odur ki, h - min formanın ekvivalent oldu u ikinci intellekt obrazı eyni kod daxilind müst qil gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı il birl ir.

Müxt lif leksik, grammatik f rql ndirm , vur ulama üsulları il yana i, müc rr dl dirm d n istifad d dilin okkazional ehtiyac- larından do ur. Okkazional ehtiyac dedikd - nitq prosesind konkret kontekst daxilind v m hz bu kontekstd i l tm k m qs di il h r hansı bir m na çalarına malik formanın yaradılması n z rd tutulur.

Okkazional formanın sas lam ti onun amorfli unda, leksik v grammatik kateqoriyalar arasında keçid m rh 1 sind olmasındadır. Bel ki, bu formalar n tam qrammatik kateqoriyalar kimi leksik vahidl r arasındaki laq v münasib tl ri ks etdirir, n d leksik kateqoriyalar kimi yeni müst qil leksik vahidl r yaradır.

Okkazional formaların yaranma kli qrammatik kateqoriyala- rı, yaratdıqları m na çaları is leksik kateqoriyalara b nz yir. Amma, slind , bu formalar keçici, müv qq ti, bird f lik ehtiyacın öd nm sin xidm t etdiyin , polifunksionalli ina v m na d yi k nliyi yaratdı ina gör onları leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil etm k lazımdır¹.

Buraya q d r deyil nl r saslanaraq bel n tic y g lm k olar ki, türk dill rind adlara v fell r mü yy n kilçıl rin artırılması il düz l n okkazional formalar ilkin variantda ya, lam t v h r k t m zmununa malik olan sözl ri ikinci d f müc rr d ya, ismi v feli lam t v s. kimi t qdim edir.

H m adlarda, h m d fell rd mü ahid olunan bu formaların m cmusunu müv qq ti nitq ehtiyaclarını öd m k m qs di il okkazional kild yaranmı leksik-qrammatik formalar kimi *ikinci təqdimat kateqoriyaları* ümumi ba lı ı altında birl dirm k mümkündür.

Türk dill rind h m adlarda, h m d fell rd ikinci t qdimat kateqoriyalarının mövcudlu u bu ara dirmanın mü llifi t r find n Türk v Az rbaycan dill ri materialları üzr saslandırılmış v funksional-semantik c h td n trafı kild rh edilmişdir¹. H min formaların linqvopsixoloji c h td n ümumi analizinin n tic l ri d funksional-semantik c h td n ara dirmanın n tic l rının düzgünlüyü bir daha t sdiq etdiyin v qeyd olunan s rd kifay t q d r faktiki dil nümün si verildiyin gör burada nümün l r g tirm kl n z ri kild söyle nmi fikirl ri yenid n saslandırma a ehtiyac duymuruq. Sad c onu qeyd etm k ist yirik ki, leksik-qrammatik formalar qurulu etibarı il qrammatik formalara v mü yy n q d r ikinci tip leksik formalara (slind ikinci tip leksik formaların özü d qrammatik formalara) b nz yir. Y ni bu formalar leksik forma + konkret lesik-qrammatik kilci q libi sasında yaranır. Amma bu formalar leksik formalardan f rqlı olaraq tam müst qil birinci intellekt obrazına malik deyil. Onların ikinci intellekt obrazı is eynil qrammatik formaların ikinci intellekt obrazları kimi müxt lif kilçıl r formasında mövcuddur, qrammatik formalar kimi m - nims nilir. Bu s b bd n leksik-qrammatik formaların dil struktur vahidl ri v ikinci intellekt obrazları haqda “qrammatik formalar” ba lı ı altında trafı danı ilacaqdır.

§ 3.4. Qrammatik formalar

F. de S ssürün t biri il d s k, dia r n v sin r n linqvistikinan b zi c h tl rind n danı an L.V. rba q yd dir ki, “sin r n linqvistikinan r lunun kifay t q d r qiyim tl ndirilm m sinin s b bi nitq f a-

¹ . . .

, 1986, . 56-64.

167

¹ sg rov M.B. Türk dill rind zaman formaları, adv rbia f l formaları v onlar arasında funksional-s mantik laq l r Baki, “Elm”, 2003, kinci n r, s. 65-76.

liy tind qrammatikanın r luna o q d r d h miyy t v rilm m - sidir ... B zi t dqiqatçiların t sviri qrammatikam q yri- lmi f aliy t h sab tm si, n azı dal tsizlikdir.”nitq” faktları sasında ümumi olanı, y ni “dil sist mini” mü yy nl dirm k, slind , t kc l rin ümumil dirilm si prosesidir ki, mahiyy t tibari il bütün lml r h r zaman buna c hd dir¹. Bu gün q d r Az rbaycan v türk dill ri-nin h m leksikasi², h m morfolojiyasi³, h m d sintaksisi⁴ çox detallı kild t dqiqatlara ç lb olunmu , ist r tarixi⁵, ist rs d dilin müasir s viyy si baxımından⁶ d y rli s rl r yazılmı dır.

T dqiqatin bu hiss si sad c türk dill rind deyil, ümumiyy tl dilçilik elmind qrammatik formaların psixolinqvistik v ya linqvopsixoloji analizin ilk c hddir. Burada nümun 1 r Az rbaycan v ya türk dilind n verils d , slind , bu t dqiqatn n tic 1 rind n sad - c türk dill rinin deyil, ümumiyy tl bütün aqlütinativ dill rin eyni istiqam t üzr t dqiqind istifad oluna bil r.

Qrammatik formaların linqvopsixoloji analizi zamanı onların ilkin v ikinci yaranma mexanizml ri, sas v ikinci d r c li obrazlar sistemi, birinci v ikinci intellekt obrazları arasındaki münasib tl r n z r alınacaqdır. Obyektiv al md mövcud olan gerç klik elemen-tinin d rk olunması n tic sind yaranan birinci intellekt obrazı, onun dild ksi il yaranan dil struktur vahidi v dil struktur vahidinin d rk olunması n tic sind yaranan ikinci intellekt obrazı d rketc m aktarı ardıcılıcılı il izl n c k, qrammatik formaların h r iki intellekt obrazının h m n n vi, h m d ks ardıcılıqla m nims nilm si qaydası n z rd n keçiril c kdir.

Qrammatik formaların yaranması. T dqiq olunan dill rd qrammatik formaların yaranması v m nims nilm si ks ardıcılıqla c r yan ed n ikinci m nims m üsulu sasında izah v rh olunaca-

¹ . . . , 1974, 49.

² H s nov H. Müasir Az rbaycan dilinin leksikası. Bakı. “Bakı Universiteti”, 2000, 334 s.

³ X ilov B. Müasir Az rbaycan dilinin morfolojiyasi. II hiss , Bakı.. 2003, 340 s.

⁴ Kazimov Q. Müasir Az rbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.

⁵ Besim Atalay. Türkçe’de kelime yapma yolları. stanbul, 1956, 342 s.

⁶ Ergin Muharrem. Türk Dilbilgisi, stanbul, 1958, 462 s.

ma gör , burada qrammatik formaların ikinci intellekt obrazının, növb ti, “Qrammatik formaların m nims nilm si” adlı paraqrafda is , onların birinci intellekt obrazının yaranma mexanizmi, mahiyy ti v strukturu rh olunacaqdır.

Mü yy n qrammatik m na yaratmaq m qs dil konkret qrammatik kilçıl rl i l n n söz q libl ri (leksik forma+konkret qrammatik kilçi) d bütün dig r dil struktur vahidl ri kimi nitq ehtiyacından yaranmı , müst qil gerç klik elementi kimi d rk oluna-raq yadda imiza h kk olunmu dur. Amma bununla bel , qrammatik formaların yaranması leksik v leksik-qrammatik formaların yaranması q d r qısa v asan yolla ba verm mi dir.

Müxt lif sistemli dill r, el c d türk dill ri üzr aparılan mü ahid v ara dırmalar dilin ist nil n s viyy sin aid olan struktur vahidl rinin bütün dill rd eyni prinsip v üsullarla yarandi ini söyl m y sas verir.

Dilin ilkin qolunu t kil ed n ifahi nitqin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar ardıcılıcılı il yaranması v t kamül etm si fikri, dem k olar ki, bütün t dqiqatçilar t r find n q bul olunur. Bel ki,dıaxron aspekti d aparlın ks r t dqiqatlar v m ntıqi ara dırmalar ilkin dil struktur vahidl rinin leksik formalardan ibar t oldu unu göst rir.

Mövcud t dqiqatların gerç kliyi übh altına alınsa bel , yalnız düzgün m ntıq saslanmaqla dil v ya nitqin ilk vv 1 leksik formalardan ibar t oldu unu söyl m k mümkündür. Y ni ulu cdad-larımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidl rd n ibar t olması fikri heç bir übh do urmur. Çox güman ki, dilin yenic t kküll tapdı i zamanlarda q bil ba çısı v ya ba ovçu ov planını öz q bil sind n olan dig r ovçulara bel izah etmi dir: ”Mən heyvan qov. Sən heyvan ox vur. Sən heyvan daş vur. Sən heyvan tut...”. Bu nitq söyl ml rind sad c ovçuların rol bölgüsü verilmiş , onlardan h r birinin konkret funksiyası qeyd olunmu dur.

slind bu tip nümun 1 rin q dim yazılı m nb v abid 1 r- d n götürülm si daha düzgün, m ntıqi v inandırıcı olardi. Heç bir

abid v m nb y istinad etm d n rti olaraq bu nümun 1 ri verm - yimizin iki sas s b bi vardır. Birinci v n ba lica s b b odur ki, eyni m zmunu v ya fikri ks etdirm kl bu üç ardıcıl m rh 1 ni tam

kild ks etdir n yazılı m nb 1 r mövcud deyil v ya n azı biz m lum deyil. Müxt lif m zmunu m tnl r üzr bu mülahiz nin rhi is fikrin yayınmasına, m ntqi sıranın pozulmasına s b b ola bil r. Kinci s b b is odur ki, sırı leksik formalardan ibar t nitq söyl ml - rının yaranma dövrü, sas n yazıyaq d rki dövrdür v onların yazılı m nb 1 rd mövcud olması az inandırıcı görünür.

İb tt ki, ilkin nitqin m hz bu sözl rd n ibar t oldu u v ya bu ardıcılıqla söyl ndiyi q ti kild iddia oluna bilm z. Büyük ehtimalla bu cür izahat prosesind güclü kild mimika, l-qol h r - k ti, s s v h r k t t qlidind n istifad olunmu dur. übh siz ki, yaranan ilkin nitqd m hz bu sözl r i l nilm mi, çox güman ki, *mən, sən, o* v zliyinin *ben, min, sen, sin, ol* kimi¹, *heyvan, ox, daş* isiml rinin *amba, ok, taş* kimi², *qov, vur, tut* fell rinin *qo, ur, dut* kimi³ daha q dim variantlarından istifad olunmu dur. Amma bununla bel , ist nil n halda, nümun kimi verilmi nitqin anla ilması mümkünür v türk toplumunun inki afının mü yy n bir dövründ onun nitqi m hz bu tip cümel 1 rl , daha do rusu,söz qrupları il ifad olunmu dur.

Toplumun inki afının mü yy n m rh 1 sind (m s 1 n, bir neç sr v ya min il sonra) onun nitqi yalnız leksik vahidl rd n ibar t olmamı bu nitqd dol unluq yaratmaq, ifad d qıqliyin nail olmaq üçün polifunksional leksik-qrammatik formalardan da istifad olunmu , yuxarıda verdiyimiz nümun t xmin n bu kl dü mü - dür: "Mən heyvan qov dur mən. Sən heyvan ox vur dur sən. Sən heyvan daş vur dur sən. Sən heyvan tut dur sən ...".

Toplumun inki afının daha sonrakı m rh 1 l rind is onun

¹ Rzasoy S. O uz mifinin paradiqmaları. Bakı. "S da", 2004, 200 s.

² Bax: R c bli . Göytürk dilinin leksikası. Bakı. "Nurlan", 2004.

). AKD, , 1963, 21.

nitqind leksik v leksik-qrammatik formalarla yana i artıq söz formaları arasındaki laq v münasib tl ri ks etdir n formalar, y ni polifunksional qrammatik formalardan da istifad olunmu , daha sonrakı m rh 1 l rd polifunksional formalar da diferensialla mi v yuxarıda verdiyimiz nümun t xmin n bu kl dü mü dür: "Mən heyvanı qovuram, sən oxla vurursan, sən daşla vurursan, sən tutursan ... ". Burada qrammatik formaların yaranması il yana i, diqq ti cümle nin quruluunda ba ver n d yi k nlikl r yön ltm k d yerin dü r. M lum oldu u kimi:"sad cümel 1 r tarixin n q dim dövrl rind yaranmı , zaman keçdikc inki af ed r k mür kk bl - mi , t kmill mi dir. Mür kk b cümel nin inki afında birinci m rh - 1 ni tabesiz mür kk b cümel t kil edir,...tabeli mür kk b cümel 1 r d bi yazı dilinin inki af etdiyi dövrd meydana g lmi dir"¹.

Göründüyü kimi, diaxron aspektde aparılan çoxsaylı t dqiqat s rl rin istinad etm d n bel , yalnız m ntqi analizl r saslanmaqla dil v nitqin leksik, polifunksional leksik-qrammatik, polifunksional qrammatik,diferensial qrammatik formalar x tti il inki af ed r k z ngıl m si sxemini b rpa etm k mümkündür.

Ümumi cümle strukturunda ba ver n d yi m 1 r, modallıq v predikativliyin yenid n t kili, ilkin predikativ m rk zl rd n b zil - rinin z ifl y r k ikinci d r c li m rk zl r çevrilm si v ya ümumi cümle strukturuna ikinci d r c li yeni predikativ m rk zl r daxil etm kl onların geni l ndirilm si, el c d cümel predikativliyinin intonasiya v dig r fonetik vasit 1 rin köm yi il yaradılması qrammatik formaların, y ni sintaktik v fonetik-sintaktik s viyy li qrammatik formaların m 1 g lm yollarındandır. Slind , bu kimi halların mövcudlu u nitq söyl minin yaranmasındaki evristikliyi bir daha t sdiq ed n faktlardır ki, bu haqda nitqin yaranması v m nims nilm si mexanizmini rh ed rk n danı maq daha do ru olacaqdır.

Veril n nümun 1 r sasında bu z ncirin son h lq sini t kil ed n qrammatik formaların ilkin yaranma sxemini ümumi kild d

¹ Mirz zad H. Az rbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1968, 162 s.

olsa, b rpa olunmu hesab ed bil rik. Bununla bel , qrammatik formaların linqopsixoloji analizin keçm mi d n vv l daha bir neç m s l ni d n z r almaq lazımdır.

Birincisi, ist r aqqlütinativ, ist rs d flektiv dill rd minl rl dil struktur vahidi il t msil olunan qrammatik formaların h r birinin ilkin yaranma sxemini b rpa etm k heç d asan deyil. Q dim v n q dim dövrl rd ba vermi d yi k nlikl ri d qiqqlik ks etdir bil c k heç bir m nb yoxdur. Dig r t r fd n, ks r d yi k nlik v çevrilm l r yazıyaq d rkı dövrl rd ba vermi dir v bu s b bd n bel m nb l rin olması ehtimalı bel yoxdur.

Kincisi, ilkin yaranma sxemi b rpa olunan qrammatik formaların gerçek klik elementinin real obrazına ekvivalent olan h m birinci, h m d ikinci intellekt obrazında el böyük d yi k nlik, çevrilm v yenil m l r ba vermi dir ki, onların ilkin variantda d rk olunmu obrazları il hal-hazırda malik olduqları obrazlar arasında uzaq b n-z rlikd n ba qa heç bir eyniy t yoxdur v ola da bilm z. ks halda, onlar qrammatikl bilm zdil r.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, qrammatik formalar dil struktur vahidl ri kimi mövcuddur v nitq prosesind onlardan aktiv

kild istifad olunur. Bu gün istifad olunan qrammatik formaların ilkin m l g lmi olduqları leksik (v ya leksik-qrammatik) formaların birinci v ikinci intellekt obrazları il birba a ba llı 1 yoxdur v qrammatik formaların d rk olunması müst qil kild ba verir.

Burada L. erbanın bir müləhiz sini yada salmaq yerin dü r. O yazır: "Qrammatika nitq f aliyy ti il ba lı qaydalar t plusudur ... v danı an s ifad tm k ist diyi fikr uy un d yiml ri f rmala dirark n na saslanır. g r bizim linqvistik t crüb miz qrammatika adlandırdı imiz sist m klind f rmala mı lmasayıdı, halda bizim itdikl rini t krarlayan v ba a dü n tutuqu undan h ç bir f rqimiz lmazdi¹.

Yuxarıda leksik formaların müst qil kild mövcud olan tam müst qil birinci v ikinci intellekt obrazlarının, leksik-qrammatik

formaların okkazional kild meydana çıxan, bu ehtiyac öd nildikd n sonra yox olan birinci intellekt obrazının olduunu gördük. ndi d d rketm prosesind qrammatik formalarla ba lı yaranan birinci v ikinci intellekt obrazlarının yaranma v m nims nilm mexanizmini izl m y çalı aq.

Ik növb d onu qeyd ed k ki, dig r dil struktur vahidl ri kimi, qrammatik, o cüml d n leksik-qrammatik formalarla v kateqoriyalara aid olan bütün kilçi variantları ayrı-ayrı olmaqla d rk edilmişdir. Y ni qrammatik forma olan xs kateqoriyasının bütün kilçıl ri, o cüml d n birinci xs üzr -im⁴, -m, -imiz⁴, -miz⁴, ikinci xs üzr -in⁴, -n, -iniz⁴, -niz⁴, üçüncü xs üzr -i⁴, -si⁴, -lari² kilçıl ri, v yaxud da leksik-qrammatik forma olan substantiv fel formalarının -maq², -ma² kilçıl ri v s. müst qil gerş klik elementl ri kimi d rk edil r k ikinci intellekt obrazı klind yadda imiza h kk olunmu dur. ks halda, bu v ya dig r söz lazım g l n kilçi variantını düzgün artıra bilm zdik. Dem li, ba beynimizd müst qil dil struktur vahidi kimi gerş klik elementi mahiyy ti da iyan h r bir kilçi variantının d rk olunması n tic sind yaranmı ikinci intellekt obrazı mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdik ki,dilin ilkin t kkülü prosesind qrammatik v leksik-qrammatik formalar leksik formalardan yaransa da, onların birinci v ikinci intellekt obrazlarında ümumi b nz rlikd n ba qa heç bir eyniy t yoxdur.

Burada haqqında danıilan m nsubiyy t kilçıl ri, el c d ismi v feli x b r formaları il i l n n xs sonluqları v tarix n onların m l g lmi oldu u xs v zlikl ri arasında ikinci intellekt obrazları baxımından mü yy n b nz rlikl r vardır. Bu b nz rliyin özü bel yalnız dilçil rin mü ahid ed bil c yi bir b nz rlikdir. Bu v ya dig r dill rd danı an milyonlarla insanlar, y ni h min dill rd ki bu v ya dig r qrammatik v ya leksik-qrammatik formaları d rk edib onlardan öz nitqind aktiv kild istifad ed nl r is yalnız dilçil r deyildir.

Bundan ba qa, b zi qrammatik v ya leksik-qrammatik forma-

¹ . . .

" ", 1974, .47.

ların tarix n m 1 g lmi oldu u leksik formalar n inki dig r xs-1 r , h tta b z n dilçil r bel m lum olmur. M s 1 n, isiml rd hal

kilçil rinin, sif tl rd d r c kilçil rinin,fell rd x b r forması yaradan müxt lif kilçil rin tarix n m 1 g lmi oldu u leksik vahidl ri mü yy nl dirm k heç d asan deyildir.

Aparılan eksperimentl r sübut edir ki, ismi sif td n, z rfi saydan ayırma ı bacarmayan, tamamlıqla t yinin adını is bir vaxtlar e itmi oldu unu büyük ç tinlikl yada salan dil da iyıcıları, el c d dilçilikl ba lı oxudu u “ n büyük elmi kitab” rus m kt binin 8-ci sinfind oxuyark n h rd n qiyim t almaq üçün v r ql diyi “rus dili” d rsliyi olan qeyri-dil da iyıcıları Az rbaycan v türk dilind dem k olar ki, ks r qrammatik forma v kateqoriyaları düzgün d rk ed v onları yerli-yerind i 1 d bilm 1 r. 2001-ci ilin yanvar-iyun aylarında “Fortuna Lux” t rcüm v dil öyr nm m rk zind bir ukraynalı, bir alman v üç rus dirl yicisi il t r fimizd n aparılan eksperiment d rsl rin n tic 1 ri göst rir ki, qrammatik formanın m nims nilib düzgün kild i 1 dil bilm si üçün h min formaların tarix n m 1 g lmi oldu u leksik forma il laq sini bilib-bilm -m yin heç bir h miyy ti yoxdur.

Dem li, müasir dill rd mövcud olan qrammatik formaların d rk olunması mexanizmini onların tarix n m 1 g lmi oldu u leksik formaların d rk olunması mexanizmi il laq 1 ndirm k v ya eynil dirm k heç bir halda düzgün n tic ver bilm z.

Qrammatik formaların mənimsənilməsi. Qrammatik formalar bu v ya dig r xs t r find n d rk olunark n v ya m nims nil rk m ahiiyy t etibarı il eyni olan, sad c , c r yan ardıcılı 1 il f rql n n iki m nims m üsulundan istifad edilir.

ks ardıcılıqla c r yan ed n ikinci d rketm v ya m -nims m üsulunda, ilk növb d , dilin müasir s viyy sind mövcud olan qrammatik formanın kli lam ti v ya maddi hiss si il , ba qa sözl des k, dil struktur vahidi il tanı liq ba verir(m s 1 n, türk dilind -da, -də, -ta, -tə kilçisi il düz l n qrammatik formanın olması haqqında m lumat daxil olur). Bu zaman dirl yicinin beynin-

d bu dil struktur vahidl rinin h r birin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları yaranır.

vv ld d qeyd etdiyimiz kimi, g r ikinci intellekt obrazlarının yaranmasından sonra keç n qısa vaxt rzind obyektiv al md mövcud olan gerç klik elementi haqqında m lumat daxil olmazsa v h min gerç klik elementinin real obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmazsa, qism n qısa bir vaxtdan sonra dil struktur vahidinin d rk olunması n tic sind yaranmı ikinci intellekt obrazı da unudulur¹.

Linqvopsixoloji probleml r h sr olunan b zi ara dirmalarımızda qeyd etmi dik ki, d rk olunan gerç klik elementl rinin tipind n asılı olmayaraq, onlarla ba lı bütün d rketm v t f kkür prosesl ri analoji vahidl r vasit sil , analogi ardıcılıqla c r yan edir².

H min fikri davam v inki af etdir r k bel dey bil rik ki, potensial olaraq hiss orqanlarına t sir imkanına malik olan v olmayan, dild ks olunan v olunmayan bütün gerç klik elementl ri il ba lı bütün d rketm v t f kkür prosesl rinin h m apellyativ vahidl ri, h m d c r yan ardıcılıqları tam identikdir.

Qrammatik formanın birinci intellekt obrazı haqqında danı -mazdan vv l, ona ekvivalent olan gerç klik elementinin özünü dig r tipd n olan gerç klik elementl ri il müqayis li kild n z rd n keçirm y ehtiyac vardır.

Klassik psixolinqvistikanın stimul-reaksiya, stimul-oppozisiya-reaksiya, yaradıcı qrammatika kimi saslarına istinad n gerç klik elementinin üç tipini f rql ndirm k mümkündür:

- 1) birba a fizioloji hiss orqanlarına t sir ed bil n v dild ks olunan gerç klik elementl ri (m s.: “kitab” kimi),
- 2) birba a fizioloji hiss orqanlarına t sir ed bilm y n, amma dild ks olunan gerç klik elementl ri (m s.: “x yal” kimi),

¹ sg rov M.B. Dil v d rketm d qar ilqli ksolutmalar. Elmi axtarın lar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılı , Bakı, “S da”, 2006, s. 111-115.

² sg rov M.B. D rketm v t f kkürün vahidl ri. Az rbaycan Dövl t Pedaqoj Universitetinin “X b rl r”i, Humanitar elml ri seriyası, Bakı, N 4, 2006, s. 115-119.

3) birba a fizioloji hiss orqanlarına t sir ed bil n, amma dild ks olunmayan (m s.: “üst dodaqdakı kanalçıq” kimi)

T bii ki, klassik psixolinqvistik mövqed n yana maqla gerç klik elementinin ba qa tipl rinin d oldu unu iddia etm k mümkün deyil. Çünkü mövcud meyarlar sad c bu üç tipi f rql ndirm y imkan verir. Meyar yet rsizliyi v naqisliyind n klassik psixolinqvistika bir sıra çati mazlıqlara yol vermi v o cüml d n dil struktur vahidl rinin müst qıl gerç klik elementl ri olmasını n z r almamı dır.

Klassik psixolinqvistica bazasında yaranıb özünü onun varisi v üçüncü pill si v ya yeni m kt bi elan ets d , m s l nin linqvistik yönünü dem k olar ki, h miyy tsiz bir ey hesab edib bir t r f atan nitq f aliyy ti n z riyy si problemi h ll etm k v zin , dili d rketc v t f kkür prosesl rinin içind ritm kl bu problemin h llind n yan keçmi dir¹. slind h r bir dil struktur vahidi öz-özlüyünd ikinci sira gerç klik elementidir². Dill rin sinxron s viyy sind qrammatik formalar müst qıl gerç klik elementi kimi m hz dil struktur vahidl ri arasında mövcuddur.

Dil struktur vahidl rini obyektiv al min birba a t bi t t r - find n yaratılan yalar, varlıqlar, faktlar, hadis l r kimi birinci sira gerç klik elementl ri arasında axtarmaq n azı sad lövhük olardı. Çünkü dil struktur vahidi aktiv bir sistemin vahidi olaraq insanın beyin aparatı vasit sil yaratılır v h min aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyy tini m hz yenid n beyin aparatı il birl dikd qazanır. insanın beyin aparatından k narda mövcud olan forma v ya nitq m - nasız s sd n v ya i ar l r z ncirind n ba qa bir ey deyildir.

Yeri g lmi k n qeyd ed k ki, söyl diyimiz bu mülahiz N.Xomskini “transformativ qrammatika” v ya “koqnitiv kökl r”³ kimi yanlı n z ri saslara yön ld n analogi mülahiz l r q d r

t hlük li bir s rh dd dayanır. B lk d , bu mülahiz yanlı la gerç k arasındaki s rh ddin özyüdür.

Problem N.Xomski mövqeyind n yana ılsa, yuxarıda ir li sürdürümüz mülahiz il ba lı bel dem k olardı: “beyin aparatı vasit sil yaranan v aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyy tini m hz yenid n beyin aparatı il birl dikd qazanın dil struktur vahidl rinin sasında transformativ v ya yaradıcı qrammatika dayanır v bütün insanlarda bu qrammatikanın ırs n keç n koqnitiv kökl ri vardır”.

slind is , yaradıcı qrammatika olmadı ı kimi, onun ırs n keç n koqnitiv kökl ri d yoxdur.

Yenid n qrammatik formaya ekvivalent olan gerç klik elementi m s l sin qayıdaraq qeyd ed k ki, dill rin müasir s viyy sind ilk baxı dan el görün bil r ki, qrammatik formaya ekvivalent olan birinci sira gerç klik elementi h min formanın kli lam tidir, y ni c mlik m zmunu ifad ed n qrammatik formaya ekvivalent olan sas gerç klik elementi m hz -lar, -lər kilçisidir.

Bel dü ünm k, lb tt ki, yanlı dır.

D rkolumma v ya m nims nilm üsulundan asılı olmayaraq, qrammatik formanın kli lam ti bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan ikinci sira gerç klik elementidir. Ba qa sözl des k, c mlik m zmunu dild v ya nitqd ifad ed n -lar, -lər kilçisi bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementidir.

Biz insanlar c miyy tin f rdi kimi daima nitq vasit si il ünsiyy td oldu umuza gör , biz el g lir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı t f kkür v dü ünc mizd izahedici m tn formasında mövcuddur. Eyni qaydada “x yal”, “fikir”, “dü ünc ” kimi müc rr d isiml rin birinci intellekt obrazını d izahedici m tn formasında t s vvür edirik.

N z r almaq lazımdır ki, bu m tnin özünd bel h min leksik v ya qrammatik formannın bütün xüsusiyy t v çalarlarını hat ed n bitkinlik, h rt r flilik yoxdur. Bu m tn birinci intellekt obrazı yox, onun b zi c h tl rinin dil güzgüsünd ki ksinin sözl rl ifad sidir.

¹ Bu m s l birinci f sild traflı rh olunmu dur.

² Bax: sg rov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyti. “T dqıql r”. AMEA Dilçilik institutu, Bakı, “Elm”, 2004, N 2, s. 60-64.

³ ., 1972.

H min xüsusiyy tl ri n q d r çox saysaq da, bu m tni n q d r uzatsaq da, biz el g lir ki, h min leksik v ya qrammatik formanın tam t svirini ver bilm mi ik. K nardan bizi mü ahid ed nl r d , ist nil n vaxt v ist nil n m zmunda dediyimiz sözl r , h mi n is daha bir xüsusiyy t lav ed bilir. Bu, bir t r fd n onu göst rir ki, d rk olunmu heç bir gerç klik elementi il ba lı, h tta günd yüz d f t masda oldu umuz kitab, d ft r, q 1 m kimi maddi sferaya malik gerç klik elementl rinin bütün çalar, m zmun v xüsusiyy t- l rini hat ed n bitkin, h rt r fli m lumata malik deyilik. Kinci bir t r fd n d sübut edir ki, h min yalarla ba lı n z ngin m lumat bel müxt lif insanlarda mü yy n c h tl ri il bir-birind n f rql nir v ist nil n vaxt onlara yeni trixl r lav oluna bil r. Çünkü d rketcəm v m nims m prosesl ri gerç klik elementl rinin bütün çalar, m zmun v xüsusiyy tl rini tam hat ed n bitkin, h r t r fli m lumat sasında deyil, n aparıcı v ba lica xüsusiyy tl r sasında gerç kl ir v h min gerç klik elementi haqqında olan bu m lumat, gerç klik elementi il h

Qrammatik formaların birinci intellekt obrazı v gerç klik elementi, onların mahiyeti v yaranma mexanizmi il ba li buraya q d r deyil nl ri ümumil dir r k bel bir q rara g l bil rik: *Qrammatik formaların birinci sıra gerçeklik elementi ilkin mərhələdə alışqanlıq, vərdiş və analogiyalar əsasında formalasın, sonrakı hər kontakt nəticəsində dəqiqləşdirilən və təkmilləşdirilən abstrakt təsəvvürlərdir ki, onların da dərk olunması nəticəsində həmin formaların birinci intellekt obrazı yaranmış olur.*

T biidir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı göz öündə canlandırılan v ya t s vvür olunan heç bir real v ya vizual obrazda ekvivalent deyil. Bu c h ti il qrammatik formalar müc rr d isiml ri xatırladır. Amma müc rr d isiml rd n f rqli olaraq qrammatik formaların birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementi d müst qil tam mahiyet i da imir. H tta leksik-qrammatik formalar kimi müv qq ti bir müdd t rzind bel müst - qil tam mahiyet i qazana bilmir.

Qrammatik forma yalnız müst qil bir tam mahiyet i yan dig r (ad t n leksik formaların) intellekt obrazları il birl dikd h min intellekt obrazının ekvivalent oldu u gerç klik elementinin dig r gerç klik elementi ri il laq v münasib tl rini ks etdirir. Ayrılıqda is qrammatik formanın gerç klik elementi *abstrakt təsəvvürdən* ba qa bir ey deyildir. M s l n, Az rbaycan dilind ismin yerlik hal kilçisi olan *-da²* kilçisi il ba li mövcud olan abstrakt t s vvürl rd n b zil ri a a idakı kimidir:

- 1) Orta m kt bin ilk 4 sinfini oxumu 81 ya li t qaüdü Yaqub Abdullayevin abstrakt t s vvürün gör, “-da, -də artırılan söz, i gör n adamin yerini göst rir¹“.
- 2) Orta m kt b h cmind veril n abstrakt t s vvür gör, ”smin yerlik hali ya v ya h r k tin yerini bildirir... *-da²* kilçisi il düz lir“².

¹ Abdullayev Yaqub Hacı o lu, O uz rayon sakini, 81 ya inda.

² Na isoylu M. Az rbaycan dili (Ali t hsil hazırlıq kurslarının dinl yicil ri üçün d rslik). Zirv yayınları, 1999, s. 42.

3) Ali m kt b h cmind veril n abstrakt t s vvür gör, “smin yerlik hali, ba lica olaraq yer m zmunu ifad edir. Bu halda i l n n sözl r ya i v h r k tin, ya da yanın yerini bildirir”¹ v s.

Müxt lif m nb 1 rd n götürülmü bu rhl r bir daha sübut edir ki, bu v ya dig r qrammatik formanın gerç klik elementi *abstrakt təsəvvür* olmaqla yana i, kommunikant contingentind n v onlarda formalama mi analogiyalardan asılı olaraq f rqllikl r malikdir, daim d yi ir v inki af edir. Bununla bel , h min *abstrakt təsəvvür*, özünün aid oldu u contingent t r find n müvafiq qrammatik formadan lazımı s viyy d istifad oluna bilm si üçün kafidir.

Eyni bir kateqoriyaya aid kilçıl rl düz l n bütün qrammatik formalar artırıldı ı bütün kök v ya saslarda eyni m na çalari yaradır, y ni ba landı ı sas intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementi il dig r gerç klik elementi ri arasında mövcud olan eyni tipli laq v münasib tl ri ks etdirir (m s.: *aşa, aşçıda, ekmekte, ekmekçide, sütte, sütçüde* v s.).

Fonetik vahid v qaydaların, sintaktik forma v normalaların gerç klik elementi ri v intellekt obrazları il yuxarıda izah olunan qrammatik formaların gerç klik elementi ri v intellekt obrazları tamamil identik oldu una v h tta bu forma, qayda v normalalar qrammatik formaların bir növü oldu una gör, onların haqqında ayrıca b hs etm y ehtiyac duymuruq.

st r leksik, ist r leksik-qrammatik, ist rs d qrammatik formaların d rk edilm si, potensial olaraq h m birinci, h m d ikinci d rketm üsulu il ba ver bil r.

Dill rin müasir s viyy sind qrammatik formaların elmi kild d rk olunması v ya m nims nilm si prosesi ks r n ks ardıcılıqla c r yan ed n ikinci d rketm üsulu il ba verir. Y ni beyin aparati vasit sil vv lc dil struktur vahidinin görünü v s s obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı v bundan sonra h min formanın abstrakt t s vvür mahiyet i da iyan gerç klik ele-

¹ Hüseynzad M.Müasir Az rbaycan dili.Morfologiya, III hiss , Bakı, “Maarif”, 1983, s.61

mentin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır. Bu s b bd n qrammatik formaların d rk olunması v ya m nims nilm si mexanizmini ikinci d rketm üsulu sasında rh etdik.

Leksik formaların ikinci üsulla d rk edil r k m nims nilm si halına ks r n xarici dill rin öyr nilm si prosesind rast g linir. Y ni vv lc bu v ya dig r formanın s s v görünü obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı t qdim olunur, m s l n türk dilind “asansör” sözünün h m yazılı i, h m d t 1 ffüzü dirl yicyi çatdırılır ki, bel likl , bu sözün ikinci intellekt obrazı yaranmı olur.

H min sözün birinci intellekt obrazı il laq sini t min etm - yin bir neç üsulu vardır. Birinci, h min qur u haqqında m tn klin d rh verm kl , ikincisi, h min qur unun özünü v ya r smini göst rm kl , üçüncüsü, dirl yicinin ana dilind bu sözün qar ılı inin “lift” olduunu dem kl . Göründüyü kimi, ikinci dilin öyr nilm si il yaranan ikinci intellekt obrazının birinci intellekt obrazı il laq sini t min etm k üçün birinci dilin ikinci intellekt obrazından da istifad etm k mümkündür. cn bi dill ri öyr n rk n leksik, leksik-qrammatik v qrammatik formaların birinci intellekt obrazları il laq yaratmaq üçün ad t n eyni prinsipl rd n, ks r halda is ana dilind ki ikinci intellekt obrazından v onun vasit sil birinci intellekt obrazından istifad edilir.

Onu da qeyd ed k ki, ist nil n formanın öyr nil n müxt lif dill rl ba li bir neç ikinci intellekt obrazı v onlara ekvivalent olan f rqli dil struktur vahidl ri olmasına baxmayaraq, beynimizz bu forma il ba li birinci intellekt obrazı t k olur.

§ 3.5. Formaların dil struktur vahidləri kimi yaranma və

maC ©

%w[bu%5.08-24.235 -1.15 T47-0.03haqq0 TD(l)Tj/TT11.1b@ Tf7.55 0 T5 0 TD(8Tj/TT2 1 Tf0.245 0 TD2-0. 0 782-0.00n3a m Tc(v)T

struktur vahidi bu dilin da iyicilari t r find n d eyni kild d rk edilm li v eyni kild taninmalidir. A. aff effektiv ünsiyy t dey r k n m hz bu c h ti n z rd tuturdu¹.

ks t qdird bir f rd v ya qrup t r find n yaradilmı yeni dil struktur vahidi sad c bu f rd v ya qrup üçün mü yy n m na ifad ed c kdir. H min f rd v ya qrupun aid oldu u dilin dig r da iyicilari üçün yeni yaradilmı bu dil struktur vahidi heç bir m na ifad etm y n s sl r v ya h rfl r z ncirind n ba qa bir ey olmayacaqdır.

B z n mövcud dil struktur vahidinin yenisi il v z olunması m qs di il d yeni dil struktur vahidi yaratılır. M s 1 n, Türkiy d dil devrimi adı altında bu dild ki r b v fars sözl rini v z ed n yeni türk sözl ri yaradılmı dir. Bütün Türkiy d bu sözl rin i l dilm si t bli edilm v onların büyük ks riyy ti dild v t nda liq hüquq qazana bilm dir. Eyni prinsipl Rusiyada fransız sözl rının dild n çıxarılması m qs di il çoxsaylı yeni sözl r yaratılmışdır.

en bi dill r aid sözl rin dild n çıxarılmasının n q d r müt r qqi olması il ba l polemika açmaq niyy tind deyilik. Amma b z n müxt lif dill rd el sözl r rast g linir ki, onların yeni sözl rl v zl nm si b lk d , daha düzgün olardı. M s 1 n, ingilis dilind h rfi t rcüm si “isti it” m nasi ver n “Hotdog” sözü, türk dilind yem k adı olan “Kadınbudu köfte” v s.

Birinci, ikinci v üçüncü tip leksik formalar, leksik-qrammatik formalar, qrammatik formalarla ba l rh olunanlar sasında dil struktur vahidl rinin yaranma v m nims nilm prinsip v normalarının sxematik kild mü yy nl dirm k, ba qa sözl des k, onların yaranma v m nims nilm qanunauy unluqlarını modell dirm k mümkündür. st r leksik, ist r leksik-qrammatik, ist rs d qrammatik formaların yaranması gerç klik elementi il kontakt, gerç klik elementin uy un d rkem prosesi, birinci intellekt obrazının yaranması, nitq ehtiyaci, sinktual d rkem prosesi, ikinci intellekt obrazının yaranması, dil struktur vahidinin yaranması ardıcılı i il c r yan ed n birinci d rkem üsulu il ba verir. Dil struktur vahidl ri olan

formanın yaranma modelini sxematik olaraq a a idaki kimi göst r bil rik:

Proses	Dil struktur vahidi olaraq formanın yaranması
Üsul	Birinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Gerç klik elementi il kontakt
Akt 2	Gerç klik elementin uy un d rkem prosesi
Akt 3	Birinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Nitq ehtiyaci
Akt 5	Sinktual d rkem prosesi
Akt 6	Ikinci intellekt obrazının yaranması
Akt 7	Dil struktur vahidinin yaranması

Dild artıq mövcud olan formaların m nims nilm si is nitq ehtiyaci, dil struktur vahidi il kontakt, ikinci intellekt obrazının yaranması, gerç klik elementi il birba a v ya dolayısı il tanı liq, birinci intellekt obrazının yaranması v ya onunla birl m ardıcılı i il c r yan ed n ikinci d rkem üsulu il ba verir. Dil struktur vahidl ri kimi formanın m nims nilm modelini sxematik olaraq a a idaki kimi göst r bil rik:

Proses	Mövcud dil struktur vahidi olaraq formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyaci
Akt 2	Dil struktur vahidi il kontakt
Akt 3	Ikinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Gerç klik elementi il qar ila dirma
Akt 5	Birinci intellekt obrazı il birl m

Yetkinlik yaında yaranan ikidillilik, çoxidillilik raitind , y ni ilkin öyr nil n do ma dild n sonra ikinci, üçüncü v daha sonrakı dill rin öyr nilm si prosesind formanın m nims nilm si,

¹ . . . 1963. .344.

sas etibarı il birinci dil aid formanın m nims nilm si mexanizmi sasında v ikinci d rketm üsulu il ba verir, f rq sad c ikinci dil aid formanın birinci dil aid forma il qar ila dırılmasıdır.

Proses	İkinci dilə aid dil struktur vahidi olan formannın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	kinci dil aid dil struktur vahidi il kontakt v onun birinci dil aid dil struktur vahidi il qar ila - dırılması
Akt 3	kinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Gerç klik elementi il qar ila dırma
Akt 5	Birinci intellekt obrazı il birl m

Öyr nil n dild ki sözl rin do ma dild qar ılı 1 olmadıqda (m s 1 n, rus dilin m xsus *высказывание* sözünün Az rbaycan dilind tam qar ılı 1 yoxdur, Türk dilind qar ılı 1 is *söylemdir*) ikinci dil aid formanın m nims nilm si prosesi eynil birinci dil aid formanın m nims nilm si sxemi il ba verir.

§ 3.6. Formaların dil struktur vahidləri kimi uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin özünməxsusluğunu

Dili yenic öyr nm y ba layan v ya yeni dil açan u aqların söz, nitq v ya ümumilikd vahid bir sistem mahiyy ti da iyan dili m nims m prinsipi mü yy n c h tl ri il böyükl rd oldu undan f rql nir. U aqlarda vv lc nisbt n qısa müdd t rzind ardıcıl v rdi v ya ali qanlıqlar klind meydana çıxan, sonrakı bir neç ardıcıl m rh l d çoxyönlü m nims m prosesi klind c r yan ed n “sosial ünsiyy t qo ulma meyilini”¹ v mexanizmini linqvopsixoloji yönə n izl m y çalı aq.

¹ Bu haqda bax: R c bli . Sosiolinqvistika. Bakı. “Nurlan”, 2004.

Dünyaya g ldigi andan sosial mühit dü n u aq h yatının ilk d qiq 1 rind n etibar n passiv kommunikant mövqeyind olur. Y ni h r hansı bir cavab, reaksiya verm k qabiliyy tin malik olmasa da, anasının v ya trafda olan dig r xsl rin ona v ya bir-birl rin ünvanlanmı sözl rini, nitqini e idir. B zi embirioloqların q na tin gör , h tta ana b tnind bel , u aqlar analarının nitqini e idir, anlayır v m nims m y ba layırlar.

H yatının ilk günl rind n etibar n u aqların mü yy n sad sözl ri “ba a dü düyüünü” sınaq t crüb l ri il sübut etm y c hdl r göst rilmi dir. Amma mahiyy t etibarı il bu “ba a dü m nin” h qiqi m nada d rketm mi, yoxsa rtı refleksi olması m s 1 si, h 1 ki, açıq qalmı dir.

Daha sonra u a a su verm mi d n vv l ona “uvva iç” v ya “su iç” deyilm sinin, yem k verm mi d n vv l “n

m nasız sözl rd n ibar t olan dilinin “ sas leksikonu” ilkin m rh 1 -
d ayrı-ayrı sait s sl rin uzun t l ffüütünd n (m s l n, *aaa, ii, uuu,*
iii), iki s sli birl m l rin t krarından (m s l n, *də-də-də, qı-qı-qı*
tipind), daha sonra üç v dörd s sli birl m l

%krar

nü göst rm kd dir.

Bu deyil nl ri n z r almaqla “uşaqlar tərəfindən dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi mexanizmi”ni mü yy nl dirm y çalı aq.

Fizioloji v psixoloji inki afın ilk m rh 1 sind olan azya li u aqları h r hansı f aliy t yön ld nəntyəacların səx o q dır d çox deyildir. U aqlara m xsus h mif ehtiyacların nr nəpiri solrak inki af m rh 1 sind parçalanma yolu l formula ab m nəmərac-
lar silsil sinin ilkin rü eymi Tl0.2/0.0343 0.075mca)P/Tl1 Tl5T877az/Tl2 Tl0.5Kl 0 TD-0.0343 Tc(88rh)1/Tl1 Tl5 0 TD0 Tc(525)j/Tl2 Hl0.410 TD-0

COAHƏDÂŞÑ Õ\$PƏZV1

Bütün prosesl ri t krallamamaq üçün sad c *gerçəklilik elementi* v *dil struktur vahidi* cütl ri il vers k, h r biri mü yy n qrup ehtiyaclarını ks etdir n t xmin n bel cütl rin formala di inı dey bil rik: *yemək - n mn m*, *içmək - uvva*, *getmək - opba*, *qorxu - xoxan*, *yatmaq - baybay* v s.

T bii ki, bu m rh l d u aq t f kkürü h 1 ki, yem yin, içm - yin min bir çe idind n, getm yin, qorxunun növl rind n x b rsizdir, onun üçün sad c ümumi bir anlayı mahiyy ti da iyan qrup m naları v sad c onların adları mövcuddur.

L.Viqotskinin qeyd etdiyi kimi, traf al m v davranı arasında ikili münasib t vardır, birinci halda traf al m f rdin qar isında duran v zif l rin h llin yön l n davranı aktının obykti rolunda, ikinci halda is vasit rolunda çıxi dir. Biz bu vasit nin köm yi il tap ırı in y rin y tirilm si üçün lazım g l n psixoloji m liyyatları istiqam tl ndiririk¹.

U aqların dünyani k f etm si, t kc ümumi qrupun alt qruplara bölünm si yolu il ba vermir, bununla yana i, u aq üçün xüsusi h miyy t k sb ed n (n çox t masda oldu u çox xo v ya qorxunc olan) b zi gerç klik elementl ri müst qil kild d rk olunur. Onlara ekvivalent olan dil struktur vahidi yen ananın nitqind n v onun yardımı il seçil r k m nims nilir v h min gerç klik elementinin d rk olunması n tic sind yaranmı birinci intellekt obrazı il birl dirilir.

Bel müst qil yolla d rketcə y u aq t r find n çox xo oldudan asanlıqla d rk olunan “ana” v “ata” gerç klik elementl ri, qorxunc oldu undan tez d rk olunan “qaynarlıq hesabına yandırıcı” mahiyy tin malik gerç klik elementini nümun göst rm k olar. Bu gerç klik elementl ri ekvivalent olan “ana”, “ata” v “cizza” kimi dil struktur vahidl ri yen ananın nitqind n v onun yardımı il seçil r k m nims nilir v bu gerç klik elementl ri ekvivalent olan birinci intellekt obrazları il birl dirilir.

Bu t dqiqat baxımından xüsusi h miyy t k sb etm s d ,

qeyd ed k ki, *cizza*, *uvva*, *opba*, *xoxan*, *baybay* tripli sözl rin u aqların nitqind i l dilib-i l dilm m si il ba li loopedl r arasında müxt lif fikirl r mövcuddur. Onlardan b zil ri iddia edirl r ki, bu tip sözl rin u aq nitqind i l dilm si, u aqlarda normal nitqin formala - ması prosesini l ngidir. Dig rl rin gör is , mü yy n l ngim l r yol açsa bel , bu tip sözl rd n istifad t 1 ffüz asanlı 1 yaratmaqla u aqların t f kkür v fantaziyasını sür tl ndirir. Bel ki, u aqlar çtin sözl rin t 1 ffüzün s rf ed c yi enerjini yeni anlayı ların m nims - nilm sin s rf edir.

U aqlar t r find n gerç klik elementl rinin d rk olunması v h min gerç klik elementl ri il ba li olan dil struktur vahidl rinin m nims nilm si prosesinin izah v rhini asanla dırmaq m qs di il biz onları mü yy n sıra ardıcılı 1 il veririk. Slind is , bu prosesl rin ks riyy ti eyni vaxtda, bir-birin paralel kild c r yan edir, onlardan birinin balaması üçün dig rinin bitm si vacib deyil. U aqlar t r find n gerç klik elementl rinin d rk olunması v h min gerç klik elementl ri il ba li dil struktur vahidl rinin m nims nilm si prosesini h m z ncirvari reaksiyaların ba verdiyi, h m d yi n amplitudlu müxt lif növ c r yanların axdı 1 mür kk b bir prosesl müqayis etm k olar.

Bel ki, bir t r fd n, *kompüter* v zin “*kompüte*” dey araba kimi arxasınca sürüdüyü mausa müraci ti müst qil d olsa, qrup ehtiyaclarını ks etdir n gerç klik elementin ekvivalent dil struktur vahidinin yaranmasından x b r verir. Kinci bir t r fd n, bu u a in *m nimdir* v zin *menindi* dem si qism n yanlı da olsa, müst qil gerç klik elementi kimi m nims nilmi qrammatik formanın varlı ina i ar dir. Amma h min u a in eyni anda yer dü n qazan qapa inin s sind n diksin r k *m n qorxdum* v zin *m n goxdu m n* dem si, b zi qrammatik formaların h 1 formala madı inı v bel funksiyaların sintaktik konstruksiyalar vasit sil yerin yetirildiyini göst rir. Bu nümun l r bir daha sübut edir ki, u aqlarda d rketcə v m nims m prosesl ri h r s viyy d v m rh l d bütün mövcud imkanlardan maksimum istifad yolu il ba verir.

¹

“ ”, 1960, . 227.

§ 3.7. Üçüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Dil struktur vahidi olan formaların linqvopsixoloji analizi a a ıdakı **nəticələrə** g lm y sas verir:

1. Dil struktur vahidi d rk olunmu gerç klik elementi il ba lı informasiya verm k ehtiyacından yaranır.
2. Dil struktur vahidi olan formalar aid oldu u ilkin v ya sas gerç klik elementinin dil güzgüsünd ki ksi olmaqla yana 1, ikinci sıra gerç klik elementidir. Onlar da sas gerç klik elementl ri kimi eyni d rkem mexanizmi sasında d rk edilir v bu d rkem n tic sind yaranan ikinci sıra intellekt obrazı il yadda a qeyd olunurlar.
3. Dil struktur vahidi olan leksik formalar müst qıl birinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, müst qıl söz klind ikinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
4. Dil struktur vahidi olan leksik-qrammatik formalar okkazional kild meydana çıxıb abstrakt t s vvür mahiyy ti da iyan birinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olaraq müv qq ti mahiyy t da iyan birinci intellekt obrazına, kilçi formasında ikinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
5. Dil struktur vahidi olan qrammatik formalar abstrakt t s v- vür mahiyy ti da iyan birinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, kilçi formasında ikinci sıra gerç klik elementin v ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
6. Dild adı da olan ilkin gerç klik elementl ri il ba lı ba beyind iki gerç klik elementi (*əsas və ikinci sıra*) v iki intellekt obrazından ibar t (*birinci və ikinci*) kodlar yaranır. H min gerç klik elementi il ba lı h r cür t f kkür v idrak prosesl ri, o cüml d n dü ümm v kommunikasiya f aliyi tl ri bu kodlar vasit sil h yata keçirilir.

Dil struktur vahidi olan formaların linqvopsixoloji analizin v ld edil n n tic 1 r istinad n **təklif edirik** ki, dil struktur vahidi olan formaların analizi zamanı onların tam linqvopsixoloji mahiyy ti, y ni iki gerç klik elementi v iki intellekt obrazından ibar t kodu tam kild n z r alinsın.

IV FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ NİTQ

§ 4. L.Viqotski yazır: “Təfəkkür və nitq məsələsi psixoloji problemlər qrupuna aiddir ki, orada ürun müxtəlifləriyyət növü ri ön plana çıxır. Bütün bu problemlərlə bağlı nəticələr məsələ is, ləbət kimi, fikrin söz olan münasibtidir. Bu problemlər bağılı bütün dəyişmələrlə ikinci dərəcəli həmiyyətdə imaqla, mahiyyətə bəsas məsələnin həllinə söykənir və ondan birbaşa asılıdır. Bu basa məsələnin həllini təmin etmən, ikinci dərəcəli məsələnin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşublu mümkün dəyil”¹.

Nitqin yaranması və mənim nüfuzun prosesi psixolinqvistika elminin həllinə cəhd etdiyi nəqlobal məsələdir. Daha doğrusu, psixolinqvistika bir elm sahəsi kimi məhz bu problemin ara diriləşməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. Yarandı tarixdən bu gün qədər mövcud olan bütün psixolinqvistik məktəblər istiqamətlərinə inki bu problemin həllədə bilinməsi, hətta bu problemin həlli yollarının müəyyənlidirilmə sində belə, hamı tərfindən məqbul hesab edilən ümumi model, üsul və metod da tapa bilinmədi.

Bütün dillər üzrə bu istiqamətə elmi axtarışların aparıldığı bir vaxtda, sadəcə nitqin yaranması və mənim nüfuzun prosesininTw(h)Tj/TT1 1 Tf0.465 0 TD0.0525Tj/TT2 1 Tf0.41 0 TD-0.0332 Tc0.0532 Tw2(bir)-379obleonun i4.84.125 0 T

ötürülm si v q bulu prosesl rin yön ldils d , birba a bu proses-
l rl ba lı olub, onlardan vv l v sonra ba ver nd rketc v t f k-
kür aktları da n z ri kild ara dirilacaqdır.

§ 4.1. Nitqin yaranması və mənimsənilməsi

kinci f sild d rketm aktları v fazalarını izah ed rk n h r bir fazanın sonunda h min fazada h r hansı söz , nitq v ümumiyy tl , dil heç bir ehtiyacımız olmadığı qeyd etmiş dik. H min qeydl ri yanlış anlamaya rketm v t f kkür prosesl rind söz , nitq , ümumiyy tl , ehtiyac olmadığı q na tın g lm k lazımdır.

H min f sild d rketm aktları v fazalarından danı ark n m qs dimiz, bir t r fd n, nitq f aliyy ti n z riyy cil rinin “d rketm v t f kkür prosesl rinin sas vahidi sözdür” mülahiz sinin yanlış olduunu sübut etm k, dig r t r fd n is , d rketm v t f kkür prosesl rinin söz v nitqd n asılı olmayan müst qil realla ma mexanizmin malik olduunu göst rm k idi.

nsan ictimai varlıq oldu una gör , onun bir sıra d rketcə v t f kkür f aliyy tl rinin mü yy n fazaları b zi hallarda söz, nitq v dild n istifad yolu il h yata keçir: vizual-vokal d rketcə zamanı gerç klik elementinin m nims nilm si yazılı v ifahi nitqd n istifad etm kl realla ir (birinci aktın birinci fazası); sinktual d rketcə nin n tic si, b z n yeni yaranmı dil struktur vahidi, b z n intellektual nitq olur (ikinci aktın birinci fazası); nitq sas n müxt lif t f kkür aktlarında mü ahid edil n total modulla ma n tic sind yaranır (birinci aktın dördüncü fazası) v m nims nilir (ikinci aktın ikinci fazası).

Bununla bel , söz, nitq v dilin d rketm , t f kkür v fikrin formala masi prosesl rind ki rolunu i irtm y , oldu undan daha büyük göst rm y ehtiyac yoxdur. N z r almaq lazimdir ki, nitqin birba a sinktual d rketm nin son m hsulu oldu u d rketm v t f kkür prosesl ri istisna olmaqla, dig r d rketm v t f kkür prosesl - rind nitqin rolu gerc klik elementi haqqında vasit li yolla m lumat

almaq v verm kd n ba qa bir ey deyildir. Bel d dey bil rik ki, kommunikal nitqin yaranması v m nims nilm si (ist r yazılı, ist rs d ifahi) d rketcə v t f kkür prosesl rinin aralıq m rh 1 1 rind t zahür ed n total modullə malardır.

Fikrin formala ması prosesind dilin v ya nitqin heç bir rolunun olmadığı professor Kamal Abdulla belə rəh edir: "... yer üzünd ki bütün insanlar (mill t v irqind n asılı olmayaraq) eyni məntiq dilind dü ünurlar. Hər hansı bir dild - ingilis, rus, türk, Azrbaycan, eskimos, həb... dillərind dü ünmək, prinsip etibaril mümkün deyil"¹.

Bizim mövqeyimiz , dem k olar ki, tam d st k ver n bu fikird izah edilm si lazim g l n yegan c h t “insanlar m ntıq dilind dü ünür” ifad sidir ki, m ntıq dilinin apellyativ vahidinin *intellekt obrazı* oldu unu q bul etm kl K.Abdullanın biziml v ya bizim onunla tam h mfikir oldu umuzu söyle m k olardı.

K.Abdulla fikrini davam etdirir k yazır: "ümuminsan dilində düünüb, bu düündüklərinin vəlc daxili nitq, sonra is xarici nitq, yəni ünsiyyətin özün köçürürlər. *Daxili və xarici nitq* kimi "ayırdı imiz" məqamları is, silind, bir varlı in iki üzü kimidir... Biz, silind, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düünüb Az rəbavcan dilində danışırıq"².

L.Viqotskinin m lum *daxili* v *xarici nitq* termin v anlayı larının, y ni “*daxili nitq sözsüz nitqdir*”, “*daxili nitqin xarici nitq çevrilm si il fikir sözd tamamlanır*”³ mülahiz l rinin burada qism n yeni m zmunda rhini görürük. L.Viqotskinin bu mülahiz - l rin mövqeylimizi bildirmi oldu umuza gör , sad c onu dem kl kifay tl nirik ki, son m qs din m hz nitq yaratmaq oldu u hallarda fikir birinci v ikinci intellekt obrazlarının qarı ıq kombinasiyası k-lind formala ir, s sl nm v ya yazılmış anında okkazional nitq ehtiyacına uy un olaraq tam kild ikinci intellekt obrazlarına transformasyonu təqdim etməyi planlaşdırır.

¹ Abdullayev K. Dilçiliy s yah t. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. "Müt rcim", 2010, s. 151.

² Abdullayev K. H min s ri. s. 151.

masiya olunaraq nitq çevrilir. *Nitqin yaranması* il ba lı deyil nl ri nümun 1 r sasında rh ed k.

Bel f rz ed k ki, m kt bd mü llim agirdl r kompüterin sas hiss 1 rinin t yinatını, funksiyasını v bu hiss 1 rin öz arasında birl dirilm si qaydasını izah edir. T bii ki, mü llim vv lc dey - c kl rini fikr n yada salır, mü yy n m ntqi sıra ardicilli 1 il düzür v yalnız bundan sonra izahata ba layır. Öz nitqinin v ya m ruz - sinin ilk cüml sini dey n q d r onun beynind a a idaki t f kkür prosesl ri gedir:

Mü llimin beynind ki milyonlarla intellekt kodları arasından kompüterin sas hiss 1 rinin t yinatı, funksiyası, onların öz arasında birl dirilm si qaydası il birba a ba lı olan bütün intellekt kodları v kod silsil 1 ri seçil r k aktiv yadda a g tirilir, y ni yada salınır v ya xatırlanır (d rkemt aktının 3-cü fazası).

Dördüncü fazada ba ver n t f kkür prosesl rinin mür kk biliyi v nitqyatmanın m hz bu fazada ba verdiyini n z r alaraq, onları daha detallı kild izl y bilm k üçün bu fazanı dörd ardıcıl pill klind n z rd n keçir k.

Dördüncü fazanın birinci pilləsi: Aktiv yadda a g tirilmi intellekt kodları v kod silsil 1 ri mü llimin söyl y c yi mühazir nin ümumi planına v m ntqin uy un kild sıralanır. vv lc kompüterin mausunun, sonra klaviy sinin, monitorunun, prosessorunun t yinatı, bu hiss 1 rin öz arasında birl dirilm qaydası il birba a ba lı olan intellekt kod v silsil 1 ri ardıcıl kild düzülür. Bununla mü llimin beynind söyl y c yi mühazir *mətninin ümumi sxemi qurulmuş olur*.

Dördüncü fazanın ikinci pilləsi: Mühazir m tninin aktiv yadda da olan ümumi sxeminin vv lind , y ni nitqin ba lan içində yer alan gerç klik elementin aid intellekt kod v silsil 1 ri daha detallı kild açılır. Veril n nümun y istinad n bel dey bil rik ki, kompüterin *mausu*, onun t yinatı v dig r kompüter hiss 1 rin birl dirilm si qaydası il birba a ba lı olan intellekt kod v silsil 1 ri birinci intellekt obrazları s viyy sind tam açılıraq m ntqi kild sıralanır.

Bununla mü llimin beynind kompüterin mausu, onun t yinatı v dig r hiss 1 rl birl dirilm sin aid söyl y c yi sas fikr forma la mi olur.

Dördüncü fazanın üçüncü pilləsi: Formala mi sas fikr ekvivalent olan birinci intellekt obrazları nitq vahidi mahiyy ti da ıyan söyl ml r parçalanır v ya ba qa sözl des k, birinci intellekt obrazları söyl ml r klind xırda qruplarda birl ir.

B zi hallarda birinci intellekt obrazları arasında m ntqi bo luqlar ola bil r ki, bu bo luqlar gerç klik elementi il vasit li kild ba lı olan intellekt kodları v kod silsil 1 rind n müvafiq birinci intellekt obrazlarının alınması yolu il tamamlanır. M s 1 n, kompüterin mausu, onun t yinatı v dig r kompüter hiss 1 rin birl dirilm si qaydası il birba a ba lı olan intellekt kod v silsil 1 rind mausun dig r kompüter hiss 1 riy hansi üsul v hansi al t vasit sil birl dirilm sin aid heç bir intellekt obrazı v h tta abstrakt t s vvür bel olmaya bil r ki, bu da sıralanmı birinci intellekt obrazları arasında m ntqi bo lu un yaranmasına g tirib çıxarır.

Bu m ntqi bo luq, mausa, klaviy y , monitora, prosessora v ümumiyy tl , kompüter birba a deyil, vasit li kild ba lı olan, amma onlara aid intellekt kod v silsil 1 ri il eyni sistemd mühafiz olunan sas yadda dan aktiv yadda a g tiril r k dig r (m s 1 n, elektrik sistemi, mexaniki 1 al tl ri v s.) intellekt kod v silsil 1 ri hesabına tamamlanır.

Söyl ml r klind qrupla dirilmaqla sıralardakı bütün m ntqi bo luqları doldurulmu birinci intellekt obrazları ikinci intellekt obrazlarına v onlar da öz növb sind sözl r transformasiya olunur. Bu pill nin sonunda mü llimin beynind kompüterin mausu il ba lı söyl y c yi *ilk söyləm leksik səviyyədə hazır olur*, m s 1 n, “maus, kompüter, m liyyat, seçm k, al t”.

Dördüncü fazanın dördüncü pilləsi: Aktiv yadda da leksik s - viyy d hazır olan bu söyl md nitqin ifad liliyi v axicili 1 baxımdan, ba qa sözl des k, fonetik, qrammatik v sintaktik baxımdan mövcud olan bo luqlar aktiv kommunikantın sas yadda inda nitq

söyl minin yaradılması il ba lı mövcud olan intellekt kodları v kod silsil 1 rind n aktiv yadda a g tiril n intellekt obrazları v ya abstrakt t s vvürl r ekvivalent olan dil struktur vahidl ri hesabına doldurulur v *nitqin ilk söyləmi səsləndirilmək üçün tam hazır olur.* M s 1 n, “Maus kompüterin m liyyat seçm al tidir”.

Nitq söyl minin qrammatik c h td n m hz bu kild t rtib olunması mütl q deyil. Nitqin ünikallı mı n z r almaqla qeyd etm k lazımdır ki, aktiv kommunikant bu söyl mi qrammatik c h td n h min anda ona m lum olan ist nil n formada, ist nil n intonasiya il v ist nil n yardımçı vasit 1 r hat sind söyl y bil r, m s 1 n, “Maus kompüterin m liyyat seçm k al tidir” v ya “Maus kompüterd m liyyat seçm k al tidir” v s.

Burada daha iki faktı qeyd etm k ist yirik.

Birincisi, bizim ayrı-ayrılıqda izah etm y çalı dı imız üçün- cü v dördüncü fazalar, el c d dördüncü fazanın böl r k izah etm y çalı dı imız dörd pill si mütl q kild burada qeyd olunan sıra ardıcılı 1 il c r yan edir. Bu sıranın pozulması v ya pill 1 rd n hansısa birinin ba verm m si mümkün deyil. Bundan ba qa danı an xsin beynind yada salinan v transformasiya olunan bütün m -lumatlar axırad k ötürülünc y q d r ardıcıl olaraq d rketm aktının yalnız 3-cü v 4-cü fazaları gerç kl ir.

Kincisi, t dqiqat boyu verdiyimiz izahatı bir q d r asanla dırmaq, ba ver n prosesl rin sırasını, ardıcılı mı diqq t çatdırmaq m qs dil d rketm v t f kkür prosesl ri il ba lı aradı imız akt, faza, pill tipind ki bölgül r tamamil rti xarakter da iyır. Bel ki, bütün d rketm v t f kkür prosesl ri vahid bir f aliyy t kimi c r -yan edir. İlk baxı dan bir q d r xaotik görün n ayrı-ayrı f aliyy tl r is insanın olumundan ölümün q d r davam ed n ümumi f aliyy t daxilind sıralanır v bir-birini tamamlayır.

Nitqin yaranması haqqında yuxarıda verdiyimiz rhl ba lı opponentl rimiz t r find n bel iradlar tutula bil r ki, *birincisi*, biz üurlu insanlarıq. H r hansı bir nitq söyl mini yaradak n onların dör- düncü fazanın ikinci pill sind birinci intellekt obrazları kimi m ntqi

sıralanmasını hiss etm s k bel , dördüncü fazanın üçüncü pill sind leksik s viyy d sıralanmasını mütl q hiss etm li, ürümuzla qavra- malıyıq, amma bunu hiss etmirik. *İkincisi*, b z n h rala3 h

pill sind birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını və ya üçüncü pill sind leksik formaların sıralanmasını hiss etməmişdir, hətəbəz nətin özünü belə, nec söyləyimizin fərqli olmuruq. Çünkü nitqyaratma artıq gündəlik həyatımızın nəfəs almaq, su içmək kimi həyatı həmiyyətə iyan elementin çevrilmişdir. Nəfəs almaq və ya su içmək üçün adı halda “nəfəsi belə almalıyam” və ya “suyu belə içməliyim” formasında nə is bir ey də ündüyümüzü hiss etməyimiz kimi, artıq tam avtomatla mən analogiyalarla realla anıtlıq və ya nitq söyləməyi yaratma ilə bəzət fərklärd prosesini hiss etmirik.

Amma gəlin xatırlayaq ki, limiz bəzələ, səriqlə olanda, limizdə həmin an yer qoya bilməyimiz birən ya olanda və ya sadəcə limiz çirkli olanda, suyu necə içməli olduğunu umuz halda də ündüyümüzü mütləq hiss edirik. Hətəbəz nə a limizə gələn ilk fikirdən da ənib yeni bir üsul fikirləyimiz zamanlar da olur. Məsləhət, vəlcə yilib krandan su içmək qərarına gəlirik, amma kramı da aça bilməkdə, qərar veririk ki, yanımızda olan xəsər xahi edək, su içməyi mökmət etsin. Belə hallarda su içməklə bəzədə ündüyümüzü ona görə hiss edirik ki, bu variantlarla su içməyi bir proses olaraq analogiyası hələ avtomatlaşmamışdır.

Eyni vəziyyət bəzən nitqyaratma prosesi ilə bəzələmə ahid olunur. Məsləhət, hər hansı bir sözü, termini, deyimi və ya xüsusi olaraq nəzər çatdırmaq istəyimiz ifadəni nitqin və ya söyləmin hansı hissində, hansı sözdən vəvələ, hansı sözdən sonra, hansı intonasiya ilə söyləmək məsələsinə xüsusi qərar vermək yolu ilə həll edirik. Bu zaman sadəcə rəketmə aktının dördüncü fazasının üçüncü pill sind söyləmin leksik sıviyyətini sıralanmasını deyil, az qala həmin fazanın ikinci pill sind birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını necə planlaşdırıbmışız belə tam aydınlaşdırılmış hiss edirik. Çünkü bu qaydada nitqyaratmanın bir proses kimi analogiyası hələ avtomatlaşmamışdır.

İkincisi, hər hansı bir nitq və ya söyləməyi yaratmaq istəməyimiz halda, qəflətən bir məhərən bir kələminin, bir eirin bir

məsrəsinin a limizə və dilimizə gəlməsi və ya gözlənilən bir məhnəni zümrütüm etməyimiz, silində, burada rəhə olunan rəket və təfəkkür prosesini və onların bir hissəsi olaraq nitqyaratma qaydalarına və mexanizmin ziddiyyəti, kəskin, bu qaydaların doğruluunu bir daha təsdiq edir. Yəni vəvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bəzən heç bir ey də ünmədən sakitcə oturub musiqi dinləyimiz halda, qəflətən hansısa bir hadisini və ya xəsər xatırlayıırıq. Amma dərinən analiz etdikdə yadımıza dəvər ki, həmin xəsər və ya hadis ilə qarşılaşıb nə bel hadis və ya xəsər rəkin hal-hazırkı və ziyyətimizlənən laqəsi oldu unu, onu nə üçün və ya nə yinətərəfə xatırladı imizi ümumiyyətlə müəyyənlərdir bilməmişdir. Bunun səbəbi odur ki, üyərumuz bəzəkən intellekt kodları üzərindən çox böyük sürətlə üttüyərək keçir və həmin anda aktiv yaddaşın təmasında oldu. Ümumluğunda, yaxud da gerçək klik elementinin az və ya çox dərəcədə uyğunlaşması, ən intellekt kodlarını anı olaraq aktivləşdirir. Kompiuter analogiyasına uyğun kildəsək, “axtarıcı” rejimi daxilində operativ yaddaşa yerləşdirilmiş lumat səsində səs yaddaşının bütün uyğunlaşmalarla istinadlar verilir.

Nitqin mənimşənilməsi onun yaranma prosesinin məntiqi davamı mahiyyəti da iyidir. Belə ki, aktiv kommunikant üçün nitq söyləminin sıslarıdır. Nitqyaratma faza rəketmə aktının 4-cü fazasıdır. Passiv kommunikant üçün həmin nitq söyləminin sıslarıdır. Eyni rəketmə silsiləsinin növbəti aktının 1-ci fazasıdır. Çünkü passiv kommunikantın tənəkkülərini verilən bu məlumatı ehtimal etmək orqanları vəsiti siləbilə edir (evidir), intellekt obrazına çevirək mənim yirəm (ikinci aktin 1-ci fazası). Intellekt obrazı tənəkkülərini olunan bu məlumat müvafiq intellekt koduna tənəkkülərə bəyində qeyd edilərək mühafizə olunur (ikinci aktin 2-ci fazası).

Aktiv kommunikant və ya müəllimin tərfindən yaradılan bu nitq söyləminin qəbul edilməsi ilə bəzəkən passiv kommunikantın, yəni agirdın bəyindən ağırlıqtəfəkkür prosesini gedir:

Aktiv kommunikantın sıslarıdır nitq söyləməyi passiv kom-

munikantın eitm orqanları vasit sil q bul edilir. Q bul edilmiş nitq söyl minin emosional, ekspressiv tonu mü yy n edilir. Bel ki, b z n nitqın emosional, ekspressiv tonu onun da idi 1 m na yükünd h miyy tli d yi k nlikl r , h tta tamamil ks m nanın yaranmasına s b b olur.

M s 1 n, adı intonasiya il deyil n bu nitq söyl mi bir i bölgüsünü, bir razıla manı xatırladır: "B li, biz burada i l yirik, s n a acın altında oturursan, kompüterini açıb bütün tanı ünvanlara m ktub yazırsan". Bel bir t ssürat yaranır ki, bu söyl md n sonra "Razıla diqmi?" suali veril c k.

Yüks k intonasiya is , eyni söyl mi sözb söz icra edilm si lazım g 1 n bir komandır mrin çevirir: "B li! Biz burada i l yirik! S n a acın altında oturursan!? Kompüterini açıb bütün tanı ünvanlara m ktub yazırsan!" Bel bir t ssürat yaranır ki, bu söyl md n sonra "Ba a dü dünmü, sg r?" suali veril c k.

Yüks k pafos v ironiyali sual tonu is , eyni söyl min bütün m nasını tamamil ks m naya çevirir: "B li...?! Biz burada i l yirik! S n a acın altında oturursan...?!" Kompüterini açıb bütün tanı ünvanlara m ktub yazırsan...?!" Bel bir t ssürat yaranır ki, bu söyl md n sonra "Hami kimi i l y c ks n, yoxsa yox?" suali veril c k.

Nitqin q bulu zamanı nitq söyl mini m 1 g tir n bütün dil struktur vahidl ri ba beyind mövcud olan ikinci intellekt obrazları il qar ila dirilir. g r nitqi q bul ed n xsin beynind nitq söyl mini m 1 g tir n bu v ya dig r dil struktur vahidin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı olmazsa, h min dil struktur vahidi bu xs t r - find n tanına bilmir v h min nitq soył mi ara bo luqları il q bul edilmiş olur. M s 1 n, mü llim bel bir soył m s sl ndirir: "Mausun soketi prosessorun razyomuna sancılır". agirdın beynind bu söyl - mi m 1 g tir n iki dil struktur vahidin (*soket, razyom*) uy un ikinci intellekt obrazı olmaya bil r. Y ni bu iki sözü agird bu gün q d r e itm mi ola bil r. Bu halda h min nitq söyl mi bu agird t r find n iki ara bo lu u il q bul edilir, "Mausun ... prosessorun ... sancılır". agird t xmin ed bil r ki, burada söhb t mausun hansısa hiss sinin

prosessorun hansısa bir hiss sin taxılmasından gedir. Amma y qinlik ld etm k v söyl md ki bu bo luqları doldura v onu tam anlaya bilm k üçün mü llimd n soket v razyom haqqında lav izahat ala bil r. Soketin xüsusi formalı ç ng l, razyomun is eyni formalı tixac oldu unu öyr nm kl söyl md ki bo luqları b rpa edir. Bel - likl , söyl m daxilind ki bütün dil struktur vahidl ri, onların ekvivalent oldu u ikinci intellekt obrazları il qar ila dirilir.

Bu beyin f aliyy ti n tic sind nitq söyl mind ki dil struktur vahidl ri, nitq söyl mini q bul ed n xsin sas yadda inda olan v h min dil struktur vahidl rin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarından ibar t silsil formasına transformasiya olunur. Bu zaman h r bir dil struktur vahidin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı eyni koddakı birinci intellekt obrazı il qar ila dirilərəq onun da aktivl m sinin min edir. Aktivl mi birinci intellekt obrazları q bul edilmiş m tnin dil struktur vahidl rin uy un kild sıralanır v bel likl d , nitq v ya söyl m, y ni onlar vasit sil gerç klik elementi haqqında veril n informasiya m nims nilmi olur.

Qeyd ed k ki, q bul edil n m lumatlar bitinc y q d r, y ni mü llimin m lumat verm prosesi ba a çatıncaya q d r passiv kommunikantın beynind ardıcıl olaraq d rketm aktının yalnız 1-ci v 2-ci fazaları gerç kl ir.

Mü llimin verdiyi v agirdl rin q bul etdiyi m lumatlarla ba lı c r yan ed n d rketm fazalarının analizind n d gördükümüz kimi, m lumatın ötürülm si m qs di il icra olunan nitq prosesi (informasiya verilm si v ya q bul edilm si) d rketm aktının birinci v dördüncü fazalarında icra olunan total modulla mada mü ahid olunur.

Nitq söyl minin m nims nilm si mexanizmi il ba lı çox yı cam kild verilmi bu rhd h min prosesin mahiyy ti tam

kild açılmasıdır. Bununla bel , t qdim olunan n z ri mövqeyimiz yenidir, eyni zamanda dig r n z ri mövqel r saslanmaqla bu rhin ba qa kild t fsirin c hd göst rilm ehtimalı da vardır. Bu baxımdan veril n m lumatın m hz nec m nims nilm si, beynind n yin

sasında v hansı formada mühafiz olunması m s l sini daha yaxın- dan izl y k.

H r bir gerç klik elementi real h yatin müst qıl bir vahididir. Amma eyni zamanda real h yatkı ba qa bir müst qıl vahidl assosiativ ba lili a malikdir. M s l n, biz “maus” dey nd v ya onun haqqında dü ün nd , ist m s k bel , klaviy ni, monitoru, prosessoru, ümumiyy tl , kompüteri, vindovs, ofis, internet v s. kimi sözl r ekvivalent olan dig r gerç klik elementl rini d xatırlamı oluruq. Y ni bu beyin aktivliyi prosesind *maus* sas m rk z mahiyti da iyır, sadaladı imız bütün dig r gerç klik elementl ri is olununla ba li periferiya v ya fon mövqeyind çıxi edir.

Dem li, konkret nitq söylemi vasit sil haqqında m lumat veril n gerç klik elementi h min söyle min **əsası**, onun xüsusiyy t- l ri, dig r gerç klik elementl ri il h r hansı laq v münasib tini ifad etm k m qs di il nitq söyle mind istifad edil n dig r dil struktur vahidl rin ekvivalent olan gerç klik elementl ri is onun periferiyası v ya **fonudur**. Nitqin v ya nitq söyle minin m nims nil- m si h min sasin v onun trafindakı fonun kompleks kild q - bulu yolu il ba verir. Y ni mausla ba li mü llimin s sl ndirdiyi söyle m (*Maus kompüterin əməliyyat seçmə alətidir*) m rk z maus olmaqla dig r gerç klik elementl rinin (*kompüter, əməliyyat, seçmək, alət*) fon fuksiyası il birlikd q bul edilir v maus adlı gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur, y ni yadda saxlanılır.

Eyni qayda il mü llimin kompüterin özü il ba li s sl ndirdiyi söyle m (*kompüter maus, klaviya, monitor, prosessor kimi hissələrdən ibarət olan alətidir və məlumatların analizinə xidmət edir*) m rk z kompüter olmaqla dig r gerç klik elementl rinin (*maus, klaviya, monitor, prosessor, kimi, hissə, ibarət olmaq, alət, məlumat, analiz, xidmət etmək*) fon fuksiyası il birlikd q bul edilir v kompüter adlı gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur. Göründüyü kimi, eyni bir gerç klik elementi bir söyle min sas vahidi, dig r söyle min fon funksiyali vahidi olur.

Bunu da qeyd ed ki, bütün gerç klik elementl ri ilk d f d rk olunanda onların birinci intellekt obrazı yaranır, dil struktur vahidi kimi adı varsa, eyni zamanda ikinci intellekt obrazı yaranır v bu dörtlük (gerç klik elementi, dil struktur vahidi, birinci v ikinci intellekt obrazları) öz aralarında birl r k h min gerç klik elementinin tam intellekt kodunu m l g tirir. Bu intellekt koduna h r sonrakı müraci t v ya ondan h r sonrakı istifad n tic sind (xüsusiyy tl ri, t yinati, funksiyaları, dig r gerç klik elementl ri il laq v münasib tl ri) h min gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı z ngıl ir v kodun ümumi tutumu geni l nir.

M hz bu s b bd ndir ki, ilk d f gördüğümüz yanın sad c adını bilirik (m s l n, *kuller*) v formasını xatırlayıraq (*kiçik biğciqları olan ventelyatora benzəyir*). Sonradan onun t yinati il ba li öyr nirik ki, bu mexanizm aktiv yadda m liyyatçısının sabit temperaturda qalmasını v onun lav maqnit dal alarından t mizl nm - sini t min edir; istifad yeri il ba li öyr nirik ki, aktiv yadda blokunun üstün b rkidilir; sas hiss l ri il ba li öyr nirik ki, s rnl - dirici ventilyator, maqnit dal a neytralla diricisi, birl dirici korpus, sabit sixaclar v s. hiss l rd n ibar tdir. *Kuller* adlı gerç klik elementi il ba li öyr ndiyimiz yeni m lumatların h r biri, slind , bu gerç klik elementin t karar-t karar yenid n müraci tl r n tic sind ba verir. H r müraci t sasında ld edil n yeni m lumat kompüter mütt x ssisinin v ya ustasının bu gerç klik elementi haqqında biz ünvanladı ı nitq söyle ml ri il yaranır. Biz ünvanlanan söyle mi m rk zi *kuller* olmaqla dig r gerç klik elementl rinin fon fuksiyası il birlikd q bul edirik v *kuller* adlı gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd edirik, y ni yadda saxlayırıq. Bel likl d , bizim sas yadda imizada *kuller* adlı gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı z ngıl ir v onun kodunun ümumi tutumu geni l nmi olur.

Göründüyü kimi, q bul edilib m nims nil n nitq söyle mi v ya bütünlükd nitq yadda a dil struktur vahidl rind n ibar t olan silsil , yaxud z ncir formasında, y ni söyle rin m l g tirdiyi m tn

kimi qeyd edilmir. Sad c söyl min v ya ümmülikd nitqin sas vahidin istinad n v h min vahidin birinci intellekt obrazının m na tutumunun geni l nm si yolu il yadda a qeyd edilir. Bu s b bd n q bul edilib m nims nil n nitq zb rl nmi m tn, eir kimi deyil, ümmüll dirilmi m zmun kimi yadda qalır. Zaman keçdikc h min m tnin v h tta m zmunun da b zi fragmengl ri it bilir. Nitq vasit - sil m nims nilmi m lumatın yada salınması v ya xatırlanması, yenid n nitq çevril r k söyl nilm si prosesind eyni m zmun f rqli m tnl ortaya çıxır.

Buna n bariz nümun olaraq iri h cmli epik s rl ri göst r bil rik. Bel s rl ri oxuduqdan sonra beynimizd ilk növb d h min s rl rin adına (m s 1 n, “O olmasın, bu olsun”) istinad ed n informasiya silsil si formala mı olur.

H min s rin daxilind onun sas personajlarının adına istinad ed n daha kiçik h cmli informasiya silsil 1 ri d yaranır (m s 1 n, M di badın, S rv rin, Rüst m b yin, Qoçu sg rin). H tta b z n bel s rl rd nitq söyl mi formasında mövcud olan ayrı-ayrı deyim-1 r, ifad 1 r, aforizml r tam müst qil gerç klik elementi s viyy sin q d r yüks 1 bilir. M s 1 n, “Bu ehsan deyil”, “Üç manat pul, bir k ll q nd, bir molla, v ssalam”, “Hamam pulunu kim ver c k”, “Meymun dediyi b s deyil, h 1 1 d verir”, “B s m nim bir abbasim” kimi ifad 1 r, b z n, z rbi-m s 1 kimi müst qil i 1 nm statusu qazanır. Bunula bel , ist nil n halda onlar sad c m tnl rdir v bir gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazında h min gerç klik elementi il ba lı mühafiz olunan ümmüll dirilmi informasiyadır.

M s 1 nin bel qoyulu u, h r eyd n vv 1, onu sübut edir ki, psixolinqvistikən son v n mük mm 1 pill si adlandırılan *nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi* t r fdarlarının “psixolinqvistik t dqiqatların sasında heç bir linqvistik t s vvür dayana bilm z¹ kimi fikirl ri kökünd n yanlı dır v uydurmadır. Kinci bir t r fd n is , t qdim olunan mövqed n yana maq dilciliyin ümmumi, qlobal m s 1 1 ri il yana 1,

n konkret v cari probleml rin h llin d rait yaradır. Bel ki, n n vi dilçilikd t sviri qrammatika baximından nitq söyl minin sas vahidi cümənin mübt dası, onun h r k ti v ya v ziyy ti cümənin x b ri, h min söyl min dig r gerç klik elementl rin ekvivalent olan dil struktur vahidl ri il yaranan fonları is h min cümənin ikinci d r c li üzvl ridir.

Funksional dilçilikd , funksional-semantik analiz v t dqiqatların sas apellyativ vahidl ri olan tema söyl min sas vahidi, rema is h min söyl min dig r gerç klik elementl rin ekvivalent olan dil struktur vahidl ri il yaranan fonlardır.

Aktual üzvl nm nin mahiyy ti d bu mövqed n çox d qiq - kild mü ahid v rh oluna bil r. Bel ki, ayrı-ayrı söyl ml rin birl r k vahid nitqi m 1 g tirm k üçün istinad etdikl ri birl dirci element (sas x b r) cümənin nüv si, h r bir soyl min sas vahidi cümənin v ya nüv nin aktantları, söyl min dig r gerç klik elementl rin ekvivalent olan dil struktur vahidl ri il yaranan fonlar is serkonstantlardır.

Bu mövqed n yana maqla asanlıqla görm k olar ki, ist r n - n vi dilçilik v t sviri qrammatika, ist r funksional dilçilik v funksional-semantik analiz metodu, ist rs d onların n son varianti olan aktual üzvl nm metodu cümənin daxili elementl rinin v ya struktur vahidl rinin öyr nilm si baximından mü yy n üstün v çati mayan c h tl r malikdir.

Cümənin daxili elementl rinin v ya struktur vahidl rinin öyr nilm si baximından n d qiq v optimal bölgü aktual üzvl nm sasında aparılan bölgüdür. Bununla bel , h min bölgü m tnd real kild mövcud olan cümənin yox, h min cümə sasında rekonstruksiya olunan nitq söyl ml rinin mü yy nl dirilm si prinsipin saslanır.

Bel bir t dqiqat üsulu m tnd konkret kild mövcud olan cümənin analizini aparma ı qarısına m qs d qoyan, m hz bu analizi dilciliyin birinci d r c li v zif si elan ed n, y ni mövcud faktı t svir etm k yolunu tutan n n vi qrammatikanı razi sala bilm diyi

¹

“ ”, 1987, s.136.

kimi, öz t dqiqatlarını konkret cüml elementl rinin funksiyonal- semantikası sasında quran funksional dilçilik d aktual üzvl nm t r fdarlarının bu mövqeyini q bul ed bilm z.

Nitqın yaranması v q bulu il ba lı fikirl rimizin davamı olaraq qeyd ed k ki, növb ti d rs günü mü llim keçdiyi d rsl ba lı sual, agirdl r is bu suala cavab ver rk n h r iki t r fin beynind d rketm aktının bütün fazaları gerç kl ir. Bu zaman mü llim v agirdl rin beynind c r yan ed n d rketm fazaları eyni bir z ncirin halqaları kimi bir-birini tamamlayır. Y ni mü llim d rketm aktının 3-cü fazasında sual ver c yi sah ni mü yy nl dirir, 4-cü fazada sualın predmetini m tn formasına transformasiya ed r k nitqind ifad edir, m s 1 n, “Kompüterin hiss l rinin birl dirilm qaydası nec dir?”.

H min sualın verilm si mü llim üçün özünün d rketm aktının 4-cü fazası, agirdl r üçün is özl rinin d rketm aktının 1-ci fazası olur.

İkinci aktin birinci fazası: M tn formasında verilmi sual agirdl rin beynind transformasiya olunaraq gerç klik elementinin vizual obrazına v eyni zamanda sual rezonansına malik ikinci intellekt obrazına çevril r k q bul olunur.

İkinci aktin 2-ci fazası: Sual rezonansı il birlilikd q bul olunmu ikinci intellekt obrazı ba beyind analogi gerç klik elementl rin ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının saxlandı 1 intellekt kodları silsil sin n ql olunur v müvafiq gerç klik elementinin bütün (birinci, ikinci, g r varsa, vizual v abstrakt t s vvürl rd n ibar t) obrazları il qar ila dirilir.

İkinci aktin 3-cü fazası: N ql olunmu intellekt obrazı daxil oldu u intellekt kodunda rezonans yaradaraq onu aktivl dirir. H min kod daxilind sual rezonansına malik olan intellekt obrazına uy un bütün informasiya (v ya bütövlük d h min intellekt kodları silsil si) seçilir, m ntqi kild sıralanır.

İkinci aktin 4-cü fazası: Suala cavab t kil ed n informasiya intellekt obrazları formasında tam kild açılır, m tn klin v

sualın konkret cavabı formasına transformasiya olunaraq nitq k-lind söyl nilir.

Bu cavabın verilm si agird üçün özünün d rketm aktının 4-cü fazası, mü llim üçün is özünün d rketm aktının 1-ci fazası olur, ümmü sual-cavab silsil sinin is 3-cü akti c r yan edir.

Bu d f d veril n cavab mü llimin beynind m tn formasından obraz formasına transformasiya olunaraq q bul edilir (d rketm aktının 1-ci fazası). Q bul olunmu obraz müvafiq intellekt obrazlarının saxlandı 1 intellekt koduna ötürülür (d rketm aktının 2-ci fazası). Intellekt kodu daxilind bu obraz gerç klik elementinin bütün (birinci, ikinci v g r varsa, vizual v s.) obrazları il müqayis olunur (d rketm aktının 3-cü fazası), müqayis nin n tic sini ks etdir n intellekt kodu v ya obrazı yenid n m tn formasına transformasiya olunaraq cavabin düzgün v ya yanlı olması haqqında m lumat verilir (d rketm aktının 4-cü fazası).

ndi d bu qiyim tl ndirm mü llim üçün özünün d rketm aktının 4-cü fazası, agird üçün is özünün d rketm aktının 1-ci fazası olur, ümmü sual-cavab silsil sinin is dördüncü akti c r yan edir.

Bel likl , nitq prosesinin davam etdiyi bütün müdd t rzind bel z ncirvari silsil aktları bir-birini v z edir. Burada aktiv v passiv kommunikantın rolunun d yi m si, y ni agirdin danı ması v mü llimin onu dinl m si v ya mü llimin sual verm si, agirdin ona cavab verm si nitq v onun yaranma mexanizmind mahiyy t etibarı il heç n yi d yi mir. Bu sad c olaraq z ncirin bir h lq sind n növb ti h lq sin keçidi göst rir.

Burada kompüterl ba lı nümun d d rketm aktının bütün fazalarının intellekt obraz v kodları il getdiyini, nitqin is yalnız 1-ci fazanın informasiya q bulu v 4-cü fazanın informasiya verilm si m rh l sind i tirak etdiyini v h r iki halda onun i tirakının illüstrativ mahiyy t da idı inı görürük.

M lumdur ki, bütün t f kkür prosesl ri n qısa v optimal yollarla icra olunur. Buna gör d , bel bir fikir yarana bil r ki, nitq

prosesi il əba lı dır ketmə və tətqiqdən 2-ci intellekt obrazları ilə gets , intellekt obrazının nitqə klinid modulla masına (və yaxşıksıllıd) icra olunan proses) ehtiyac qalmaz və bu vəziyyət tərketmə - əgər, nitqə-dır ketmə keçidi il əba lı prosesləri sürətləndir bilər.

İbtt ki, belə dündüm kəşənlərdir.

Normal dündüm qabiliyyətin malik insanlarda dır ketmənin dildən nitqədən və ya məntəndən həm də təsdiq edilir. Əgər dildən nitqədən və ya məntəndən həm də təsdiq edilir, təcərüət (sv).

T crüb v eksperimentl r d bel dem y sas verir ki, bir t r fd n n düzgün v d qiq, dig r t r fd ns tam t f rrüati il yaranan v uzun müdd t unudulmayan nitq - m hz ya anmı v ya x- s n mü ahid olunmu real gerç klikl ri ks etdir n nitqdir.

Biz sev -sev oxudu umuz n maraqlı b dii s rl ri bel zaman keçdikc t dric n unuduruq. sas süjet x tti v personajları yadımızda qalsa da, bir neç ild n sonra b zi t f rrüatlar, xırda detallar yadda dan silinir, onları bir ba qasına danı maqda ç tinlik ç kirik. Amma bunun ksin olaraq, ilkin u aqlıq v ya g nclik dövründ

xs n ya adı imız v ya ahidi oldu umuz hadis l r yetkin ya da bel n xırda detalları il yadımızda qalır. st nil n vaxt onları yada salmaqda v ya ba qasına danı maqda heç bir ç tinlik ç kmirik.

Nitqin yaranmasında gerç klik faktorunun qeyd olunan rolü cinay t-axtarı v istintaq prosesind “yalan detektoru” adlanan qur uların köm yi il geni kild t tbıq olunur. Bu cihazda gerç klik-nitq laq sinin iki ba lica c h tind n istifad olunur.

Birincisi, real gerç kliyi ks etdir n nitq mahiyy t etibarı il zaman a inmasına m ruz qalmır. Y ni real gerç klik faktı v ya hadis si il ba lı harada v n vaxt danı ma imizdan asılı olmayaraq nitqimizin m zmun v mahiyy tind , dem k olar ki, heç bir d yi - k nlik yaranmır. Amma real gerç klik faktını v ya hadis sini t hrif etm kl danı ma a c hd ets k, y ni yalan söyle s k, qısa zaman aralıqları il eyni bir m s 1 il ba lı yaradılan nitqd bel h miyy tli d r c d f rql r meydana çıxacaqdır. Çünkü yalan real gerç klik faktı v ya hadis sini ks etdirm diyin gör qısa vaxt rzind qism n v ya tamamil unudulur. Ona gör d eyni bir suala mü yy n vaxt aralıqları il verdiyimiz cavablarda h miyy tli d r c d f rql r olur.

İkincisi, real gerç klik faktı v ya hadis si il ba lı veril n düzgün cavab t f kkür prosesl ri baxımından yalnız modulla madır. Yalan cavab is modulla ma il yana 1, eyni zamanda sinktual d rketm dir. M lum m s 1 dir ki, beyin aparatının v ümumiyy tl , organizmin sad c modulla maya (intellekt obrazlarının nitq formasına transformasiya edilm sin) s rf etdiyi enerji il sinktual d rket-

m v modulla maya (yeni intellekt obrazlarının yaradılması v onların nitq formasına transformasiya edilm sin) s rf etdiyi enerji arasında büyük f rq vardır. Ba qa sözl des k, organizm ya anmı gerç kliyi n ql edilm sin t xmin n 5 kilocoul enerji s rf edirs , yalanın uydurulması v n qlin bundan 5 d f çox, t xmin n 15-25 kilocoul enerji s rf edir ki, bu da qan t ziyiqinin yüks lm si v n bz atı larının sür tl nm si il mü ayi t olunur.

Nitqin v ya onu m 1 g tir n formaların yaranmasında real gerç kliyi ba qa bir rolu da ondan ibar tdir ki, obyektiv al min daimi inki afi n tic sind yaranan v d rk olunan yeni hadis varlıq,

ya, lam t, xüsusiyy t kimi real gerç klikl ri ks etdirm k üçün onların h r birin ekvivalent olaraq dild , nitqd yeni leksik, yaxud leksik-qrammatik formalar yaranır. Texnika v texnologiyanın inki afi il ba lı son 50 ild ks r dünya dill rind minl rl yeni söz yaranmı dir. Bu inki afla ba lı türk dilind d tepegöz, yansı, çıktı, fare kimi artıq mövcud olan leksik vahidl r yeni sinonim c rg t kil ed n budzolabi, sutut, tutkal, səs kartı kimi milli leksik baza sasında yaranan, monitor, prosessor, klaviatura, maus, printir, skayner, hoporlör kimi dig r dill rd n alınan çoxsaylı yeni müst qil leksik vahidl r lav olunmu dur. B z n d real gerç kliyi d rk edilm si n tic sind yaranan birinci intellekt obrazına ekvivalent müst qil ikinci intellekt obrazının olmaması s b bind n okkazional nitq ehtiyacının öd nm si üçün polifunksional leksik-qrammatik formaldardan istifad edilm dir. Dilin sonraki inki af m rh 1 l rind qeyd olunan polifunksional leksik-qrammatik formaların b zil ri differensialla araq sabit leksik forma statusu qazanmı dir. Dig r qismi is dild eyni v ziyy td qalmaqda davam edir. Bu haqda yuxarıda formaların analizi b hsind traflı danı ilmi dir.

§ 4.3. Nitqin yaranmasında kommunikantın rolü

Dünya dill rinin müasir inki af s viyy sind bütövlük d ilin v ya formaların yaranmasında müasir kommunikantın rolü çox

m hduddur. Y ni dilin b zi elementl ri, struktur vahidl ri, bu v ya dig r forma (leksik v ya leksik-qrammatik forma) çox nadir hallarda konkret kommunikant t r find n yaradila bil r v yaradılır.

Real gerç kliyi ks etdir n nitqi yadarak n aktiv kommunikant real fakt v ya hadis l rin mahiyy tini qoruyub saxlayır. Sad c olaraq, h min fakt v ya hadis il ba l i nitqi özü d rk etdiyi formada, öz m qs din v nitq ehtiyacına uy un kild qurur.

Razila maq lazımdır ki, dil obyektiv gerç kliyin insan üurundaki inikasını ks edirs d¹, ist nil n halda bu obyektiv al min tam v real inikası deyil. Çünkü *birincisi*, gerç klik üür t r find n qism n d rk edilir; *ikincisi*, d rk edil n gerç klik nitqd tam v ya qism n ifad oluna bil r; *üçüncüüsü* gerç kliyin nitqd ifad olunan qismi kommunikasiya ehtiyaclarından asılı olaraq m qs dyönlü kild d - yi diril bil r.

Bel bir nümun y baxaq: "Ax am t r fi astronom v onun n v si h y td g z rk n mü yy n fasıl l rl ulduz yagi ı ya dı mi mü ahid etmi l r". Bu hadis il ba l i n v deyir "*Göydən yanmış daş düşüür. Gedək evə. Yoxsa daş başımıza düşəcək*".

Göründüyü kimi, hadis il ba l i n v nin d rk etdiyi ey - göyd n da in dü m si, da in yanması v da in ba larına dü bil c - yini ehtimal etm sidir. H min da in t bi ti, ya ma s b bi v daha hansı n tic l r g tirib çıxara bil c yi is onun üür s viyy sinin imkanları xaricind dir v ya nitqin bu anı üçün onu maraqlandırmır. Ya an bu kosmik ya ı in n olduunu daha d qiq d rk ed n baba, übh siz ki, harada v kiminl danı masından asılı olaraq bu hadis il ba l i tamamil f rqli fikirl r söyley bil r. M s l n, öz h mkarlarına o bel müraci t edir: "Möhtərəm həmkarlarım, Günsəz qalaktikasının, Strosfer qatında gedən diffuz metomarfozaların nəticəsi kimi meydana gələn və Yer planetinin atmosfer qatına daxil olan meteorit hissəcikləri ...". Qon ularına is bel müraci t edir: "Gördiyyünüz bu hissəciklər parçalanmış xırda göy cisimlərinin qalıqlarıdır ..."

¹ . . .

. ,1971,232 ;
. ,1982,357 .

Dem li, obyektiv al m v onun gerç klikl ri insan üurundan asılı olmadan mövcud olsa da, onun nitqd ki ifad si insanın m qs - dind n, konkret nitq raitind n v ehtiyaclarından¹, ba qa sözl des k, konsituasiyadan asılıdır.

Nitqin qurulması prosesind istifad olunan leksik, leksik-qrammatik vahidl r f rdd n-f rd d yi s bel , yen onlar real gerç klik faktoru il ba l i dır. Y ni d rk olunmu gerç klik nitqd d rk olundu u t rzd , mövcud nitq ehtiyacına v dem li, n tic etibarı il real gerç kliy uy un kild ks olunur.

Bununla bel , dild n f rqli olaraq srf f rdi mahiyy t da ıyan nitqin yaranmasında kommunikantın rolü olduqca böyükdür. Veril n nümun d n d göründüyü kimi, eyni bir gerç klik faktını t hrif etm m k rti il t svir ed n müxt lif nitql rd , bir t r fd n real gerç klik faktlarının d rk olunması v nitq ehtiyacı baxımından, dig r t r fd n is aktiv kommunikantın xsı ist k v ya qay si n tic sind müxt lif f rql r yarana bil r. Nitqin yaranmasında kommunikant faktoru il ba l i onu da qeyd etm k lazımdır ki, aktiv v ya pasiv kommunikantın, el c d onların ist yinin, münasib tinin nitqd ks olunması, ks r halda bir-birind n saslı kild f rql n n nitq variantlarının yaranması il mü ayi t olunur.

Ba qa bir nümun ver k: kommunikantın real zaman axınına yana ma nöqt sinin d yi m si real hadis nin ba verm vaxtının nitqd ifad sin t sir edir. M s l n, m n orta m kt bd oxuyark n deyirdim: *Bir gün mən ali məktəbdə oxuyacağam.* ndi is bel deyir m: *Bir vaxtlar mən ali məktəbdə oxuyurdum.*

Y ni, m n zaman axınına 1970-ci ill r nöqt sind n yana dıqda 80-ci ill r m nim üçün g l c k, 2000-ci ill r nöqt sind n yana - dıqda is keçmi zaman olur. slind is , zaman bizim irad mizd n v ya varlı imizdan asılı olmayan sonsuz axındır².

¹ sg rov M.B. Türk dill rind zaman formaları v adv rbial f l formaları arasında funksional-s mantik laq l r Bakı, "Elm", 2003, kinci n r, s.29-30

² Yen orada, s. 33.

§ 4.4. Nitqin funksiyaları

nsan ictimai varlıqdır. C miyy t h yatinin h r m rh l sind insan bunu ist s d , ist m s d aktiv v ya passiv ünsiyy td olur. Ail üzvl ri il , h mkarları il , dostları il oldu u zaman da, t k oldu u halda da televiziya, radio, q zet, jurnal, kompüter, internet v s. vasit si il m lumat mübadil si insan h yatinin daimi attributuna, ayrılmaz t rkib hiss sin çevrilmədir. Nitqin sas funksiyası onun ünsiyy ti t min etm si hesab olunur.

Amma n z r almaq lazımdır ki, insanın ürülü sur td icra tdiyi h r cür f aliyy t birba a v ya dolayısı il onun maddi v ya m n vi htiyaclarının öd nilm sin yön lir. B z n son n tic kimi m ydana çıxan “f aliyy t m hsulu” insanın gözl diyi n tic y uy un olmasa v ya onun ist yin dabana-dabana zidd olsa b 1 , ilkin motiv, y ni insanı h min f aliyy t yön ld n qüvv onun htiyacıdır.

xsi v ya ictimai, f rdi v ya qrup htiyaci insanı insan d n ba lica faktordur d s k, y qin ki, s hv tm rik. Maddi htiyacdan f rqli olaraq m n vi htiyac insan t kamülünün daha sonraki pill 1 -rind formala mi dir. Dil, d biyyat v onların h r ikisinin ba lan içi sayılan ifahi nitq v ifahi söz s n ti “Dü ün n adam” m nasını ifad d n Homo Sapi nsin ilkin m n vi htiyaclarındandır.

Dil v dü ünc nin v hd tini q bul d n b zi t dqiqatçılara gör , “dil ifad tm d n fikir yarada bilm z, fikir yaratmadan is onu ifad d bilm z”. Bunu dil formasında t zahür d n vahid fikir pros sinin iki c h ti kimi n z rd n k çirm k olar¹. Biz, slind , dü ünm pros sinin dild n daha tutumlu olan int ll kt obraz v kodları il c r yan tm si fikrinin t r fdariyiq. Bu söyle nil n fikri is , sözün ksetdirm funksiyası baxımından, y ni d rk edilmiş gerç klik elementi il ba li yaranan fikri, psixoloji pros si v ya htiyaci ks tdirm si baxımından kafi h sab edirik.

nsanın m n vi htiyaclarından bir qismi onun öz daxili dün- yasında tarazlıq yaratma a, g rginiyi aradan qaldırma a, co an, tü -

yan d n m nfi v müsb t mosiyaları tarazla dırma a xidm t dir. Folklorun ilkin janrlarından olan inanc, alqı v qar ı lar m hz bu cür htiyacların öd nilm sin xidm t tmi dir.

Mahiy t tibarı il “Min putax olasan”, “Köküuz kələn-sin¹”, “Ərkək qoz olasan²” kimi alqı v qar ı in söyl nilm si bir sıra psixoloji htiyacların dil vasit si il öd nilm sin yön lmi dir. Ba qa söz d s k, h min alqı v qar ı lar a a ıdakı linqvopsixoloji funksiyaları y rin y tirir.

1) Əvəzləmə funksiyası: ks t r fin yax ı v ya pis h r k tinin, f aliyy tinin qar ılı m li kild v r bilm y n xs bu htiyacını söz vasit si il (alqı v ya qar ı tm kl) öd yir.

2) Tarazlama funksiyası: özünün daxili g rginiyi aradan qaldırır, co an m nfi v müsb t mosiyalarını t nziml yir³.

3) Stimul funksiyası: n ytral tarazlıqda olan qar ı t r fi tarazlıqdan çıxarır, aktiv f aliyy t t hrik dir v s.

Alqı v qar ı ların otnog n zin n z r salsaq, gör rik ki, ilkin variantda onlar n h yati v n r al bazis sasında formala mi -dir. B 1 ki,qar ı ların kökünd h d l rin dayandı m d m k mümkündür. M s 1 n, “səni döyərəm” - “səni vuraram” - “atam səni vurar” - “səni vurarlar” kimi h d v yanimaları n tic tibarı il - “səni ildirim vursun (vurğun vursun, allah vursun)” qar ı larının formala masında aparıcı rol oynamı dir. Yuxarıda n z rd n k ciril n “köküñüz kəlinsin” qar ı 1 böyük htimalla b nz r sx m üzr inki af d r k formala mi v t xmin n b 1 bir t kamül yolu k çmi dir “sizi döyərəm” - “sizi vuraram” - “sizi vursunlar” - “sizi öldürsünlər” - “sizin köküñüzü kəssinlər” - “köküñüz kəsilsin və ya kəlinsin”.

B 1 faktlar sübut dir ki, dil formala mi , donuq qayda, normaların m cmusu yox, daima h r k td olan fasıl siz pros sdir⁴.

¹ Kəlinsin və ya kələnsin ki-Zaqatala zonasında dialekt sözdür, m nasi k silsin, biçilsin.

² Abdullayeva M.Y. “Az rbaycan folklorunun regional xüsusiyy tl ri ki-Zaqatala folklor nümun l ri sasında”.... s 30.

³ Böyük s bi g rginiilik keşir n xsl rin a lamaqla, qı qırıb-ba ırmaqla sakıl m si tibbi baxımdan sübut olunmu dur.

⁴ , 1932 . 41.

st nil n folklor nümun si daim t kmill m kd olan aktiv nitq l m ntidir. Bu s b bd n d folklor nümun l rinin b zil rinin üz rind y ni yaranmı onomastik vahidl rin v h tta n son ictimai-siyasi hadis l rin b l izl rin rast g lm k olur. M s l n, bayatı formasında d yilmi b l bir qar ı nümun sinin z rd n k çır k:

Su g 1 çarx oyana,
Dolana çarx o yana,
Sin mi da liyanın,
F 1 k, çarxi, o... yana.

V ziyy t, rait v mühit d yi dikd bu bayatinin dig r variantlarının yaranmasını h ç kim istisna d bilm z. Y ni konkr t olaraq bu nümun d “Varxiyan” onomastik vahidinin i l nm si n tic sind bu qar ı in y ni variantları yaranmı dir, m s l n:

zizim, Varxiyana, Yol g dir Varxiyana, Sin mi da liyanın, F 1 yi, çarxi yana	zizim, Varxiyana, Yol g dir Varxiyana, Sin mi da liyanın, Su g 1 n arxi yana ¹
---	--

Göründüyü kimi, “biz danı an zaman ks r n analogi v ziyy td danı mi olduqlarımızı t kiar ts k d , b l t kiarları bütün danı ıqlarımıza amil tm k olmaz. B z n danı ark n indiy q d r h ç itm mi oldu umuz formalardan, lü tl rd olmayan sözl r d n istifad dir..., tamamil y ni birl m l r yaradıraq...”².

Folklor nümun l rinin variantlarının yaranma s b bini v yu-xarıda analogiyası v ril n daimi inki af v t kmill m sx minin g rç kliyini m hz bu kimi faktlar sasında izah tm k olar.

Mahiy t tibari il ist nil n folklor nümun si nitq v ya söz-

dür. R al g rç klik l m ntl ri sasında yaranan birinci int ll kt obrazlarının dil güzgüsünd ks olunması n tic sind yaranan v y ni d n müst qil g rç klik l m nti kimi d rk olunan dil struktur vahidi v ya “söz ist nil n halda h r hansı konkr t yaya yox, yalar qrupuna v h tta bütöv yalar sinfin aid olur. Bu s b bd n h r söz gizli bir ümumil dirm dir... Fikrin sözl ifad si ümumil dirm nin köm yi il h yata k çiril n fövq lad bir aktdır v o, g rç kliyi birba a hiss tm v m nims m d n f rqli kild ks tdirir¹.

Bu fikrin yani sübutu kimi bir qar ı nümun sinin z rd n k çır k: *Başuu bosdan çəpərinə qoyum, bosdana göz dəyməsin*².

Burada r al fakt v onun r al t svirind n söhb t g d bilm z. d bi normalar baxımından burada r mzl m v simvolla madan, linqvopisxoloji pros sl r baxımından is ümumil dirilmi ifad t r-zind n danı maq olar. Kinci bir t r fd n onu da n z r almaq lazımdır ki, bu qar ı in kökünd ski insanın ilkin inancları dayanır. ski inanclara uy un olaraq gözd ym d n qorunması n z rd tutulan ob-y kt üz rin mü yy n yalar asılırdı³. Az rbaycan folklor mühitind insan k ll sinin “qoruyuculuq ff ktii” q yd alınmamı dir.

H r cür f aliyy tinin sasında ali psixoloji funksiyalar dayanan insanın ist nil n dil-nitq f aliyy ti L.Viqotskiy gör, “daxili nitqin xarici nitq k çidi, nitqin y ni strukturda qurulması, daxili nitq m xsus tamamil b sit sintaksis, m na v s s qurulu unun xarici nitq m xsus dig r struktur formalarına k çm si⁴ il r alla ir.

Nümun d n d göründüyü kimi, inanc sasında formala an bu qar ı in otnog n zind xarici faktor kimi b nz tm v ya v zl m , daxili faktor kimi vahid, bölünm z psixoloji pros s, t f kkür aktının nitq klind ifad si dayanır. Onu da n z r almaq lazımdır ki, burada g rç klik l m ntin kvival nt olan birinci int ll kt obrazı birba-

¹ Abdullayeva M.Y. “Az rbaycan folklorunun regional xiisisiyy tl ri ki-Zaqatala folklor nümun l ri sasında”..., Bakı 2002, s 29.

² . . . , 1974, .24.

a duy u v hissl r saslanan d rk tm vasit si il d yil, ba b - yind vv lc d n mövcud olan ikinci int ll kt obrazlarının r pr z nattiv v transformativ modulla ması n tic sind c r yan d n siktual d rk m vasit si il yaranır.

Yalnız alqı v qar ı ların d yil, bir çox dig r folklor janrı v nümun l rinin d yaranmasında i tirak d n inancların otnog n zi ilkin m rh l d r al bazadan qaynaqlanır. Linqvopsixoloji ara dirmalar d m y sas v rir ki, ilkin inanclar ks r n (b lk d istisnasız olaraq) sınanmı , t crüb d n k çirilmi adı h yat hadis l ri il ba li olmu dur.

Bir inanc nümun sind d yılır: "A ac bar g tirm y nd onun t n ortasından ya mismar vurar, ya da ona qurban qani sürt rdil r...". T dqiqatçı bunu b 1 rh dir ki, "h m mismarin, h m d qanın t rkibind d mir z rr cikl ri vardır. A acın t n ortasından mismarin vurulması v ya qanın sürtülm si il a acda canlanma ba v rir".¹ Burada lav izahat v rm d n b 1 d y bil rik ki, bu nümun r al h yatt crüb si sasında formala mi dir.

Folklor sas n ifahi nitq, ifahi ünsiyet klind v dil i ar - l rinin köm yi il formala ir. ar l rin, dil l m ntl rinin v dü ünc t rzinin tamamil yni oldu u ilkin ictimai birlikl r m hz r gionlardır v b lk d , folklorun r gionlar özr öyr nilm sinin ba lica s - b bl rind n biri ff ktiv ünsiyetin m hz bu r gionlarda mövcudludur.

Ba qa bir inanc nümun sin baxaq: "Xalça toxunan zaman bir adam öl rs , toxunan xalçaya bir düym tikirl r ki, y n öl n olmasın. Xalça toxunub qurtarandan sonra y r dö n rk n d düym xalçanın üstünd qalır".²

Bu xüsusiyyet konkr t olaraq nümun nin toplandi ı r gion üçün m qbuldur v r gion özr formala mi " yni dü ünc t rzi" il ba li bir q d r vv l q yd tdkl rimizi bir daha t sdiq dir. Amma

n z r almaq lazımdır ki, toplanmı nümun d ki "düym " sözünün otnog n zd h min anlamda i l nm si bir q d r übh do urur. Çünkü mahiyyet tibarı il bu nümun d n z rd tutulan *metal və ya plastik düymə* son bir-n çəsrin t xəniki inki afının m hsuludur. Amma ölünin arxasında *ipin düyülməsi, yolun düyülməsi*¹ daha q - dim kökl rıl ba lıdır v inancın otnog n zin daha yaxındır. Büyük htmalla ilkin variantda ipin düyülməsi n söhbət gətmi v çox güman ki, ilkin variantda toxunan ya da xalça olmamıdır. Bize, "xalça" v "düym " sözü rinin bu inancda y r alması daha sonrakı dövrlər aiddir.

Gətiril nümun l r b 1 bir q na t g lm y sas v rir ki, folklor nümun l ri aktiv nitq kimi, insan üürü il birba a v ayrılmaz t masda olan dil faktlarıdır. Onlar ilkin m rh l d insanın h r cür f aliyyetin t sir təm k, onu f l n v ruh n t nziml m k qabiliyyetin malik olmudur. Dorudur, yəni fikri b z n, ümumiyyətl , dil il ba lı söyl y n t dqiqatçılar da var. Onların q na tən gör , "dil i ar sinin semiotik mahiyyəti onun üçün xarakət rik olan dü ünm v ünsiyyət funksiyalarının v hd tən saslanır: gərcə kliyin ümumilədirilmə , konspektual kisi olan dil i ar si simvoldur, bu v ya digər ünsiyyət funksiyalarını yərin yətirməsi baxımından is , dil i ar si insanın daxili v xarici f aliyyətinə tənziml yən siqnaldır. gər informatika v kibərnətika nəzriyyəsinə qəbul dil n v özədə ididə i informasiyanın köməyi il sisteminə ini, yəni zamanda insanların sosial və fərdi fəaliyyəti rəsədi tənziml yən, istiqamətləndirilən "tənzimləyiçi siqnal" anlayışını nəzərə alsaq, b 1 d y bil rik ki, söz-i ar-nın siqnifikativ-semiotik cəhəti və dərkəm prosesində ki kəs tədirmə-ümumilər rolunu siqnal funksiyasını istisna etmir, tam kəsin olaraq, bu funksiyanın vacibliyini ön plana çəkir".²

¹ Adət nəcənaz nı qəbristanlı a bir yolla aparır, geri qayıdanda isə tamamilə baqa yolla qayıdır. Bu zaman yolun düyünləndirilən və ölünin ruhunun geri qayıda bilməcə yin və diriləri narahat etməyə cəyin inanırlar.

²

"", 1978, . 12.

¹ Abdullayeva M.Y. "Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri" ki-Zaqatala folklor nümunələri səsində",..., Bakı 2002, s 21.

² Yenə orada, s. 21.

§ 4.5. Nitqin növləri

Müxt lif t dqiqat s rl rind nitq v onun sas mövcudluq formalarından biri olan ünsiyət informasiya mübadil sind i tirak ed n t r fl r baxımından, y ni informasiyanı ver n v alan t r fl rin bu ünsiyət faktiki olaraq i tirakı baxımından rti olaraq 3 növ bölünür: *aktiv ünsiyət, passiv ünsiyət v təktərəfli ünsiyət*.

Aktiv ünsiyət iki v daha artıq xsin eyni vaxtda apardı 1 informasiya mübadil si kimi izah edilir. Bel ünsiyət zamanı informasiya mübadil sind i tirak ed n t r fl rin h m informasiya verm k, h m d informasiya almaq imkanının oldu u qeyd edilir. Söhb t, müzakir , mübahis v s. buna nümun olaraq göst rilir.

Passiv ünsiyət iki v daha artıq xs arasında icra olunan el ünsiyət formasıdır ki, bu zaman informasiya mübadil sind i tirak ed n t r fl rd n birinin yalnız informasiya verm k, dig r t r fin is yalnız informasiya almaq imkanı olur. Radio v telereportajlar, h r cür yazılı m tn v m lumatlar, m ruz v mühazir l r buna misal göst rilir.

Təktərəfli ünsiyət is qar 1 t r fin olmadı 1, onun olmasının güman bel edilm diyi ünsiyət prosesi kimi izah edilir. Slind , bu növü ünsiyət hesab etm k mü yy n q d r m ntiqsız görünür. Çünkü burada qar 1 t r f olmadı ina gör , h r hansı informasiyanın ötürülm si d mümkün deyildir. Bel ünsiyət nümun olaraq dü ünm prosesini mü ayi t ed n nitq (öz-özün danı ma), sayıqlama, yuxugörəm v s. göst rilir.

Nitq v onun sas mövcudluq formalarından olan ünsiyətin aktiv v passiv növl ri total modulla ma yolu il d rketm v t f k-kür prosesl rinin birinci v dördüncü fazalarında realla ir. Bundan lav , passiv ünsiyətin sasını t kil ed n nitq istisnasız olaraq sinktual d rketm n tic sind yaranan bütün nitq növl rini d aid etm k olar. Sinktual d rketm n tic sind yaranan nitq növl rin , az da olsa, aktiv ünsiyət d rast g linir ki, bunlar haqda bir q d r sonra traflı kild danı aca iq.

Qar 1 t r fin olmadı 1, onun olmasının güman bel edilm diyi, h r hansı informasiyanın ötürülm sinin mümkün olmadı 1 psixoloji f aliyy ti ünsiyət olaraq q bul etm yimiz mümkün olmadı 1 kimi, dü ünm prosesini mü ayi t ed n danı ıqları, sayıqlamanı v yuxugörəm ni d nitq olaraq q bul etm yimiz, ba q a sözl des k, t kt r fli ünsiyətin mövcudluunu q bul etm yimiz mümkün deyil. Çünkü artıq qeyd etdiyimiz kimi, dü ünm prosesini mü ayi t ed n danı ıqlar fikrin axını istiqam tind yaranan lav reaksiyadan ba q a bir ey deyildir v d rketm prosesinin icrası baxımından heç bir h miyy t k sb etmir.

Sayıqlama birba a üurdan asılı olmayan qeyri-iradi psixoloji effekt v n yax 1 halda laq siz sözl rin m ntiqsız sıralanmasıdır. Bunun ksin olaraq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq n azı d rketm v t f %

alinmadan), dem li, h min proses informasiya mübadil sind i tirak ed n t r fl rd n birinin yalnız informasiya yaratmaq v ya vermek imkanının oldu u passiv ünsiyet kimi qiymetlendirilməlidir v bu proses istənilən halda tətbiq olunmalıdır.

Bu tədqiqatçı rəcəv sindi indiy qədər nitqlərə bəli deyil nərlər, səs etibarı ilə dərkətmə və tətbiq proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müəahid olunan və total modulların təcərribe sindi yaranan kommunikativ nitqlər, yəni dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bəli məlumatın ötürülməsinə, bəzək sözləşmə kimi, ünsiyet xidmətinə dərindən nitq aid idi. Burada isə, ümumiyyətlə, nitqlərin növbəti rəsədlər və o cümlənin, səktüal dərkətmənin təcərribe sindi yaranan və bədərkətmənin son məhsulu olaraq meydana çıxan nitq haqqında danışacaq olur.

İnsanın üyurlu surət icra etdiyi hər cür fəaliyyətinin birbaşa və ya dolayısı ilə onun maddi və ya mənvi hətiyalarının ödənilməsinə yönəldiyini qeyd etmək dərindən.

L.Viqotski və onun çoxsaylı davamçıları tətbiqindən nitqyaratma prosesinin reallaşmasını təlimət edən və ya bunu zəruriyyət əvvəl faktorların xaric və daxil yönəmə olmasına baxımından nitqlərin iki qrupa bölündüyü iddia olunur.

Bunlardan birincisinin, yəni xaric yönəmə faktorlar səsində formalaşan nitqlərin aktiv ünsiyet xidmətinə etdiyi qeyd olunur. Bu fikirlə tamamilə razılıq mağlub olar. Belə ki, haqqında danışan nitqlər məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə dərkətmə və tətbiq proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müəahid olunan və total modulların təcərribe sindi yaranan nitqdir.

L.Viqotski və onun davamçılarının daxil yönəmə faktorlar səsində yaranan nitqlərə bəli qeyd etdiyi fikirləri isə, təhlükə olunduğunun təsdiq etmək mümkündür.

Və la ona görə ki, L.Viqotski tətbiqində daxil yönəmə faktorlarla yarandıqdan sonra qeyd edilən və bəzən sözsüz nitqlər də adlandırılan dərin daxili nitqlərə bəli müləhiz dərin analizi zamanı müəyyən edilmişdir ki, tətbiq proseslərinin nitqlər və ya söz vasitəsi ilə gerçəkləşdirilən fikri səssizdir.

Biz dərkətmə prosesinin növbəti rind nə (səktüal dərkətmə) və ya tərkib hissəsi olan rind nə, daha doğrusu, onun fazalarından biri olan dördüncü ümum (xatırlama) prosesinin intellekt, obraz və kodları ilə reallaşması fikrini irəli sürmə ük¹ və indi də bu fikirdə yikki, dördüncü ümum və ya dördüncü rəsəd dərkətmə prosesi nitq və ya dildən daha tutumlu olan intellekt obrazı və ya kodları vasitəsilə həyata keçirilir².

Bu səbəbdən L.Viqotskinin "daxili nitqlərin xaricində keçidi, yəni nitqlərin yeni strukturda qurulması - tamamilə bəsit, özünəməxsus sintaksis, daxili nitqlər məxsus mənasında quruluşunun xaricində nitqlər məxsus dərin struktur formalarına keçməsi ilə reallaşır"³ fikrini belə bir dərt daxilində qəbul edirik ki, daxili nitqlərin birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası klind formalıdır, səslənmə və ya yazılıma anında okkazional nitq ehtiyacına uyğun olaraq ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq xaricində nitq çevrilir.

Bu isə həqiqi mənada nitqlərin xaricində faktor səsində formalaşdırılmış və informasiya ötürülməsinə xidmətinə etdiyini göstərir.

Nitqyaratma prosesi həm xaric yönəmə faktorlar səsində reallaşır. İnsanın tətbiqində söylənilən və ya yazılan hər sözdə, hər ifadədə, hər cümlədə potensial olaraq kiminsə itmişsi və ya oxuması məqsədilə söylənilir və ya yazılır. Bəlli bir zaman kəsiyində bə "potensial kimisi" məsələyinə dair mümkün olmadıqda çox vaxt belə nitqləri yaradan faktorun daxil yönəmə faktor olduğunu iddia edilir. Dağlara, meşələr, günəş, aya, ulduzlara, aclarla, quylara, çiçəklər, xıtabın bədənində deyilən bayatıllar, eirlər, monoloqlar və həttə yazılarıraq hamidən gizlədilən gündəliklər belə, çox vaxt daxil yönəmə faktorlarının təcərribe sindi yaranmış nitqlər hesab olunur. Amma həmin nitqlərin yaranma mexanizmini modelədirmək görə rikki, bu, silində, xaric yönəmə faktorlar səsində yaranmış nitqdir.

Nitq anına skeptik mövqedən yana ılsa və həmin anda danışma oludur u halda, diniñ yəni olmadıqdan sonra iddia edilsə belə, bu nitqlərin passiv

¹ M.B. Dərkətmə və onun fazaları. Tədqiqatçı. Bakı, 2003, N 4, s. 37-39

² M.B. Dilin psixolinqviştik mahiyyəti. Tədqiqatçı. Bakı, 2004, N 2, s. 60-64.

³ . . . , . . . , . . . , 2000. s. 375.

ünsiyet modelin uygunlığını görmek mümkün deyildir. Belki, informasiya mübadilinde i tirak eden türlerden sadık biri var ve o da aktiv kommunikantdır. Bu fakt heç bir übh yer qoymadan də qıqlıklı mü ahid olunur. Dini yılın məhz müraciət olunanları, mələk, gün, ay, ulduzlar, aclar, qu lar, çiçəklər və hətta yazılan gündə liyin özü oldu uşaq bul edilsən ya nitq anına məsafəli mövqedən yana ılsa və daha sonrakı zaman kəsiyində bu nitqin digər oxucuların rəfindən oxunacaqınə rələ alınsa, bu nitqin aktiv ünsiyet modelinə aid oldu uşa bilər.

Bu gün Aşıq 1 şəhərinin "Da lar", M.P.Vaqifin və M.V.Vadidinin "Durnalar", A.Puşkinin "Heykəl", M.Lermontovun "Yelkən" eirlərinin oxucuları milyonlarlardır. Amma həmin eirlərin yazıldığı zaman kəsiyində onları da, durnaya, yelkən, heykəl ünvanlanmış nitq kimi də xarakteriz etmək olardı. Deməli, nitq anına məsafəli mövqedən baxılsısa, informasiya mübadiləsində i tirak eden türlerin hər ikisini görmək mümkündür.

Nitq anına hansı mövqedən yana ilməsindən və bu şəhər bildən olan nitqin aktiv və ya passiv ünsiyet xidmət edən nitq kimi qəbul edilməsinə asılı olmayıaraq onların xarici faktorların təsiri ilə yaranan übh sizdir.

Qeyd etmək ki, sinktual dərkətmənin lumatlarının sadık bulu, qrupla dırılıb yerlərdirilməsi, böülüdürüləməsi və s. deyildir. Sinktual dərkətmənin nəticəsi yalnız novatorluq, səmərəli təklif, elmi yenilik, kəfəvə ya ixtira ola bilər. Bunu bir daha xatırlatma imizinə səbəbi sinktual dərkətmənin nəticəsində yaranan nitq ilə digər dərkətmə və tətəkkür prosesinin birinci və dördüncü fazalarında total modulallaşma nəticəsində yaranan nitq arasındaki fərqi bir daha xüsusi olaraq nəzər çatdırmaqdır.

Sinktual dərkətmə, yəni düzgün rələ dərkətmənin nəticəsində yaranan hər bir intellekt obrazı həmin dərkətmənin baş verən anına qədər bu prosesi icra edən fərqli tərəfindən dərkəmə olunmamıdır. Bu gerçəklik elementi yalnız həmin dərkətmə anında və həmin dərkətmə prosesi nəticəsində dərkəmə olunaraq mənimsənilir.

Hər eydən və lənəzər almaq lazımdır ki, dilin bütün struktur vahidləri dili mələğinə tərəfindən dərkəmə olunmuş gerçəklik elementləridir. Dərkətmə baxımından dilin struktur vahidləri ilə obyektiv mənimdə gerçəklikləri arasında heç bir fərqli yoxdur. Ardicilək kildə bəverən dərkətmə prosesinin birinci intellekt obrazının dildən kəsə olunaraq dil struktur vahidinin və həmin dil struktur vahidinin yənidən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərkəmə olunaraq intellekt obrazına çevriləməsi yolu ilə ikinci intellekt obrazı yaranır.

Bu deyilənləri dənəzər almaqla yuxarıda sinktual dərkətmə ilə bağlı söylemənin müləhizəni sinktual dərkətmə yolu ilə nitq yaratma prosesinin amilədək: Sinktual dərkətmənin nəticəsində yaranan nitq həmin nitq yaratmanın baş verən anına qədər bu prosesi icra edən fərqli tərəfindən yaradılmamışdır, bu nitq yalnız həmin nitq yaratma anında və həmin nitq yaratma prosesinin nəticəsində yaradılaraq mənimsənilir.

Şəhərin dərkətmə prosesi birinci və ya səs intellekt obrazı vasitəsilə, dil struktur vahidinin yaranması və onunla bağlı tətəkkür prosesinin ikinci intellekt obrazları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dərkətmə prosesində fərqli tərəfindən məhz gerçəklik elementi dərkəmə olunur və dərkətmə yolu ilə dəmənimsənilərək qəbul edilir. Şəhərin əsasında, o cümlənin sinktual dərkətmə yolu ilə nitqin yaranması prosesinin isə həm məqsədi, həmdə son nəticəsi nitq yaratmaqdır və bu zaman güzgül rəsədinin səs nəticəsi gerçəklik elementinin dil struktur vahidinin ekvivalent olduğunu qəbul edilir.

Qeyd edilən bu anlayış dəyişikliliklərinə rəhberlik etmək_sinktual dərkətmə yolu ilə nitq yaratma prosesinin məhiyyətini açmaq və onun nümunələrinin ifahisi və ya yazılımın klind formalasında an�ərdi yaradıcılıq nümunələri olduğunu iddia etməyi imkan verir. Həcmindən və məzmunundan, janrından və üslubundan asılı olmayıaraq hər cür nəşr və nəzərərlərə sinktual dərkətmə yolu ilə yaranan nitqdır.

Həqiqətən, ifahisi və ya yazılımın klind formalasında an�ərəsərlərə nitq yaratmanın baş verən anına qədər heç kim tərəfindən, hətta bu yaradıcılıq prosesini icra edən fərqli rdən, müllifin özü tərəfin-

d n bel yaradılmamı v ya yazılmamı dr. Bel s rl r yalnız h - min nitqyaratma anında v h min nitqyaratma prosesi n tic sind yaranır v m nims nilir.

Günd lik h yatda istifad etdiyimiz nitq ad t n total modulla ma v sinktual d rketcn n tic sind yaranan nitq formalarının qarı iq kombinasiyasından ibar t olur. Ba qa sözl des k, günd lik h yatda istifad etdiyimiz nitqd total modulla ma v sinktual d rketcn n tic sind yaranan nitq formaları növb li kild bir-birini v z edir, ümumi nitq axını daxilind m ntqi kild birl ir v bu t dqiqat ç rciv sind h min nitq *kombinal nitq* deyirik.

Bu qarılıqlı v zl nm 1 rd ki keçidl r o d r c d axıcı, bir-1 m 1 r o d r c d üzvi v t bii olur ki,çox vaxt ümumi nitq axınında v zl nm v birl m 1 rin s rh dl rini mü yy nl dirm k mümkün olmur. Bu s b bd n konkret bir nitqin v ya onun konkret bir hiss sinin növünü mü yy nl dir rk n müxt lif prinsip v metodlardan, o cüml d n *həllədici əksəriyyət prinsipi* v ya *modelləşdirmə metodundan* istifad olunur.

Həllədici əksəriyyət prinsipinə sas n informasiya mübad 1 - sin xidm t ed n ist nil n söhb t, h tta d bi, elmi müzakir , simposium v disput xarakterli mübahis 1 r bel total modulla ma n tic - sind yaranan nitq kimi q bul edilir v bu t dqiqat ç rciv sind h - min nitq *komunikal nitq* deyirik.

ri h cmli povest, roman, dastan, epopeya tipind s rl rin, elmi dissertasiya v monoqrafiyaların h m sinktual d rketcn v h m d total modulla ma n tic sind yaranan nitq formalarının qarı iq kombinasiyasından ibar t oldu u übh sizdir. H lledici ks riyy t prinsipi sasında sinktual d rketcn n tic sind yaranan nitq kimi q bul edil n bel s rl rin mü yy n hiss 1 rinin total modulla ma yolu il yaranan nitq oldu una dair ist nil n q d r nümun göst r - m k olar. Amma artıq qeyd edildiyi kimi, b dli v elmi yaradıcılıq m hsulu olan ist nil n s r ümumilikd bir bütöv, bölünm z bir vahid oldu una v onların aparıcı qisminin m hz sinktual d rketcn n tic sind yarandı ina gör , h lledici ks riyy t prinsipin sas n

h min s rl r bütövlükd sinktual d rketcn n tic sind yaranan nitq hesab edilir v bu t dqiqat ç rciv sind h min nitq *intellektual nitq* adlandırılır.

§ 4.6. Nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi

Nitql ba lı buraya kimi deyil nl rd n m lum olur ki, gündlik h yatda t masda oldu umuz, y ni yaratdı imiz, ötürdüyümüz v q bul etdiyimiz nitq bir sıra faktorlardan, o cüml d n ks etdirdiyi real gerç klikd n, bu nitqi yaradan kommunikantdan, nitqin funksiyalarından, istifad edil n nitqyaratma üsul v növl rind n birba a asılıdır. Bu v ya dig r nitqin birba a olmasa da, dolayısıyla asılı oldu u, amma bununla bel h min nitqin h m yaranması, h m ötürülm si, h m d q bul edilm sind müst sna rol oynayan dig r amill ri, y ni dil struktur vahidl ri olan leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formaları, h mçinin müst qıl gerç klik elementi kimi d rk olunan dil sistemi normalarını v prinsipl rini d n z r almaq lazımdır.

Birba a v dolayısı il asılı oldu u bu faktorlardan lav nitqin modell dirilm si zamanı n z r alınması lazım g 1 n bir ba qa c - h t d ümumilikd nitqin v ya onun hiss si olan söyl min yaranmasının unikallı idir.

Nitq v ya nitq söyl mi h cmind n asılı olmayaraq h m d rketcn prinsipl ri, h m d bu v ya dig r dil struktur vahidl rinin s rb st v ixtiyari seçimi, m qama uy unluq v evristiklik sasında, ist nil n halda L. erbanin qeyd etdiyi kimi, öz dövrünün ümumi dil normalarına uy unluq h ddini a mayacaq kild ¹, amma kommunikantın f rdiliyi ç rciv sind yaranır, ötürülür v q bul edilir.

Nitqin unikalli i dey rk n, m hz d rketcn prinsipl rinin d yi m zliyi fonunda dil struktur vahidl rinin s rb st v ixtiyari seçilm si, m qama uy unluq müqabilind evristiklik, öz dövrünün ümumi dil normalarına uy unluq prinsipin paralel olaraq kommuniki

¹

, 1974, . 26.

kantın f rdiliyi n z rd tutulur ki, bu c h tl rin d yi cam kild izah olunmasını m qs d uy un hesab edirik.

D rketm prinsipl rinin d yi m zliyi fonunda nitqd istifad olunan *dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçimi* a a ıdakı kimi izah oluna bil r.

Haqqında danı ilan gerç klik elementl rinin v ya bu gerç klik elementl ri arasındaki münasib tl rin d rk olunması n tic sind yaranmı birinci intellekt obrazları ayrı-ayrı f rdl rd identikdir. Burada bilrkdln “eynidir” sızndn yox “identikdir” sızndn istifad edirik. Bel ki, gerliklik elementinin dırk olunan minimal vahidlri lkslrln eyni olsa da, ayrı-ayrı f rdl rd mlyyln f rqli nəslənlər malik ola bilir. Amma bu cəhət eyni gerliklik elementlrinin məxtlif f rdlrlr tərfindn eyni əlkild və aparcl xəttinin eyni olduğu mahiyyətd dırk edilməsin manelilik tərəftərdir.

Bel ki, nitqin yaranması il ba lı veril n nümun d n d görüldüyü kimi, kompüterin hiss l ri, onların t yinati, qo ulma qaydası agirdl r eyni yerd , eyni vaxtda v eyni mü llim t r find n izah olunmu dur. Bütün agirdl r praktik d rsd kompüterin bütün hiss -l rinin hansı funksiyaları yerin yetirdiyini yani kild t crüb -d n keçirmi l r, y ni onlara izah olunanları qavramı , d rk etmi l r.

agirdl rin d rketm aparatları v intellekt obrazları il m liyyat mexanizml ri identikdir. Y ni bütün agirdl r eyni ya dadadır, eyni t hsil s viyy sin malikdir, fizioloji, psixoloji c h td n praktiki olaraq sa lamdır.

Nitq yaradan f rdl rin nitqyaratma prosesin ba lan ic ver n rezonans (tap iriq) tamamil eynidir. Y ni bütün dnl yicil rd n eyni bir tap irı a yazılı cavab verm k t l b olunur.”*Kompüterin natamam sökülrək yerdəyişməyə hazırlanması qaydasını izah edin*”.

Bu qaydani izah ed rk n agirdl rd n biri yazır: ”*Kompüterə və monitora cərəyan gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq lazımdır. Cərəyan gəlirsə, onları şəbəkədən ayırmaq lazımdır. Sonra monitordan prosessorə gələn məlumat və gərginlik kabelini prosessordan ayırb monitorla bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra klaviyənin kabelini pro-*

sessordan ayırmaq və klaviyə ilə bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra mausun kabelini prosessordan ayırmaq və mausla bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra prosessoru qablaşdırmaq lazımdır”.

Kincı bir agird yazır: ”*Kompüterə və monitira cərəyanın gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq, cərəyan gəlirsə, onları şəbəkədən ayırmaq lazımdır. Sonra mausun və klaviyənin kabelini prosessordan ayırmaq və onları qablaşdırmaq, monitorun məlumat və gərginlik kabelini prosessordan ayırb monitorla bərabər qablaşdırmaq, sonra prosessoru da öz gərginlik kabeli ilə bərabər qablaşdırmaq lazımdır*”.

Üçüncü bir agird yazır: ”*Cərəyan gəlmədiyinə əmin olaraq prosessora taxılı bütün kabelləri ayırmaq, mausu və klaviyəni ayrı, monitoru özüni, prosessoru da özüni gərginlik kabeli ilə birlikdə qablaşdırmaq lazımdır*”.

Çox d rin t f rrüatlara varmadan v dig r detal f rql rin baxmadan mahiyy tc eyni prosesi t svir ed n bu yazı nümun l ri il ba lı sad c onu dem k kifay tdir ki, birinci v ikinci agirdın yazılarında ardıcılıq f rqi, üçüncü agirdın yazısında is ardıcılıq f rqi il yana 1 dil struktur vahidi f rqi d mü ahid olunur.

Aparılan eksperimentin n tic l rind n görüldüyü kimi, d rk olunmu eyni gerç klik elementl ri il ba lı identik d rketm aparatlarının i tirakı il eyni rezonans sasında f rqli f rdl r t r find n yaranan nitqi t kil ed n dil struktur vahidlri v onların sıralanması f rqlidir. Ba qə sözl des k, yazılı m tnd i l dil n söz formaları agirdl r t r find n s rb st kild seçilmi dir v agirdl rin uy un bildiyi sıra ardıcılı 1 il verilmi dir.

Bu c h t nitqyaratma prosesind *dil struktur vahidlərinin seçilməsinin sərbəst və ixtiyari* kild ba verdiyini t sdiq edir.

M qama uy unluq müqabilind *evristiklik* dey rk n subyektin nitqyaratma m qamina m ntqi baxımdan n uy un olan üsuldan deyil, h min anda kommunikantın n optimal hesab etdiyi üsuldan istifad etm si n z rd tutulur.

Qaraba xanı brahim xanla Kür qıra ina istirah t ged n Molla P nah Vaqifin xan t r find n veril n “ air, s h rd n trafi g -

zib dolanırsan, b y ndimmi buraları?” sualına “Kür qıra inin c b seyrangahı var” r difli eirl cavab verdi v ya qon usunun “ air, bayram hazırlıqları nec gedir?” sualına “Bayram oldu heç bilmir m neyl yim” r difli eirl cavab verdi nitqin yaratılması il ba li evristiklyin n bariz nümun si hesab edil bil r.

Öz dövrünün ümmü dil normalarına uy unluq prinsipin paralel olaraq *kommunikantın fərdiliyi* dey rk n, nitqin yarandı 1 dild h min dövr üçün mövcud olan standart normalardan kommunikantın az v ya çox d r c d k nara çıxmazı, bil r kd n veril n informasiyaya lav çalarlar daxil etm si, h min dovr üçün köhn lmi hesab edil n v ya h l tam q bul edilm mi olan qaydalardan, vahidl rd n istifad etm si, özün m xsus ifad t rzi, q libi v h tta f rdi intonasıya v s s tembri yaratması, ba qa sözl des k, nitqyaratma prosesi ç rçiv sind surf özün m xsus olan inprovizasiyalar etm si n z rd tutulur.

H m eyni gerç klik elementl rının nitd ifad si üçün f rqli dil struktur vahidl rind n istifad olunmasına,h m d *kommunikantın fərdiliyinə* hörm tli mü llimim Sergey Nikolayeviç vanovun, 20 il d n çox keçm sin baxmayaraq h l d qulaqlarında s sl n n nitqind n nümun ni verm k ist yir m.

Sergey Nikolayeviç vanov heç vaxt heç kim “ba a dü - dünmü?” dey soru mazdı, h mi “izah ed bildimmi?” dey rdi.

mtahanda t 1 b 1 ri d , müzakir , simpozium v disputlarda h mkarlarını da diqq tl dinl y rdi. Heç vaxt heç kim “bunu s hv dedin”, “bu düzgün deyil” dem zdi. Sad c bel dey rdi: “Çox sa olun, Siz do ru deyirsiniz ki, ...” v bu “ki” ba layıcısından sonra do ru olanı, düzgün olanı bütün detalları il izah ed rdi.

B z n onun dediyi fikirl r “Çox sa olun, Siz do ru deyirsiniz” dey müraci t etdiyi xsin fikirl rının tam ksin olurdu v Sergey Nikolayeviç vanovu dinl y n h r k s do ru, düzgün olanın n oldu unu ba a dü rdi.

Kommunikantın nitqyaratma prosesind ki f rdiliyi bütün in- c likl ri, çalarları il tam v detalli kild analiz edilib kodla dirilsa,

1 ir v vahid nitqi formala dirir.

Kommunikal nitq söyl minin yaranma modelini sxematik olaraq a a idakı kimi mü yy nl dir bil rik:

Proses	Kommunikal nitq söyleminin yaranması
Üsul	Dərkətmə proseslərində baş verən total modullaşma
Akt 1	Nitqyaratma prosesin ba lan ic ver n rezonansın q bulu
Akt 2	Rezonansa uy un birinci intellekt obrazlarının aktivl m si
Akt 3	Birinci intellekt obrazlarının m ntqi sıralanması
Akt 4	İkinci intellekt obrazlarına transformasiya
Akt 5	İkinci intellekt obrazlarının m tn formasında modulla masi
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun mü yy nl dirilm si
Akt 7	Söyl min çıxi 1

İntellektual nitq söyl minin yaranma modelini sxematik olaraq bel mü yy nl dir bil rik:

Proses	İntellektual nitq söyleminin yaranması
Üsul	Sinktual dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitqyaratma prosesin ba lan ic ver n rezonansın q bulu
Akt 2	Rezonansa uy un birinci intellekt obrazlarının aktivl m si
Akt 3	Sinktual dərkətmə üsulu: uy un intellekt obrazlarının seçilm si
Akt 4	Sinktual dərkətmən icrası, y ni:
4.1.1	Mövcud birinci intellekt obrazları sasında dərkətmə üsulu: uy un yeni birinci intellekt obrazlarının yaradılması
4.1.2	Dərkətmə prosesində i tirak ed n bütün birinci intellekt obrazlarının dil struktur vahidl rının yaradılması
4.1.3	Mövcud olan v yeni yaranan birinci intellekt obrazlarına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarının yaradılması
4.2	Dərkətmə prosesində i tirak ed n bütün birinci v ikinci intellekt obrazlarının kodla dırılaraq yadda saxlanması
4.3	Dərkətmə prosesində seçilmi birinci intellekt obrazlarının m ntqi sıralanması
4.4	Birinci intellekt obrazlarının ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası
Akt 5	İkinci intellekt obrazlarının m tn formasında modulla masi
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun mü yy nl dirilm si
Akt 7	Söyl min çıxi 1

Kombinal nitq mahiyy t etibarı il kommunikal v intellektual nitqin üzvi kild birl m si, onların m ntqi v hd ti oldu una v eyni zamanda, bu t dqiqatda nitqin modell m si söyl ml rin yaranma sxemi sasında verildiyin gör , kommunikal nitq söyl minin yaranma modelini sxematik kild göst rm y ehtiyac duymurug. Çünkü bu sxem kommunikal v intellektual nitq aid söyl ml rin yaranma sxeml rinin birl m sind n ibar tdir.

Yetkinlik ya inda yaranan ikidillilik, çoxdillilik raitind , y ni ilkin öyr nil n do dild n sonra ikinci, üçüncü v daha sonrakı dill rin öyr nilm si v h min dill rd nitqin yaradılması prosesi mexanizm etibarı il kommunikal nitq söyl minin yaranma modelini t kralayır. sas f rq birinci dil aid ikinci intellekt obrazları il ikinci dil aid ikinci intellekt obrazlarının qar ila dırılmasından ibar tdir:

Proses	İkinci dildə kommunikal nitq söyleminin yaranması
Üsul	Dərkətmə proseslərində baş verən total modullaşma
Akt 1	Nitqyaratma prosesin ba lan ic ver n rezonansın q bulu
Akt 2	Rezonansa uy un birinci intellekt obrazlarının aktivl m si
Akt 3	Birinci intellekt obrazlarının m ntqi sıralanması
Akt 4	İkinci intellekt obrazlarına transformasiya v onların ikinci dil aid ikinci intellekt obrazları il qar ila dürməsi
Akt 5	İkinci dil aid ikinci intellekt obrazlarının m tn formasında modulla masi
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun mü yy nl dirilm si
Akt 7	Söyl min çıxi 1

İkinci, üçüncü v daha sonrakı dill rd nitqin yaradılması prosesi mexanizm etibarı il kommunikal nitq söyl minin yaranma modelini t kralayır - dem yimiz, opponentl rimizin bel bir etirazina s b b ola bil r ki, müxt l if sistemli dill rd h m nitqin stukturu, y ni leksik vahidl r, qrammatik qaydalar, sintaktik normalar f rqli ola bil r, h m d o dilin da iyicilari müxt l if anlayı larla ba lı tamamil f rqli dü tünc t rzin malik ola bil r v bu s b bd n buradaki

f rq sad c dördüncü aktada deyil, dig r aktarda, o cümld n üçüncü aktada da özünü göst rm lidir.

Opponentl rimizin n z rin çatdırmaq ist rdik ki, *leksik vahidlərin, qrammatik qaydaların, sintaktik normaların fərqli olması*, slind , dil struktur vahidl rinin v onların nitqd sıralanmasının f rqliliyidir ki, nitqd istifad olunan *dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçimi* haqda vv ld trafı danı ilmi dir.

Ba qa *dilin daşyıcılarının müxtəlif anlayışlarla bağlı fərqli düşüncə tərzinə malik ola bilməsinə* g linc , hörm tli opponentl rimizin diqq tin a a idakları çatdırmaq ist yirik.

n n vi psixolinqvistikada, el c d n n vi dilçilikd dü ünm v t f kkür prosesl rinin minimal vahidini söz ekvivalent hesab ed n t dqiqatçılara gör az rbaycanlı “*acmuşam*”, türkiy li “*karnım açıktı*”, alman “*ich habe hunger*” deyirs , onlar f rqlı kild dü ünürül r. Çünkü onların birincisi özünd n, ikincisi qarnından, üçüncüüsü is sahib oldu u bir eyd n danı ir.

slind , n z r almaq lazımdır ki, bu xsl ri nitqyaratma f aliyy tin yön ld n ehtiyac achiqdır v h min xsl r üçün vacib olan is bu ehtiyacın öd nilm sidir. Mövcud achiqla ba lı n dem k v nec dem k, slind , onlar üçün ikinci d r c li h miyy t k sb edir.

Bu deyil nl r dü ünm prosesinin sözl rl deyil, intellekt obrazları il realla di inı da lav ets k, m lum olar ki, “*fərq üçüncü aktada da özünü göstərməlidir*” fikri havadan asılı v ziyy td qalır. Çünkü üçüncü aktada birinci intellekt obrazlarının m ntqi sıralanması, y ni f aliyy tl ba lı planın formala ması ba verir v bu aktın söz, nitq v dill heç bir laq si yoxdur.

Nitqin ötürülməsi mexanizmi v üsulunun daim d yi k n olmasına baxmayaraq, t dqiqatçılarda bununla ba lı köklü fikir ayrılıqlarına t sadüf olunmur. Bel ki, nitqin ifahi v yazılı formalarının oldu u v sas etibarı il analogi kill rd ötürüldüyü qeyd edilir. Nitqin ötürülm si üsulu il ba lı sas fikirl r d mahiyy tc b nz r dir. Sad c h r k s öz dövrünün n qabaqcıl texnologiyalarına saslanan nitqötürüm üsulunun daha müt r qqi oldu unu qeyd etm kd dir.

Bu, t xmin n ona b nz yir ki, da dövrünün insanları nitqin ifahi kild nitqyaranan özü v yazılı formada da kitab l rl , antik dövr insanları nitqin ifahi kild nitqyaranan özü v carçilar t r find n, yazılı formada is da kitab l rl , n yax ısi is papiruslara yazmaqla, orta sr insanları nitqin ifahi kild nitqyaranan özü, carçilar, s si gücl ndir n silindr killi borular vasit sil , yazılı formada is da kitab l rl , papiruslara, n yax ısi is d ri üz rin v ya ka iza yazmaqla v s. v n hay t, müasir insanlar nitqin ifahi kild nitqyaranan özü, radio, televiziya, kompüter, internet, peyk v s. v s. t r find n, yazılı formada is , q zet, jurnal, internet s hif l rind v s. ötürüm yin çox effektiv oldu unu qeyd edir. Y ni müasir dövrümüzüzd nitqin ötürülm üsulları çox z ngindir, g l c kd is daha z ngin olaca ı übh sizdir. Bu haqda fikir ayrılı ina v mübahis l r yer yoxdur.

Nitqin qəbulu və mənimşənilmə mexanizmini modeləşdir-mədən vv l onu qeyd ed k ki, nitqin yaranması v ötürülm si daxild n xaric yön l n proses idis , nitqin q bulu v m nims nilm si xaricd n daxil yön l n prosesdir.

M lum oldu u kimi, bir xs t r find n yaradılmış nitqin ba -qa bir xs t r find n m nims nilm si, heç d nitqin mövzusu il ba lı birinci xsin bütün duy u v dü ünc l rinin oldu u kimi ikinci xs t r find n m nims nilm si deyil. slind ba qa xs t r find n yaradılmış nitqin m nims nilm si, haqqında danıilan gerç klik elementi il ba lı sad c ümumi t ssürat v ya fon yaradır. H min gerç klik elementi haqqında tam t f rrüat is nitqi q bul ed r k m nims y n xsin özü t r find n v ba beyind mövcud olub nitqi t kil ed n dil struktur vahidl rin ekvivalent olan ikinici v birinci intellekt obrazlarının ksetdirm imkanı s viyy sind yaranır¹.

Nitqin nominal kild m nims nilm si o halda mümkündür ki, dil struktur vahidi v onun ikinici intellekt obrazına ekvivalent olan gerç klik elementi h m nitqi yaradan, h m d onu q bul ed n xs t r find n tamamil eyni t rzd d rk olunsun v bu d rketm n tic -

¹ Müqayis et:

, 1905, . 599.

sind yaranan intellekt obrazının sad c özü deyil, onun daxil oldu u kodun v h tta kod traflı yan t sir v ya lav m lumatlar fonu da eyni, n azı bir-birin identik olsun.

Nitqin m nims nilm si il ba lı burada bil r kd n *ideal* terminind n deyil, *nominal* terminind n istifad edirik. Çünkü *ideal* termininin sas m nası n effektiv v ya praktik olan, yaxud maksimum n tic nin ld olunmasına rait yaranan kimi, *nominal* termininin m nası is , n tic nin veril nl r proporcionallı ı kimi ba a dü ülür.

B z n nitqi q bul ed n xsd h min nitq söyleminin yaratdı ı t ssürat, nitqi yaranan xsin h min gerç klik elementi il ba lı t - ssüratlarının tam ks mahiyyini da iyır.

M s 1 n, piknikd çadırına gir n qurba adan çox iyr ndiyini v h tta allergiya olduunu danı an Alyonanın nitqi fransalı dostumuz Morisd tamamil f rqlı t ssüratlar yaratdı. Moris babasının xüsusi reseptl qurba anın arxa budlarından bi irdiyi kababın l zz - tind n danı ma a ba ladi. O, danı a-danı a qeyri-ixtiyari olaraq man-qalın yanından götürdüyü i 1 rd n birinin üstünd ki yanmı t qırıntılarını t mizl yirdi v sanki kabab ç km y hazırla irdi.

Ba qa bir nümün : h r k narında yeni tikilib istifad y ve-rilmi t 1 b yataqxanasında raitin daha yax i olduunu, amma trafda çoxlu itl r oldu una gör oraya köcm y qorxduunu danı an Allanın nitqi, onun vyetnamlı ri Xomun dostlarının t cili olaraq h - min yataqxanaya köcm sin s b b oldu.

N z rd n keçiril n nümün 1 rd q bul edil n nitqin tamamil ks m na yükü da iyan yan effektl r yaratmasının s b bi, dil struktur vahidl rin v ikinici intellekt obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının daxil oldu u intellekt kodlarındakı yan t sir v ya lav m lumatlardır. Bel ki, qurba a v ya it müst qıl gerç klik elementi ri olaraq rusiyali Alyona v Alla üçün dördayaqlı canlı varlıqları v eyni zamanda da iyr nc v qorxuncurlar. Fransalı Moris v vyetnamlı t 1 b l r üçün is qurba a v ya it müst qıl gerç klik elementi ri olaraq dördayaqlı canlı varlıqlar olmaqla yana ı, eyni zamanda çox l zz tli delikotez v ya yem li t m nb yidir.

B z n nitqi q bul ed n xsd h min nitq söyleminin yaratdı ı sas m na, nitqi yaranan xsin h min gerç klik elementi il ba lı n z rd tutmu oldu u m naya deyil, tamamil f rqlı bir gerç klik elementinin aid sas m naya uy un g lir. Bel hallar ks r n qohum v ya yaxın dill rin da iyiciləri olan xsl r arasında ba ver n v az da olsa, mövcud olan dil f rqlı rini n z r almadan h yata keçiril n nitq mübadil si prosesind mü ahid olunur.

M s 1 n, Az rbaycandan Türkiy y g 1 n qonaq “Siz Az rbaycandan qucaq dolusu salam g tirmi m” dey nd Türkiy türkү bunu “Siz Az rbaycandan qucaq dolusu kolbasa g tirmi m” kimi ba a dü r k, “Payın çox olsun” dem si v ya avtobus sürücüsün “ ofer, avtobusu buralarda bir yerd saxla, m n dü ür m” dey nd Türkiy türkү bunu “ ofer, avtobusu buralarda bir yerd gizl t, m n yixilram” kimi ba a dü r k, “Avtobusu niy gizl dim, oturdu u yerd bu adam niy yixilir, s rxo durmu n dir?” dey t ccübl nm - sinin s b bi t 1 ffüzü eyni olan sözl rin Az rbaycan v türk dill rind f rqlı m nalara malik olmasıdır.

Nümün 1 rd n d görüldüyü kimi, burada sad c effektiv ünsiy t prinsipi deyil, ümumiyy tl , ünsiyy t prinsipi pozulmu olur. Bel ki, eyni bir dil struktur vahidi v onun ikinci intellekt obrazı nitqi yaradıb söyle y n xsin beynind bir birinci intellekt obrazına v ona ekvivalent olan gerç klik elementinin ba lı oldu u hada, h - min dil struktur vahidi v onun ikinci intellekt obrazı nitqi q bul edib m nims y n xsin beynind tamamil ba qa bir birinci intellekt obrazına v ona ekvivalent olan gerç klik elementinin ba lı olur.

Nitqin q bulu v m nims nilm si prosesi, bel dem k olar ki, mü yy n f rql rl kommunikal nitq yaratma prosesinin ks ardıcılı ı il c r yan edir.

Yaranma növünd n v m qs dind n asılı olmayaraq q bul edil n ist nil n nitq kommunikal nitq mahiyyti da iyır, y ni, bu v ya dig r gerç klik elementi haqqında m lumatın ld olunmasına xidm t edir v onun q bulu da, kommunikal nitqin yaranması prose-sind oldu u kimi total modullu ma üsulu il ba verir.

Nitqin m nims nilm si prosesini modell dir r k sxematik olaraq a a idakı kimi göst r bil rik:

Proses	Kommunikal nitq söyləminin qəbulu və mənimsənilməsi
Üsul	Total modullaşma yolu ilə gerçəklilik elementi haqqında məlumatın əldə edilməsi
Akt 1	Nitq söyl minin hiss orqanları vasitəsil q bulu
Akt 2	Emosional, ekspressiv tonun müyyənlərdirilməsi
Akt 3	Nitqi məlumatın gələcək struktur vahidlərinin başlıq mövcud olan ikinci intellekt obrazlarını ilə qarılıqla dövrləşdirilməsi
Akt 4	Nitqin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası
Akt 5	Kinci və birinci intellekt obrazlarının qarılıqla dövrləşdirilməsi
Akt 6	Birinci intellekt obrazlarının qəbul edilməsi məlumatın məzmununa uyğunlaşdırılması
Akt 7	Gerçeklik elementi ilə başlılı informasiyanın mənimsənilməsi

§ 4.7. Uşaqlarda nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin fərqliliyi

U aqlar tərfindən dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi prosesinin izahı zamanı qeyd etmədik ki, onlarda trafik məzmunlu olan gerçəklilik elementinin dərk olunması, dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi, nitq yaradıcılığı qabiliyyətin formalaşması prosesləri eyni vaxtda, bir-birin paralel kildə cərəyan edir, yəni onlardan birinin başlaması üçün digərinin bitməsi vacib deyil.

U aq eyni vaxtda həməsin haradan gəldiyini anlamaya üçün sindirdi, 1 gəlinciyin başını yenidən bəndin taxma açıqlaşdırı, həməqəng geyinib televizorda mahni oxuyan və mehribanlıqla ona gültümüş yənə “ciçi baba” ilə, qonudan gəlib onu çımdıqlayı, itləyiş yuxarı “pixi baba”nın fırqəini anlamaya çalışır, həmə ananının təlibi ilə gedənataya “sa ol, sa ol” deyir, həmdən nənin təhriri ilə “babagıl, baba gıl” deyəbabasını çəkir.

U aqların nitqi ilk başlanıcdada tək sözlərdən ibarət olur. Bir xəbdən ibarət olan bəsit cümlələrin bitkin fikir ifadətməsi təbii

halıdır, məsləhən, “Gıl”, “Get”, “Al”, “Bax”, “Ver”, “Dur”, “Ye”, “ç” və s. Amma bəzən adı halda cümlə bitkinliyi yaradır, bilməyən adı sözərbelə uşaqların inteqrasiyaların, mimika və ləqəb hərəkətlərin yardımına ilə bəsitleşdir, sadəcə, amma bitkin fikir ifadə bilir. Məsləhən, anasını çərçivədən söylədiyi tək bir “ana” sözünün yaradıbildiyi çoxsaylı mənzərələrindən bir neçəsinin nəzərdən keçirik.

1. U aq nənin qucağındadır. Ana paltosunu geyinib mənzərəyə getməyə hazırlaır. U aq hər iki lini anasına tərəf uzadır və “aaanaaaa” deyir. Bu bircə sözdə sanki, “ana nə olar, məni də apardı” mənası var.

2. U aq hər iki dənənin qucağındadır. 10 dəqiqə keçib. Ana hər iki ma azadan qayıtmayıb. U aq qəpiyə tərəf boyanır, zariyaraq “anaaaa” deyir. Bu sözdə sanki, “ana nə olar, tezgıl” demək istəyir.

3. U aq yenə nənin qucağındadır. Ana hər iki ma azadan qayıtmayıb. 20 dəqiqə keçib. U aq nənin üzünü baxır və a ləmsinaraq “anaaaa” deyir və sanki nə sindən soru ur “anam ha-rada qaldı, niyə gəlmir”?

4. Fırqlı bir situasiya. Ana dəhlizdədir. U aq özət otağındə yeni oyuncağı atadan alır. Bu, turnikdə oynayan meymundur. Meymun turnikdə oynadıqca uşaqları gülür və dəhliz qapısına baxaraq “Anaaaa” deyir və sanki, “ana gəl bir buna bax!” demək istəyir.

Tədris nəticələrindən ibarət təbəqələr tək rəhbərliyi cümlələrlə yanaşı, “Sən gıl”, “Sən get” tipində müxtəlif rəsədlər rəhbərliyi cümlələrlə, “Sən iç”, “Ev gıl” tipində cümlələrlə qura bilər ki, bunların bir-biri arasında “Sən su iç”, “Sən ev gıl” tipində bəsit cümlələr tək rəhbərliyi yaranmasına yardım edir.

Artıq sübut olunmuşdur ki, uşaqlar dil struktur vahidlərini böyük rəsədlərin dilindən eyni yolla ilkin ablon cümləni mənimsədikdən sonra, analogiya səsində bəzən rəsədlər tək rəhbərliyi özəl rəsədlər qılırlar. Məsləhən, su sözdəndən sonra çay, şirə, süd sözlərinin mənimsənilməklə “Sən su iç”, “Sən iç”, “Sən süd iç” cümlələrinin rəhbərliyi təqdim edilir.

Dorudur, b z n eyni analogiyaya istinad etm k onları “M n süd iç”, “Biz süd iç”, “Ata süd iç” tipind cümle r yaratma a da yön ndir bilir. M hz bel m qamlarda diqq tli valideynl rin operativ müdaxil si v köm yi vacibdir. N z r almaq lazımdır ki, “M n süd içir m” modelinin öyr dilm si, u aq t r find n bu analogiya sasında “M n su içir m”, “M n çay içir m” tipind yeni çoxsaylı cümle l rin qurulmasına rait yaradır.

Artiq qeyd etdiyimiz kimi, u aqların nitqi ilkin m rh 1 d yalnız leksik vahidl rd n ibar t olur: isiml r, bir qayda olaraq adlıq halda, fell r is mr klnd olur. Dig r qrammatik formaların u aq nitqin daxil olması daha sonrakı m rh 1 l r aiddir.

Aparılan mü ahid 1 r bel dem y sas verir ki, u aq nitqin g 1 n növb ti qrammatik formalar ilkin m rh 1 d tam t 1 ffüz edil bilm s bel , ismin yiy lik halı (m nin-m nim, atain-atanın), ismi x b rlik forması (m nindi-m nimdir, yotdu-yoxdur), uhidi keçmi zaman forması (ditdi-getdi, d di-g ldi), feli inkarlıq forması (ditm -getm, bama-baxma) kimi qrammatik formalardır.

U aq nitqin bu formalardan sonra dig r qrammatik formaların hansı m rh 1 l rl , hansı ardıcılıqla g lm sini mü ahid etm k çok ç tindir. Bel bir t ssürat yaranır ki, dig r qrammatik formalar u aq nitqin bir dal a kimi eyni anda g lir. Amma el qrammatik formalar da var ki, onların u aq nitqin çok gec g ldiyini q tiyy tl dey bil rik.

Anası il artiq bir çox mövzularda s rb st danı a bil n 4 ya li qız arasında ged n söhb tñn kiçik bir fragməntini n z rd n keçir k:

Ana u aqla danı ark n u aq deyir: ”Ana, mi biz g lsin d ”. Ana soru ur: ”Hansi mi, qızım”? U aq deyir: ”Dün n biz g ldi mi g lsin”. Ana yen t krar n soru ur: ”Hansi mi”? U aq bir q d r s bilikl : ”Dün n baba il g ldi mi”. M lum olur ki, söhb t keç n ay smayıl baba il b rab r g l n F rmayıl mid n gedir. Burada iki maraqlı fakt var ki, onlardan biri keçmi aid olan ist nil n vaxtin u aq nitqind ks r n ”dün n” forması il ifad olunmasıdır.

Kincisi is , ”Dün n biz g ldi mi” formasıdır. Bu, slind ,

h r k ti lam t kimi t qdim ed n formadır v n n vi qrammatikada bel formalar feli sif t adlandırılır. M lum oldu u kimi, Az rbaycan dilind feli sif tin -di kilçili forması, y ni “g ldi mi” v ya “g ldi adam” forması mövcud deyil. Bu m qamda ad t n -ən kilçili forma i l nir, y ni “g l n mi” deyilir. N z r alsoq ki, h r cür f aliyy tin m qs di, h min f aliyy ti rtl ndir n ehtiyacın öd nilm sidir, o halda dey bil rik ki, burada vacib olan, subyektin h r k tini onun f rql ndirici lam ti kimi t qdim etm kdir¹, bu m qs dl hansı kilçid n istifad olunması is konkret ünsiyy t ehtiyacı baxımından ikinci d r c li h miyy t da iyır.

U aqların ifahi nitqind olduqca az i l n n formalara feli sif t, feli ba lamaları, sintaktik formalardan is t rkibl ri, mür kk b sintaktik birl m 1 ri, el c d mür kk b cüml 1 r v h tta sad cüml 1 l rin geni l nni formalarını aid etm k olar. El qrammatik formalar var ki, onlara sad c u aq nitqind deyil, böyük l rin ifahi nitqind d az rast g linir. Do ma dilind bel formaların da oldu unu u aqlar orta m kt bd oxuyark n d rslikl rd görür v tanıylar, m -s l n felin lazım forması v -ası kilçili feli sif t, -dinqca kilçili feli ba lama v s.

U aqlar t r find n nitqin ötürülm si v m nims nilm si m -s l sind n geni kild danı ma a ehtiyac duymuruq. Bel ki, nitqin ötürülm si u aqlarda sad c nitqyarananın özü t r find n ifahi kild h yata keçirilir. U aqlarda nitqin m nims nilm si d eynil böyük rd mü ahid etdiyimiz prinsip üsul v qaydalarla h yata keçirilir. Dorudur, b z n u aqlar böyük r t r find n yaradılan nitqi tam olaraq m nims m kd mü yy n ç tinlikl rl rastla ırlar. Bel ki, b -zi hallarda böyük r öz nitqind u aqlar t r find n m nims nilm mi dil struktur vahidl rini i l dirl r. T bii ki, u aqlar ilk d f e itdikl ri bu yeni formaların hansı gerç klik elementini v ya hansı birinci intellekt obrazına ba lı oldu unu mü yy nl dir v nitqin h min qismini v ya bütövlükde nitqi q bul ed bilmirl r.

¹ Daha traflı bax: sg rov M.B. Türk dill rind zaman formaları, adverbial fel formaları v onlar arasında funksional-semantik laq l r. Bakı, ”Elm”, 2003, kincin r, F sil 2.

Bel bir nümun y baxaq:

M n 7-ci sinifd oxuyan qızım Lal y Az rbaycan dilind n d rsl rini izah ed rk n eksperiment m qs di il “nitq bel yaranır, qızım” dedim v bu m tn yazılmı bir ka ızı ona verdim, uca s sl oxumasını ist dim:

“Nitqyaratma signalinin qəbulu ilə baş beynimizdə bu signala uyğun birinci intellekt obrazları aktivləşir, məntiqi şəkildə sıralanır, əvvəlcə ikinci intellekt obrazlarına, sonra mətnə çevrilir. Bu mətnin emosional-ekspressiv tonu müəyyənləşir və nitq hazır olur”.

Sonra “Ba a dü dünmü, qızım?” dey sorusдум v t bii ki, o “Ba a dü m dim” dedi.

N yi v ya hansı sözl ri ba a dü m diyini suallar klind yazmasını ist dim v sırası il bu sualları yazdı:

- 1) Nitqyaratma signali n dir?
- 2) Birinci intellekt obrazları n dir?
- 3) Onlar nec aktivləşir ?
- 4) Məntiqi şəkildə sıralanma n dem kdir?
- 5) İkinci intellekt obrazları n dir?
- 6) Mətnin emosional-ekspressiv tonu n dem kdir?

Q bul ed n xs h min nitqın aydın olmayan hiss l rinin v zin , m tnd ixtisar m nası ifad ed n üç nöqt l rd n ibar t bo luqlar qoymaqla m tni yenid n yazaq:

... ... qəbulu ilə baş beynimizdə bu signala uyğun,, əvvəlcə, sonra mətnə çevrilir. Bu mətnin ...-... ... müəyyənləşir və nitq hazır olur.

T bii ki, c misi bu q d r hiss si ba a dü ül n nitqi q bul edib m nims m k, ümumiyy tl mümkün deyil.

N z r almaq lazımdır ki, ist nil n nitqyaratma prosesind istifad olunan dil struktur vahidl ri v onların ikinci intellekt obrazları nitqi yaradan xsin beynind konkret birinci intellekt obrazlarına v bu intellekt obrazlarının ekvivalent oldu u gerç klik elementl rin aiddir, y ni onlara ba lı olur. Amma b z n, bu nümun d oldu u kimi, nitqi q bul edib m nims m y çalı an xs öz beynind h min

dil struktur vahidl rinin v ikinci intellekt obrazlarının (v ya onların bir qisminin) ba lana bil c yi konkret birinci intellekt obrazlarını v ona ekvivalent gerç klik elementl rinin tapa bilmir. Çünkü h min dil struktur vahidl rinin v ikinci intellekt obrazlarının (v ya onların bir qisminin) aid oldu u anlayı m tni q bul ed n xs t r find n d rk olunmamı v ya m nims nilm mi dir. Bu s b bd n d h min x-sin beynind bu gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmamı dir.

Nitqi q bul ed n xs ona verilmi cuml ni sad c zb rl y d bil r. Amma n z r almaq lazımdır ki, d rketm nin qaydalarına sas n süni kild zb rl nil n dil struktur vahidl ri v ikinci intellekt obrazları qısa vaxt rzind gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı il birl m zs , unudulma a m hkumdur¹.

U aqların nitqin gec yol tapan dil struktur vahidl rind n biri d m cazi m nali sözl², o cüml d n frazeoloji vahidl rdir³.

M cazi m nada deyil n b zi anlayı ları da u aqlar ks r n h rfi m nada q bul edib m nims m y çalı ırlar. Amma h min nitqi bu mövqed n yana maqla, t bii ki, m nims m k mümkün olmur. Ad t n “böyük r in sözü u aqların gözü il ” rubrikasında gülm c 1 r v 1 tif 1 r kimi m hur olan bel faktlar bir çox xalqlar arasında geni yayılmışdır v onlara müxt lif dill rd n çoxsaylı nümun 1 r göst rm k olar.

M s 1 n, bel bir nümun y baxaq:

Ata il ana söhb t edir. Ata deyir: “Bir i bax. Ba mühəsib v müdür heç n dem dil r. O urlanmı min çə idd n artıq xarici malı birc -birc anbardarın aya ma yazdilar”. Onlara qulaq asan u aq gözl nilm d n söhb t müdaxil edir: “Bu anbardarın n böyük aya ı varmı ”.

U aqlarla ba lı buraya q d r dedikl rimiz istinad n bel q -na t g lm k olar ki, b zi t dqiqatçılar t r find n dilin ontogenetikini

¹ Bu haqqada daha traflı bax: Yeni dil struktur vahidinin yaranması

² Bax: Bayramov H.A. Az rbaycan dili fraz ologiyasının sasları. Bakı, 1978, 176 s.

³ Bax: Mirz liy va M. Türk dill ri fraz ologiyasının n z ri probl ml ri. Bakı, 1995, 146 s.

mü yy nl dirm k m qs di il u aqlarda dilin formala ması modelini istinad etm k yanlı dir. Bel bir q na t sas ver n s b bl rd n b zil ri bunlardır:

1. U aqlarda valideynl rin t lqini, t kidi v t krarları n tic - sind m nims nil n forma, ontogenezd nümun si olmayan f rdi yaradıcılı in m hsuludur.

2. U aqlarda yanilikl yana i, valideynl rin izah v rhl ri oldu u halda, ontogenezd sad c f hm v ixtiyari seçim imkanları mövcud olur.

3. U aqlarda analogiya üçün nümun oldu u halda, ontogenezd h r sey sıfır bazasında formala ir v s.

§ 4.8. Dördüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Nitqin v ya nitq söyl minin linqvopsixoloji analizi a a ıdakı nəticələrə g lm y sas verir:

1. Kommunikasiyaya xidm t ed n nitqin yaranması d rketc m aktının dördüncü fazasında mü ahid olunan total modulla ma yolu il ba verir.

2. Kommunikasiyaya xidm t ed n nitqin yaranma mexanizmi bel dir: 1) nitqyaratma prosesin ba lan ic ver n rezonansın q bulu, 2) rezonansa uy un birinci intellekt obrazlarının aktivl m si, 3) birinci intellekt obrazlarının m ntqi sıralanması, 4) ikinci intellekt obrazlarına transformasiya, 5) ikinci intellekt obrazlarının m tn formasında modulla ması, 6) emosional, ekspressiv tonun mü yy nl dirilm si, 7) söyl min çıxi 1.

3. Nitqin q bulu d rketc aktının birinci fazasında ba verir v total modulla ma yolu il gerç klik elementi haqqında m lumatin q bulu klind c r yan edir. Nitqin m nims nilm si is , d rketc aktının birinci fazasında gerç klik elementi haqqında m lumatin gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı il qar 1-la dirilması v qeyd alılması yolu il ba verir.

4. Nitqin m nims nm mexanizmi bel dir: 1) nitq söyl minin hiss orqanları vasit sil q bulu, 2) emosional, ekspressiv tonun mü yy nl dirilm si, 3) nitqi m l g tir n dil struktur vahidl rinin ba beyind mövcud olan ikinci intellekt obrazları il qar ila dirilması, 4) nitqin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası, 5) ikinci v birinci intellekt obrazlarının qar ila dirilması, 6) birinci intellekt obrazlarının q bul edilmi m tnin m zmununa uy un sıralanması, 7) gerç klik elementi il ba li informasiyanın m nims nilm si.

5. Nitq söyl minin yaranması, evristik xüsusiyy t malik olub gerç klik elementi v kommunikant faktorlarından birba a aslidir, m nims nilm si is , sas n d rketc nin nominal, y ni d yi m - y n v d yi m si ehtimal bel olunmayan sabit qaydaları sasında ba verir.

Nitq söyl ml rinin linqvopsixoloji analizin v ld edil n n tic l r istinad n **təklif edirik**:

Sintaqmatik vahidl rin linqvistik analizi v funksional t dqiqi prosesind nitq söyl ml rinin linqvopsixoloji mahiyy tinin n z r alınması faydalı ola bil r.

Dill rin r q msal fondunun yaradılması, ma in t rcüm si v model analizl ri üzr aparılan ara dirmarda sintaqmatik vahidl rin v nitq söyl ml rinin linqvopsixoloji xüsusiyy tl rinin n z r alınması qurulan modell rin effektivliyin v funksionallı ina müsb t t sir ed bil r.

V FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ DİL

§ 5. Gündlik həyatda və digər elm sahələrində ifadə etdiyi çoxsaylı mənaların zərurətindən belə, təkcə dilçilik elmi daxilində dil termini gəh fonetikadan sintaksis qədər bir sıra elmi istiqamətlərinin müvafiqi, gəh bu elm sahənin predmeti, yaxud tədqiqat obyekti mənasında, gəh da bu və ya digər dildə danıma, nitqyaratma prosesinə aid olan yazılı və ya ifahi nitq mənasında işlədir.

Tədqiqat boyu irəli sürdüyüümüz müləhizlərin səsində dilləri bəlli mövqeyimiz müyyət mənada bəlli olsa da, yəni dil deyirik nənəyi nəzərdə tutdu umuz artıq aydın olsa da, bu fəsildə diliin səs inkişaf tendensiyalarını, forma və mənəvədə təmənin köklərini, onun xaotik mahiyyətini və sistemliliyini analiz edəcək, burada vəvvəlki fəsillərdə edilmiş nəticələrdə diliin struktur tərkibini həm linqvistik, həm psixoloji baxımdan nəzərdən keçirəcək, onun linqvopsixoloji mahiyyətini açmaq çalışacaq.

§ 5.1. Yeni integral elm sahələrinin yaranma zəruriyyəti

Bu gün üçün hamı tərfindən qəbul edilən aparıcı elmi hipoteza ondan ibarətdir ki, insanlar arasında ünsiyyətin yeganə vasitəsi nitq və ya dildir. Dil struktur vahidlərindən, yəni söz formalarından istifadə etmədən insanlar arasında informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək, hələ ki mümkün deyil.

Dorudur, son illərdə bu fikri istisna edən, onu übhə altına alan yeni mövqə və mülahizlərin də formalaları. Onlardan bəzilərinin nəzərdən keçirək.

“Ayrı-ayrı insanların və cəmiyyətin ruhunda dərin zədiyyətlə rəylenənmişdir. Klassik təbiət ünsiyyətlərinə səsləndirilmiş fragmental tərkiblər insan ruhunun təbiətin ümumiyyətindən çıxarılmasına və bu da

öz növbəsində ruhun tərafənədən qarışıqlılığı təsirinin unudulmasına səbəb olmur. Nəticədə dünyəvi harmoniya duyusunu itirilmədir. İnsanlar tərfindən bəzək sitlərdir, dini təsəvvürərtər artıq tərkiblərindən ehtiyaclarını ödəyiblər. Tibb nəruh, nədən insanın ruhi və ziyyəti haqqda heç nə ilə maraqlanır. Müasir elmərçən qənləq içindədir. Paranormal hadis 1-rin üzərində çıxmış materialist filmlər də materianının birinci, ideyanınsa ikinci olması ilə bağlı onun şəhər tezisi tərfində übhələr yol açır. İkinci bir tərfindən, bu fenomenlər real fiziki substransiya mahiyyəti daşıyan canlı və cansız təbiət aktivlaşdırılmış qabiliyyətin malik olan ideyanın roluna yeni mövqədən yanaşıma zəruriyyəti yaradır. Yaranmış bu vəziyyət nənəvi təsəvvürərdən, elmi konsepsiyalardan, metodologiyalardan və s. imtina olunması tələb edir.

Artıq heç kim übhə etmir ki, qarışıqlı-

mu saat mexanizmidir. Onun hiss 1 ri b di qanunlara uy un kilde i l yir. Bu sad v passiv dünya haqqında bir elmdir. Orada t sadüfl r yer yoxdur, h r ey vv lc d n mü yy n olunmu qaydada v heç bir enerji itkisin yol verm y c k kild c r yan edir.

XIX sr Faradeyin eksperimentl ri, Maksvellin elektromaqnitizml ba lı n z ri ara dirmalari, Boltzmann v Helmholsun termodynamika v statik fizika il ba lı t dqiqatları, Darwinin bioloji k fl -ri il yadda qalıb. T bii ki, bütün bunlar Nyuton-Karteziyanın dünya modelin si ı mirdi.

Darvin triadasına (d yi k nlik, t bii seçm , irsiyy t) saslanan t kamül n z riyy si v termodinamika qanunları dünya haqqında t -s vvür modellinin d yi m sin s b b oldu. Sistem v ziyy tinin ehtimaliliyi, onun qeyri-sabitliyi, t sadüfilik anlayıları v onlarla birlikd entropiya¹ haqqında t s vvürl r d bu modeld özün yer tapdı. M lum oldu ki, canlılardan f rqqli olaraq fiziki t bi t maksimum entropiya istiqam tind t kmill ir. Kainat f rqlilikl r v xaosun tarazla ması istiqam tind inki af edir. Onun istilikd n m hvolma t hlük si var. Bu n tic q dim insanların kosmoloji mifi il ziddiy t t kil edir.

XIX sr mövcud probleml ri h ll ed bilm di. Bu sr t bi t ehtimali baxı , Maksvell elektromaqnitizmi sri idi v maddi dünyanın sah forması il n tic 1 ndi. Bu m kanda materiya d qiq s rh d v formaya malik deyildi.

XX srin birinci yarısında atom prosesl ri trafında Kvant n -z riyy sinin inki afi Nyuton modeli il ba lı t s vvürl ri m hv etdi. Fizika orta ölçü s yy sind günd lik probleml rin t dqiqi il m ul olduqda dünya haqqında bu model özünü do ruldurdu. Amma t dqiqatlar makro v mikrodünya s viyy sin keç nd , Nyuton modeli öz h miyy tini itirdi.

¹ Yunanca *en + trope dönüş – 1*) fiz. cisiml rin v ya cisim sisteminin istilik halini s ciyy 1 ndir n k miyy tl rd n biri; sistemin daxili qeyri-stabillik ölçütü; qapalı sisteml rd ba ver n prosesl rd entropiya ya artır (idar olunmaz prosesl r), ya da sabit olaraq qalır (idar olunan prosesl r)

Nyuton modelind n f rqqli olaraq, nisbilik n z riyy sin sas n zaman v m kan d yi m z deyil, zaman axını qeyri-münt z mdır v bircinsli deyil. Zaman mü ahid çinin mövqeyind n v mü ahid olunan obyektin sür tind n asılıdır. Zaman v m kan daxilind aparılan bütün ölçüm l r nisbidir, h tta zaman-m kan strukturunun özü bel materiyanın paylanması viyy sind n asılıdır¹.

Aydın olur ki, subatom z rr cikl ri müc rr d xüsusiyy t v ikili t bi t , y ni h m hiss cik, h m d dal a t bi tin malikdir (eksperimentd n asılı olaraq).

Kvant fizikasında yeni m ntqi ehtimal – tamamlayıcılıq prinsipi meydana çıxır. Nisbilik n z riyy sinin dahiyən k fi, mütl q enerjid n maddi z rr cikl rin yarana bilm sin v h min hiss cikl rin yenid n t miz enerjiy çevrilm sin eksperimental kild sübut etm sidir. Kütl v enerji arasındaki müt nasiblik $E=mc^2$ düsturu il hesablanır.

XX srin 70-ci ill rind termodinamikanın t r qqisi, fizika v biologiya elml rinin birl m si sinergetika² adlı yeni bir elmin yaranması il n tic 1 ndi. Sinergetika entropiyanın enm sin, z ifl m sin, y ni xaosun özünü t nziml m imkanlarının mümkünülüünü izah etdi. Sinergetika dünyanın yeni modelini yaradır. O, dünyanın sistemliliyi v v hd ti ideyasına saslanır. Bütün maddi v m n vi s -viyy l r xaos v qaydaların qar ilişqli laq si v ümmü qanunları sasında inki af edir. Sinergetika tarazlıq v ziyy tind n k narda olan termodinamik sisteml ri t dqiq edir. Bel sisteml r qeyri-x tti t nlikl rl hesablanır v bir çox h ll üsullarına malikdir. Onlara uy un sayda t kamül yolları vardır, çoxvariantlılıq v alternativliyin s b bi d m hz budur.

Sinergetikanın yaradıcılarından biri olan Nobel mükafatı laureati .Priqojin yazır: “Biz açıq texnoloji v yaradıcı dünyada ya ayırıq,

¹ sg rov M.B. Türk dill rind zaman formaları, adv rbial f l formaları v onlar arasında funksional-s mantik laq l r. Bakı, “Elm”, 2003, kinci n r, s 10-46.

² Burada Sinergetika dey rg n, fizika v biologiyanın birl m sind n, qovu masından yaranan yeni elm sah si n s rd tutulur. Sinergetika – yunan sözü olan *synergos* sözdünd n m 1 g lib, m nasi birlikd h r k t ed n, birlikd f aliyy t göst r n dem kdir.

klassik elmlər saslanan dünya modelin müasir mövqedən yana - dıqda görürük ki, onu slət kamülün sadəcə karikaturasına bənzətmək olar”¹.

Bir haqqın çıxaraq bunu da qeyd etməyi lazımlı bilirik ki, eyni mövqedən dilin mahiyyəti haqqında mövcud olan klassik nəzəri müddələrə yana dıqda, onların da dilin slət mahiyyətinin sxematik modelindən və ya karikaturasından bəzək bir şey olmadıını görürük (daha tərafə bax: § 5.5; § 5.6).

Fiziki vakuum raitində aparılan tədqiqatlar dünyaya baxı in formalda masında vacib rol oynadı. Nidai bizi hətədən dünyaya ilə bağlı təsdiqlərlə genel nəmədir, indi reallığın *bərk maddə, maye, qaz, plazma* kimi dördə sindən deyil, *fiziki vakuum, məlumat səviyyəsi və miitləq heçliyindən* lav edilməsi yolu ilə alınan yeddi sində sindən səhəbə gedir.

Nəzəri fizikada vahid sahənəzəriyyətin yaradılma problemi öz həllini fiziki vakuum nəzəriyyətində tapır. Və 11 rəməddi və enerji formalı mövcudluqların bir-birinə təsiri dörd fundamental qarılıqlı təsirə sasında rəhə olunurdu: gravitasiya və elektromaqnit təsir (uzaqdan), güclü və zəif təsir (yaxından). Son 15-20 il ərzində fiziklər beşinci fundamental qarılıqlı təsir, yəni uzaqdan təsir xüsusiyyətin malik olan spin-torsionun² mövcudluğunu haqqında mülahizələr yürüdürlər. Torsion təsirinin səs fərqi ondan ibarətdir ki, o, məddi-enerji xüsusiyyətin deyil, məlumat-enerji xüsusiyyətin malikdir. Onun praktiki olaraq heç bir enerji sıfır etmədən inqilab sürəti tərəfindən daha yüksək sürətlə məlumat ötürülmə imkanı var.

Informatikanın daha sonrakı inkişafı onun elmi rolunu daha

¹ (.), .. “ ”, 1964, 34.

² Spin-torsion – iki hissədən ibarət olan əigiliş sözüdür: ayrı ayrılıqla spin - məddi məlumat da iycisi, torsion – is fırlanmaq və ya burularaq bəzənmişənəsində iştirak spin-torsion – daimi hərəkətdə olan məddi varlığının malik olduğunu informasiya və ya fəzada asanlıqla yerləşdirə bilən məddi informasiya da iycisi xüsusiyyəti rəsədi müyyətdir. Və hər zaman təsirdən irəlilər, elementar hissəciklərin (elektron, proton və neytronların) və ya hər zaman bu hissəciklərin aid olan atom nüvəsinin hər kət məqdarının mexniki momentidir.

da artırdı, indi informasiya təbiətin fundamental mahiyyəti kimi nəzərdən keçirilir və belə hesab olunur ki, o, dünyanın yaranması baxımından maddi və mənvi cəhətləri özündə birləşdirir. Bel güman olunur ki, fiziki vakuum sində bütün mövcudluqların informasiya klinidəksə olunması mümkünüdür. Maddi məlumat da iycicilərinin (spinin) mövcudluğunu haqqında ehtimallarırlı sürülmüşdür.

Sinergetika qanunlarının kəfi, təbiəti fundamental qarılıqlı təsirlər, fiziki vakuum, informasiyanın roluna yeni baxı kainatın yaranması və onun inkişaf ssenarisini yenidən nəzərdən keçirməyi tələbedir.

Müasir təbabət, pediatriya, psixiatriya, antropologiyadakı elmi təfəkkür fiziki Kainatın təkamül modellərinə kəsətdir. Yeni baxılar də qıqətən rəməddərinə sahələrin müyyət gecikmələrlə dəxi olur, bu rəməddərinə bəzi bölmələri isə inqilab qədər Nyuton paradigmalarına saslanması davam edir. Bununla belə, transsənental psixiatriyanın nəticələri kvant-relyativist fizika sasında daha asanlıqla izah olunur. Təfəkkür və ürək kvant konsepsiyası ilə bağlı, dil və beyin ilə bağlı, yadda və təfəkkürün holografik şəhərləri ilə bağlı psixiologiyada yeni paradigmalar hazırlanmışdır.

Beləliklə, termodinamikanın, informatikanın, nəzəri fizikanın, psixiologyanın uşaqlıq tərəfindən yeni elmi istiqamət - bioenerji-informatikada birləşdirilməyə, “ruhi” və ya “zəif” dünyasının varlığı haqqda ehtimalı səsləndirmə imkanı verir.

Güman edilir ki, bu dünyada (dini terminlər - ilahi, elmi terminlər - informasiya mühitində) bütün Mövcudluq haqqında məlumatlar mühafizə olunur. Bu məlumatlara insan beyni yol təpəbilir.

Dinlər tarixinə nəzər salsaq, görəliklə, peyəmbər rəsədi mercəsi və onlara verilən və hər bu sonsuz məlumatın nəzərində yəli təmasının ilkin nümunələridir. “Fikrimizcə dindən mühüm parapsixoloji faktor müqəddəs kitabların və hər yolu ilə verilməsi məsələsidir. Və hər bütün mövcud müqəddəs kitablarla xarakterik olub, onların Allah tərəfindən verilməsinə bildirir”³.

³ Elkin Etibar. Etibarlı dünyası, dünyanın etibarı. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2008, s. 24

Dorudur bir çox d biyyatda müq dd s kitabların bu sonsuz m lumat m nb yi il t mas n tic sind yaranmı oldu u übh altına alınır. H min d biyyatlardan birind deyilir: “M h mm d pey mb r v onun ardıcılıları uzun tatix malik ibtidai etiqadları r bl rin üründen çıxara bilm dil r. M hz buna gör taley v alın yazısına etiqad Quranda Allah adından verildi”¹. H min d biyyatda c nn tl ba lı deyilir: “Sinifli c miyy td meydana g l n Quran c nn t ehkamını Allah adından t bli etm kl z hm tke kütl l ri istismara qar ı mübariz aparmaqdan ç kindirm k m qs dini güdmüdür”².

Veril n bu misallar onu göst rir ki, bel s rl rin mü llifl rinin fikrinc müq dd s kitablar n yax ı halda pey mb rl rin f rdi yaradıcılıının m hsuludur v onlar t r find n yazılmı dır.

“N z r almalyıq ki, merac hadis si v ya ona b nz r hadis - l r pey mb rl rin d , o cüml d n ayrı-ayrı adı xsl rin d h yatin da ba vermi dir. Buna misal olaraq yoqların qit 1 rarası üzəq m sa f 1 r “uçunu” (s yah tini) qeyd etm k olar. M hur sufi alimi bu B kir ibn l- r bi (1164-1240) d özünün “ 1-Futuhat l-M kkiy ” v “Kitab l-isra” s rl rind merac hadis sin toxunmu sufının merac ed bilm sind n b hs etmi dir”³.

Kainat sonsuz h cmd yadda ı olan, qeyri-m hdud zaman rzind sonsuz miqdarda m lumat ver n sonsuz sayda informatorlara malik n h ng kompüter kimi n z rd n keçirilir. Yadda bu super-EHM-in m hdud bir hiss si kimi t s vvür olunur. Bu ideyanı bir çox elm adamları öz dövrl rin aid terminl rl ifad etmi l r: Platon v Nyuton buna “Absolyut” demi , Hegel onu “Öz-özün inki af ed n ruh” hesab etmi , Vernadski onu “Noosfera”, Pekrouz is “Super-EHM” adlandırmı dır. Bu anlayı lar kosmik idrakin sinoniml ridir.

Bel likl , yeni elmi v f ls fi dünyagörü ünün i 1 nib hazırlanması elmi v ezoterik⁴ bilikl r, elm v din arşındaki ziddiyy tl r

deyil, onların v hd tin , ittifaqına saslanır. Dünya, materiya, sosi um, dil, t f kkür v s. haqqında ld edil n bilikl r saslanmaqla meydana çıxan bu cür yeni integral elml r xüsusi yer ayılır.

§ 5.2. Dilin inkişaf tendensiyaları

Mahiyy t etibaril nitqin, ümumilikd dilin özü insanın ünsiy t v ya informasiya mübadil si ehtiyacından yaranmı dır. Ünsiyy t insanın daimi ehtiyacları kateqoriyalardandır v bundan lav dilin müst qıl gerç klik elementl ri kimi d rk olunmu leksik v qrammatik fondunun böyük bir qismi b lli zaman ç rçiv sind daimi xarak ter da iyır. Bir ha iy çıxaraq qeyd etm k ist yirik ki, biz burada “daimi xarakter da iyır” dey rk n onların mütl q daimiliyini, ümumiyy tl d yi m zliyini n z rd tutmuruq.

Dil probleml rinin h lli il ba lı iki sas tendensiya mövcudur. Bu tendensiyalardan biri “abstrakt obyektivizm” t r fdarlarının mövqeyini ks etdirir v onların fikrinc , dil normativ baxımdan eyni olan formaların sabit, d yi m z sistemidir¹.

Kinci tendensiya t r fdarlarına gör , dil v ya nitqin funksional rolü onun sosial mahiyy tind dir. Dil bu mövqed n yana anların fikrinc , dil konkret olaraq nitqd mövcuddur v tarixi baxımdan m hz ünsiyy td n yaranır. Ba da L. erba olmaqla, Peterburq dilçilik m kt binin nümay nd l ri m hz bu mövqed n çıxi edirl r. Onlar Boduen de Kurtenenin bu fikrini davam v inki af etdirirl r ki, “dil ... statik sistem deyil, d yi bil n dinamik prosesdir. M s l n, L.P.Yakubinski qeyd edir ki, dil formala m , donuq qayda v normaların m cmusu yox, daima h r k td olan fasıl siz prosesdir”².

n cüzi kild d olsa, ba ver n müxt lif d yi k nlikl ri yaradan rtl ri (ictimai, sosial, t bii v s.) n z rd n keçir r k L. erba bel q na t g lir ki, nitq f aliyy ti eyni zamanda dil materialı oldu una gör dil sisteminin d d yi m sin s b b olur. O,

¹ Balayev M. slam v onun ictimai siyasi h yatda rolü. Bakı, “Az m r”, 1991, s. 32

² Yen orada, s. 30.

³ Qasimova A. M h mm d pey mb rin meraci. Bakı, “Yazıçı”, 1994, s. 46.

⁴ Gizli, daxili

¹ , 1929, .69.
² , 1932, .41.

ictimai qurulu un d yi m sini misal göst rir, müxt lif sinifl rin v sosial qrupların qar ila ması n tic sind dil sistemind ba ver bil - c k d yi k nlikl rd n danı ir. O, qeyd edir ki, h min sosial qruplar dan birind h r hansı müqavim t olmadıqda dil sistemi k skin kil d d yi ir v ya lı n sill rin h yatdan getm si il bu d yi m daha qabariq kild mü ahid olunur¹.

Ik baxı dan bel dü ünm k olar ki, ictimai qurulu un d yi - m si dilin qrammatik v sintaktik qatında böyük d yi k nlikl r s - b b olmur. T xmin n 50-70 il rzind dild ba ver n d yi k nlikl ri ara dirark n do rudan da, bel bir q na t g lm k olar. Amma müdd ti 300-500 il q d r uzatmaqla h min dild ki d yi k nlikl ri ara dirsaq, gör rik ki, burada da d yi k nlikl r kifay t q d rdir.

Eyni zamanda L. erba B.Kurteneye istinad n dilin müxt lif xronoloji m rh 11 rini qarıdırma in, y ni “ vv lki m rh 1 y aid xüsusiytl rin daha sonrakı m rh 1 y amil edilm sinin” yolverilm z oldu unu qeyd edir. Çünkü “h min xüsusiytl bu m rh 1 d ya, ümumiyytl , mövcud olmur, ya da arxaikl mi element kimi yalnız adda mövcud olur”².

L. erba f rdi dil kimi q bul edil n nitq m s l sind n ba layaraq, qrup nitqi sasında formala an regional v ya zümr dill rinin qar ila masından yaranan ümumi dil – d bi dil anlayı inin yaranma prinsipini rh ed r k göst rir ki, yazıcıının s rl rinin dili güclü

kild d bi dil normalarına uy una dirıldı ina gör h min yazıçıının f rdi dili yox, h min dövrün d bi dilidir. Onun nitqi d tam f rdi hesab olunmamalıdır. H min nitq b zi f rdi elementl r istisna olmaqla aid oldu u qrup v ya zümr nin dilidir. Çünkü f rd öz nitqini daxil oldu u qrup v ya zümr nin nitqi sasında, onlara istinad n formala dirir³.

Bu qısa ekskursdan sonra yenid n sas m s l y qayıdaraq qeyd ed k ki, b z n ani olaraq yaranan ehtiyac nitqd v ya dild in-

diy q d r mövcud olmayan yeni bir elementin (s sin, intonasiyanın, sözün, formanın v s.) i l dilm sini t l b edir. Burada i l nmi “b z n ani olaraq yaranan ehtiyac” deyimin bir q d r diqq tl yana saq, gör rik ki, dild ki bütün elementl r (söz v ifad l r, laq v münasib tl r, y ni istisnasız olaraq bütün leksik v qrammatik vahidl r, forma v kateqoriyalar) ilk d f m hz bu “ani ehtiyac”lardan do mu dur.

Ikin m rh 1 d bir d f yaranmı nitq ehtiyacını öd m k m qs dil i l n n h r hansı bir element (fonem, morfem, leksik, qrammatik v ya sintaktik vahid) nitqin sonrakı ehtiyacları il ba li olaraq d f l rl t karlanır, cilalanır v n tic d o da müst qil gerç klik elementl ri kimi d rk olunaraq dilin struktur vahidi statusunu qazanır. übh siz ki, bel bir statusu qazana bilm y n elementl r d vardır. Onlardan bir qismi sonrakı m rh 11 rd , ümumiyytl nitq ehtiyacının olmaması s b bil dili t rk edir,dig r qismi is dilin sabit elementl ri q d r qabariq kild n z r çarpmasa da, növb ti d f ehtiyac yaranıncaya q d r “gizli qalır”, amma ehtiyac yarandı ı an yenid n “öz varlı inı hiss etdirir”. Bu cür elementl r müv qq ti, keçici, okkazional ehtiyacları öd diyin gör onlara müv qq ti, situativ xarakterli, okkazional elementl r deyilir v onlar dild sabitl m - mi , amorf formalarla ifad olunur.

Bundan ba qa konkret zaman k siyin q d r adı bilinm y n v ya ümumiyytl adı olmayan bir gerç klik elementi haqqında danı maq lazımlırs , o halda b nz tm v ya analogiya prinsipl ri sasında onu forma v ya mahiyytc izah etm k, y ni gerç klik elementinin obrazını yaratmaq lazımlı lir. Çünkü m chulu tapmanın yegan düzgün yolu, onu m lumlar sasında mü yy nl dirm kdir.

§ 5.3. Dildə forma və mənə vəhdətinin kökləri

L.A.Kiselyova yazır: ”Diferensial lam tl rin mü yy nl di rilm si baxımından leksik v qrammatik m naların parçalanaraq ayrılıqda öyr nilm si, onların tutu durulması v bir-birin qar ı qo-

¹

² Yen orada, s. 48-49.

³ Yen orada, s. 31-37.

yulması c hdi tamı, y ni sözün bütöv semantikasını daha d rind n anlaya bilm k üçün onun hiss l rinin h rt r fli analizi baxımından tamamil özünü do ruldur. Amma leksik v qrammatik m naların bel parçalanması ifrata yol açır v bel bir yanlı fikrin formala masına s b b olur ki, dild vahid bir tam kimi sözün m nası, bütöv halda semantikası mövcud deyil¹.

Klassik psixolinqvistika t r fdarlarının, xüsusil d “*Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi*” davamçılarının bu kimi fikir v mülahiz l ri onların lehin olmayan bel bir fikrin yaranmasına s b b olur ki, *nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi* ist nil n dü ünm v t f kkür prosesinin söz vasit sil h yata keçdiyini iddia etdiyin gör , bu mövqe t r fdarları sözün v formanın rhin imkan ver n intellekt obrazları kimi aktiv vasit l rd n m hrum edilmiş oldular. Bu s b bd n onlar formanın yaranma v m nims nilm mexanizmini, onun qrammatik v leksik hiss l rinin bir-birini tamamlayan v ya bir-birind tamamlanan, amma ist nil n halda f rqli forma v m na yükün malik olduunu gör bilm dil r v bu s b bd n d , t bii ki, onu izah ed bilm dil r. Y ni evdən formasının ev kimi leksik v -dən kilçisi kimi qrammatik formaların birl m sind n yaranmı q lib olduunu iddia ed bilm l ri üçün, onların lind n azi ev kimi gerç klik elementin ekvivalent olan birinci intellekt obrazı v onun dild ks olunması il yaranan dil struktur vahidin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı formasında apellyativ vasit l r olmalı idi. Bu halda abstrakt t s vvür mahiyy ti da iyan gerç klik elementin ekvivalent olan birinci v -dən kilçisi tipind dil struktur vahidin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı olan qrammatik formanı analiz etm k bu n z riyy t r fdarları üçün tabu olmazdı v onların t dqiqatları srf psixoloji momentl rin analizi il kifay tl nm k m cburiyy tind qalmazdı.

D rketm il laq sind n damı ark n dilin yaranması m s l -sin qism n toxunmu duq. Burada bir daha qeyd etm k ist yirik ki, dilin ikit r fli ünsiyet vasit si kimi v ya dil struktur vahidl rinin

semiotik vahid kimi mövcudlu u, y ni h m formaya, h m d m z-muna malik olması onun d rk olunmu gerç klik elementl rinin beynimizd ki intellekt obrazları il ba lili indadır. g r bir anlı a bu ba lılıq yox olsayıdı, o halda dil m nasız v m zmunsuz söz v ya s s yi inindan ibar t olardı. Y ni g r bizim beynimizd müst vi formasında s thi v ayaqları olan masa kimi yaya ekvivalent olan birinci intellekt obrazı olmasayıdı, oxudu umuz v ya e itdiyimiz “masa” sözü bizim üçün heç bir m na ifad ed bilm zdi.

Dil t zahürl rinin aspektl r üzr bölgüsünd büyük irtilik ol du unu qeyd ed n L. erba etiraf edir ki, dil sistemi v dil materialı vahid nitq f aliyi ti t crüb sinin müxt lif aspektl ridir. Eyni zamanda, anlama prosesind n k narda mövcud olan dil materialı ölüdür. T kil olunmu dil materiallarından (y ni, dil sistemind n) k narda is onu (*mövcud olan nitq və ya mətni* – M.Ə) anlamaq mümkün deyil¹. L. erbanın bu fikrini bir q d r d inki af etdir r k bel dey bil rik ki, ümumilikd dil beyin m hsuludur v öz funksiyasını yalnız d rketm il laq li kild icra ed bil r. Beyind n k narda aktiv sistem xüsusiyy tin malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı v ya ifahi nitq klind t zahür ed n fragmengl ri v ya struktur vahidl ri mövcuddur. Nitq yenid n beyinl , y ni t f kkür prosesl ri il birl inc y q d r bizim üçün heç bir m na ifad etmir v ya bizim üçün onun heç bir m nasi olmur. Nitqin bu c h ti il biz günd lik h yatımızda d f 1 rl rastla ırıq.

Bilmədiyimiz dildə olan mətni anlamırıq. Bunun n azi iki s b bi vardır. Birincisi, yazıda gördiyyümüz v ya e itdiyimiz nitqin struktur vahidl rini ayrı-ayrı gerç klik elementl ri kimi m nims m -mi ik. kincisi, dilin h r bir struktur vahidinin hansı gerç klik elementini ks etdirdiyini bilmirik.

İlk dəfə eşitdiyimiz sözü anlamırıq. Öz do ma dilimizd olan yeni sözl ri bel , ilk d f e itdikd onu ba a dü mürük. Çünkü onun hansı gerç klik elementi il ba lı olduunu bilmirik. H min sözü, yalnız onun ba lı oldu u gerç klik elementini gördükd n, duyduq-

¹

”, 1978, ..67.

263

¹

, 1974, ..26.

264

dan v ya h min sözl ba li izahatla tanı olduqdan, ba qə sözl des k, h min sözün ba li oldu u gerç klik elementini dırk etdikdən sonra anlayırıq.

Söziñ mənasını izah etmək, silind, h min sözün ba li oldu u v ya ks etdirdiyi gerç klik elementinin obrazını yaratmaqdır. Dırk etmən dən dəni arkın qeyd etdiyimiz kimi, dırketmənin birinci fazasında gerç klik elementi il ba li m lumat müxtəlif formalarda, o cümlədən, nitq formasında da q bul oluna bilir. Nəzər almaq lazımdır ki, hər hansı bir sözün izahı, h min sözün ba li oldu u gerç klik elementi haqqında mətn formasında m lumat verməkdir.

Yazılı mətnlərlə ba li L. erba qeyd edir ki, lüttələrdə v qrammatikada haqqında dəni ilan dil faktları kommunikanta vəlcədən verilmir. Onların birbaşa dəni ma və anlama proseslərinə çıxarıldı məni iddia edən L. erba bu faktları "dil materialı" adlandıraraq diltəzahürlərin üçüncü aspekti hesab edir və göstərir ki, buraya mətnlər, dəbiyyat, kitablar, lyazmaları aiddir. Elə oradaca o, təssüflü qeyd edir ki, adətən bu dil materialları yuxarıda nəzərdə tutulan raitdən (yəni, aktiv kommunikasiyadan – M.) kənardadır¹.

Bəzən biz elə gəlir ki, cənbi dilləri öyrənərkən zəbrələdiyimiz cənbi sözləri hafızımız həkkə etmək üçün yalnız h min sözün ana dilimizdə ki dil struktur vahidin (yəni, dil struktur vahidin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarına) istinad edirik və bu prosesin gerç klik elementindən və onun birinci və ya səs intellekt obrazlarından heç bir asılılılığı yoxdur.

Belə bir təsvir, ləbətəki, yanlışdır.

Və la, ona görə ki, bir dildə olan bəzi sözlərin dirləri qarılıqlı olmaya bilir. Məsələn, *sinxrofazatron* sözü Azərbaycan dilinə gəldiyi zaman onun dilimizdə tam qarılıqlı olmamışdır. Belə sözlərin öyrənilməsi dəma dildəki sözlərin istinadın başa verilməz, çünki nümunədən də Göründüyü kimi, bəzi hallarda qeyd edilən sözlərlə başlıbel bir istinad nöqtəsi, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

İkinci bir tərəfdən, ana dilindəki dil struktur vahidinin (yəni dil

struktur vahidlərin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarının) özü dəməhəzgerç klik elementindən, onun birinci və ya səs intellekt obrazından yaranır və ona istinadın qəvrənlər və ya dırk olunur.

Öyrənilən hər yeni cənbi dillər gerç klik elementinən baılı olan ikinci intellekt obrazlarının sayı artırır. Yəni bizim yadda 1-mizdə gerç klik elementi olan kitabın vizual dırketmə yolu ilə məlumatlı bir birinci və ya səs intellekt obrazı oldu u halda, onunla baılı olan bir neçə ikinci intellekt obrazı vardır. Bunlar Azərbaycan dilində "kitab", rus dilində "книга", alman dilində "Buch" və s. kimi sözlər ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarıdır.

Lərba ikidillilik və ya do ma olmayan dillərin öyrənilməsinin təmizləri iq öyrənmə kimi iki yolumun olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, qarılıqlı öyrənmə dəma dilə səslənməqla, onun bazasında dirlərin öyrənilməsidir. Bu zaman dəma dilinə təsiri ilə öyrənilən dilin sistemində müyyən deformasiyalar, dəyişənlilik və vəzənlənmələrə rəsəd verir.

Təmizləri öyrənmə dedikdə is Lərba bu və ya dirlərin xarici dilin öz mühitində, dəma dilinə heç bir iştirak olmadan öyrənilməsinin nəzərdə tutur. Onun fikrincə, dili tam öyrənmənin yeganə düzgün yolu budur¹. Lərbanın bu fikri dolayısı ilə də olsa, səs intellekt obrazının aparıcı rolunu ilə başlı müləhizlərimizi təsdiq edir.

Bəzən biz elə gələbilər ki, zəbrələdiyimiz eir parçası, yaxud da draməsərlərin hər hansı personajının rolu, onun nitqiyi yadda əməzənə yalnız sözlərlə həkkə olunur (və ya yalnız dil struktur vahidlərin ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları klinidən dırk edilir).

Belə dərinliklə, ləbətəki, yanlışdır. Çünkü, və la, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gerç klik elementi klinidən dırk olunmayan ya, varlıq və s. haqqında söz, yəni dil struktur vahidi yarana bilməz. Dırk etdiyimiz klik elementi haqqında dil struktur vahidi varsa (dırk olunubsa) və ya indi dırk olunursa, deməli, onunla başlı olan gerç klik elementi dəyişən və vəzən dırk olunmuşdur, ya da nəzərdən dil struktur vahidi ilə eyni vaxtda dırk olunur.

¹ . . .

, 1974, 26.

¹ . . .

, 1974, 42.

Mü ahid 1 r göst rir ki, klassikl rin eirl ri v ya dram s rl - rind ki rollar zb rl n rk n n ç tin m qamlar m nasi (y ni, gerç klik elementi) h min ana q d r m lum olmayan hiss l rdir. H min sözl rin m nasinın aydınla dirilması, y ni gerç klik elementi il laq nin yaradılması müvafiq parçanın zb rl nm si prosesini asanla dırır.

Azya li u aqlar üz rind mü ahid 1 r d bu fikrin do rulu unu t sdiq edir. Bel ki, Yasamal rayon 26 sayılı orta m kt binin 5 K sinfinin bir qrup agirdi il 2003-cü ilin sentyabr ayında test keçirildi. Onlara ifad yazmaq tap ırıldı. Bu yazida u aqlar “mintalitet”, “qloballa ma” kimi indiy q d r m nasi bilm dikl ri b zi sözl rd n istifad etm li idil r. Bu sözl r yazı taxtasına yazıldı, kısa kild m - nasi izah olundu v onların sinoniml ri öntünd qeyd edildi. H min testin n tic l ri bel dir:

30% - gerç klik elementi vv lc d n d rk olunmamı sözü öz yazısında, ümumiyy tl , i l tm di;

25% - gerç klik elementini rh ed rk n mü llimin öz nitqind istifad etdiyi sinonim sözl ri i 1 tdi;

40% - test prosesind veril n izahlar sasında h min sözün ba li oldu u gerç klik elementini qism n d rk etdikd n sonra h min sözü öz yazısında i 1 tdi;

5% - gerç klik elementini d rk etm s d , h min sözü zb r kild (amma yanlı m na il) öz yazısında i 1 tdi.

Keçiril n testin n tic l rin sas n bel dey bil rik ki, dil struktur vahidl rinin zb r kild i l dilm si 5% “zb rçi”nin baca ra bildiyi bir prosesidir. Amma 95% t kil ed n ks riyy tin dil struktur vahidini öz nitqind i l d bilm si üçün gerç klik elementini d rk etm si vacibdir.

St r gerç klik elementinin birinci intellekt obrazının, ist rs d onun dild ki ksinin ikinci intellekt obrazının aktiv yadda a g tiri l bilm m si, el c d birinci v ikinci intellekt obrazlarının xaturlanması prosesind sinxronlu un pozulması sas etibaril beyin-sinir sistemind mü yy n çati mazlıqlar olan insanlarda mü ahid edilir

v G.S diyevanın qeyd etdiyi kimi, bu hal onların nitqind bir sıra qüsurlarla mü ayi t olunur¹.

Onu da qeyd ed k ki, gerç klik elementini ks etdir n intellekt obrazının beynimizd mövcud olmasına baxmayaraq, onunla ba li olan söz dili t rk ed , yeni sözl v z oluna bil r. Sözl rin arxaikl - m sini v dild n çıxmasını, neologizml rin v yeni sinonim c rg 1 - rin yaranmasını da m hz bu baxımdan izah etm k mümkündür.

§ 5.4. Dilin xaotikliyi və sistem anlayışı

st nil n dil ba lan icda sad c n vacib olan nitq ehtiyaclarının öd nilm si m qs di il yarandi ina gör , müasir dil s viyy - sind n yana ilmaqla, bel formala maya xaotik kild formala ma da deyil bil rdi.

M s l n, dil struktur vahidl rinin q bil icması dövründ yaranan qismi il ba li bel bir mülahiz söyle y bil rik ki, kollektiv kild ova çıxan ovçular n azi havadan, qurudan v sudan g l n böyük ov v kiçik ov, böyük təhlükə v kiçik təhlükə il ba li bir-birin m lumat ver bil c k q d r söz ehtiyatına v nitq qabiliyy tin malik olmalı idil r. Kollektiv ov prosesi il ba li vacib olan nitq ehtiyaclarının ilkin m rh 1 l rind n birinin m hz bunlar oldu u iddia edil bil r. Bundan vv lki v ya sonrakı m rh 1 l rd eyni m qs dl onların nitq ehtiyacı daş, ağaç, silah, ov aləti, od v s. ola bil rdi.

T bii ki, h min ovçular kinçilikl m ul deyildil rs , daşlı torpaq, münbüt torpaq, toxum, yaba, dirmiq, oraq kimi m k al ti v s. il ba li onların bir-birin m lumat verm k üçün söz ehtiyati olmurdu. Dil struktur vahidl rinin yaranmasındaki bu müxt lifliy müasir dil s viyy si baxımdan “xaotiklik” kimi qiym t veril bil r. Y ni müasir insan bel dü ün bil r ki, nizənin, oxun, kamanın adı oldu u halda, muzeyd onlarla yan-yana duran yabanın, dirmiğin, orağın adının olmaması tam bir xaosdur.

¹ S diy va G.A. Afaziya: n yrolinqistik t dqiqat. Bakı, 1999, 92 s.; , 1997.

T bii ki, burada n z r alınması lazım g l n çox vacib bir faktor var v bu “insanın ist nil n f aliyy ti, onun hansısa bir ehtiyacının öd nilm sin xidm t edir” faktorudur.

g r haqqında danı ilan ovçuların v t nind qar ya mırsa, orada axta olmursa, onların *qar*, *buz*, *saxta* il ba lı anlayıları olmadı ı kimi, bu anlayılarla ba lı nitq ehtiyacları da olmur v dem li, onların dilind ehtiyac yaranmayan v mövcud olmayan anlayı lara ekvivalent olan sözl rd yaranmır. Y ni nitq ehtiyacının öd nilm sin yön l n söz v nitqyaratma f aliyy ti d ehtiyaca uy un kild müxt lif ola bil r. Bu, slind , dil struktur vahidl rinin yaranmasındaki xaotiklik yox, tam onun ksin , bir sistem v qanuna tam uy unluqdur.

Dild ilkin m rh l d mü ahid olunan xaotikliyin n bariz nümün si bu gün bel dialektl rimizd izi qalan spesifik fonetik s sl r, dialekt sözl ri, yalnız bu v ya dig r dialektl rd i l n n qrammatik formalar v h tta az-az rast g linm sin baxmayaraq, ist nil n halda mövcud olan b zi sintaktik konstruksiyalardır.

Bir analogiyaya baxaq: dill rin normal inki afi prosesind bu v ya dig r regionda yeni mü ahid olunan v ya haqqında ilk d f nitq ehtiyacı yaranan bir gerç klik elementin bir ad, eyni dil arealının ba qa bir regionunda is h min gerç klik elementin ba qa bir ad verilir.

Kinci bir analogiyaya baxaq: qısa bir ömrü olan (m s l n, 10 il) bir gerç klik elementinin bir adının (*döşəkçə*) oldu u regionda h min gerç klik elementinin yeni çe idi (bir az qalın v ip k üzlü) yaranır v ona yeni bir ad verilir (*nimdər*). Bu regionda d b halını alan bu çe id o q d r m hurla ir ki, h min regionda vv lki çe id d , onun adı da istifad d n çıxır. Sonra (30-40 il) bu yeni çe id ski çe id halına dü s bel (nazik v üzü bezd n), h min regionda onun adı yen yeni çe idin adı olaraq qalır (*nimdər*).

Dilin sisteml m si dey rk n, t bii ki, d bi dilin formalda dirilmesi n z rd tutulur. Bu, ilk növb d dild mövcud olan fonetik s sl rin v onların qar ilı ı olan h rfl rin mü yy nl dirilm si, lif-

banın t rtib olunması¹ il ba layir. Dild istifad olunan qrammatik normaların vahid qaydasını ks etdir n qrammatika kitabları yazılır v bunların sasind dilin lü t t rkibini ks etdir n orfoqrafiya lü ti, izahlı lü tl r t rtib olunur v bel likl , dil sisteml dirilmi hesab olunur. Dilin sisteml dirilm si il dialektl rd mü ahid olunan f rql r² azalır, amma bir anda yox olmur.

Yazılı nitqin yaradılması prosesind dilin sisteml dirilmi halına, y ni d bi dil normalarına tam v ideal uy unlu u t l b olunur. Sözl rin normal orfoqrafiya qaydalarına uy un kild yazılıması da daxil olmaqla, bu lü td qeyd edil n normaların ist nil n kild pozulması, artıq h rf yazılmazı v ya h rfl rin buraxılması, yazılı m tnd standart qrammatik qaydalardan yayınma halları, dialekt xiisusiyy tli qrammatik formaların v ya sintaktik vahidl rin i l - dilm si, dur u i ar l rinin düzgün qoyulmaması dild ki xaos, standartdan yayınma v savadsızlıq lam ti kimi qiym tl ndirilir.

Müasir dövrd , doqquz v on bir illik icbari t hsilin t tbiq olundu u bir vaxtda g nc n sil arasında dili tam sisteml dirilmi halı il , y ni d bi dil s viyy sind m nims y bilm y n, savadsız xsl rin olduunu dü ünm k bir q d r haqsızlıq v bir q d r d m s l y s thi yana ma kimi d y rl ndirilir. Y ni aid oldu u regionun dialekti il danı maq, b zi dialectt sözl rini i l tm k bel savadsızlıq kimi q bul edilmir. Bu, danı iq vaxtı tez-tez eyni ifad v sözl rin (m s l n, cüml ba i: *deyirəm axı, canım sənə desin* tripli ifad l rin, müraci t forması olaraq: *bacioğlu, xalaoglu, qardaşolğu* tipind sözl rin) t krarı kimi ali qanlıq lam ti olaraq q bul edilir.

Amma, slind , bütün dil da iyicilari t r find n eyni standartlara uy un yazılı v ifahi nitq yaradılmasının t l b edilm si daha do ru v düzgün olardı. Çünkü ifahi nitq veril n bu q d r s rb stlik, slind , izahlı olmayan paradoksdan v bizc , yanlı dan, sistemi ng ll y n xaosdan ba qa bir ey deyil. vv ld d qeyd etdiyimiz kimi, ifahi v ya yazılı formada olmasına baxmayaraq, ist nil n

¹ Axundov A.A. Az rbaycan dilinin fonetikası. Bakı, “Maarif”, 1984, s.13.

² V liyev A. Az rbaycan dilinin keçid iv 1 r. Bakı. “Nurlan”, 2005, s. 34.

nitqyaratma prosesi ona ba lan ic ver n rezonansın q bulu, rezonansa uy un birinci intellekt obrazlarının aktivl m si v m ntiqi sıralanması, ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası, m tn formaında modulla ması, m tn emosional, ekspressiv tonun verilm si v nitq söyle minin çıxı i modelin uy un kild realla malidir.

İfahi nitq veril n bu s rb stlik, slind , “yazlı nitq bu sxem tam uy un kild formala ir, ifahi nitqin formala ması is bu modeld n k nara çıxa bil r” dem k q d r yanlı v q buledilm zdir.

L. erbanın qeyd etdiyi kimi, dil sist minin vahidliyi yni m zmunla ba lı b nz r r aksiyaların yaranmasını rtl ndirir¹. Y ni ümumi v aktiv dil sisteminin d rk olunan, yaradılan, ötürül n, q bul edil n v m nims nil n bütün t rkib hiss l ri, el c d bu proses-1 rin realla masını t min ed n beyin f aliyy tl ri eyni dil da iyicilardırında b nz r v ya identik olmalıdır. Dil il ba lı istifad edil n ümumi v aktiv sistem termininin sl mahiyy ti m hz budur. Sistem anlayı inin sad c qrammatik formalarla, y ni fonetik, morfoloji, sintaktik vahidl r, formalar, q libl r, normalar, qanunlar v qaydalarla m hdudla dirilması q buledilm zdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, fonem, s s v h rfl r, heclar, ah ng qanunu, sad , düz ltm v mür kk b sözl r, bütün qrammatik v leksik-qrammatik kilcil r, qrammatik norma, qayda v prinsipl r, sabit söz birl m l ri, s rb st söz birl m l rının v cüml l rin ablon v q libl ri, el c d bütün sintaktik norma, qayda v prinsipl r müvafiq olaraq dilin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik s viyy li dil struktur vahidl ridir. Bu vahidl rin eyni dil da iyicisi olan h r k s t r find n eyni kild m nims nilmi olması v öz nitqini qurark n eyni t rzd yaradılması vacibdir. Bunlar dilin vahid sistem kimi f aliyy t göst rm sin t sir ed n ba lica faktorlardır, amma dilin sistem olaraq sad c bunlardan ibar t olmasını dü ünm k do ru deyildir.

§ 5.5. Dilin lingvopsixoloji sistem mahiyyəti

Dilin funksiyaları il ba lı K.Byülerin t limini linquistik problemlrin psixoloji c h td n h llin c hd kimi qiym tl ndir n R.V.Pazuxin bel hesab edir ki, ”Dilin i l nm s b bini, ümumiyy tl , onun strukturunu, el c d m lumatin t rkibind olan h r bir dil elementinin mahiyy tini aydınla dırma a qadir olan yegan funksiyası kommunikativlidir”¹. Bu t dqiqatında R.V.Pazuxin K.Byülerin dilin funksiyaları n z riyy sini, N.S.Trubetskoyun v R.Yakobsonun b zi müdd alarını t nqid h d fi seçilir. R.V.Pazuxinin monofunksionallaqla ba lı konsepsiyasının sas müdd aları ondan ibar tdir ki, 1) dilin t k bir funksiyası var v o da kommunikativlidir, 2) bütün dig r funksiyalar ondan tör m dir².

Dilin monofunksionallı ı il ba lı f rqli bir fikr Q.V.Kolanskid rast g linir. O, bel hesab edir ki, ”Dilin bir sas funksiyası vardır – o, t f kkürün gerç kl m sidir v ictimai hadis dir”. H tta Q.V.Kolanskının fikrinc , dilin bütün funksiyaları, o cüml d n ekspressiv (bunu mü llif d rketcim kimi q bul edir) v kommunikativ funksiyaları da bu funksiyanın iç risind dir³. A.S.Çikobava dilin bir çox funksiyaları oldu unu q bul ets d , bütün bu funksiyaları vahid bir ierarxiya daxilind yerl dirm kl monofunksionallı a meyilini nümayi etdirir⁴. V.Hümboldt is dili m l g tir n ehtiyaclarla ba lı bel deyir: ”Dil yalnız xarici ehtiyacdən, y ni ictimai laq , ünsiyy t ehtiyacından deyil, insanlı in daxili ehtiyaclarından yaranmı dir”⁵ v bununla da, dilin çoxfunksiyalılı inin sasını qoyur.

¹
2 Yen orada, s. 103
3 1975, .44
4
5

– “
”, 2, .1963. .90-110.
– “
”, 2, .1967, .18.
1859. .47.

¹

V.A.Avrorinin fikrinc ,”Dilin kommunikativ v ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzüdür” v h tta “dil ifad etm d n fikir yarada bilm z, fikir yaratmadan is onu ifad ed bilm z. Bunu dil formasında t zahür ed n vahid fikir prosesinin iki c h ti kimi n z r- d n keçirm k olar”¹.

R.A.Budaqovun fikrinc , “kommunikativlik v fikri ifad funksiyalarının v hd ti olmadan n dil, n d dil haqqında elm ola bilm z”².

L.Viqotski bir t r fd n qeyd edir ki,”ünsiyy t mütl q kild ümumil dirm v sözün m nasının t kmill dirilm sini n z rd tutur.Y ni ümumil dirm ünsiyy tin inki afi n tic sind mümkün olur”. Dig r t r fd n is , qeyd edir ki: “insanlara xas olan ali, psixoloji ünsiyy t formaları yalnız ona gör mümkündür ki, insan t f kkür vasit sil gerç kliyi ümumil dirilmi kild ks etdirir”. Bu q bild n olan fikirl r ir li sürm kl L.Viqotski “ümumil dirm v ünsiyy t, kommunikasiya v t f kkürün v hd ti”ni m ntqi kild rh etm y çalı ir³.

L.A.Kiselyovanın mövqeyi tamamil f rqlidir, o, bel hesab edir ki, “dilin dialektik v hd t t kil ed n, sosial baxımdan b rab r hüquqlu olan bu iki funksiyası... onların determinasiyasını rtl ndir n t f kkür v ünsiyy t adlı ehtiyacların özli q d r müst qildir v onları bir-birinin t rkibin daxil etm k, m zmun v ya forma baxımdan birini dig rının hesabına tamamlamaq olmaz” v onun fikrinc , “dilin ünsiyy t v t f kkür funksiyaları, ümmiyet tl , ünsiyy t ehtiyacı v ümmiyet tl , dü ünm k ehtiyacı kimi, t f kkürün v ünsiyy tin özü q d r n ümmi kild abstraktla dirilmadır. B illi oldu u kimi, real gerç klikd n ba licaları, ikinci d r c l il ri v tör m l ri d daxil olmaqla ünsiyy t v t f kkür ehtiyaclarının ierarxiya sistemleri mövcuddur ki, bunlar dilin ünsiyy t v t f kkür funksiyalarının tip v növl rinin ierarxiya sisteml rini... determinasiya

edir. Bel likl , t f kkür v kommunikasiya funksiyaları müxt lif tip v növl r malik olmaqla müst qil ierarxiya sistemi m l g tirir”¹.

stinad etdiyimiz t dqiqatçıların hamısı q bul edir ki, dilin sas funksiyası (v ya funksiyalarından biri) ünsiyy tdir. Bu m s 1 tra-finda mübahis yarada bil c k heç bir fikir ayrılı yoxdur.

Dilin fikir yaratmaq v ya fikri formala dırmaq funksiyası da h min t dqiqatçıların büyük ks riyy ti t r find n d st kl nmi , bununla bel ünsiyy t funksiyasında oldu u q d r, y ni 100%-lik tam d st k almamı , kiçicik bir übh yeri qoymu dur. Bu übh l rin bizi haraya q d r apara bil c yin n z r salaq.

V.A.Avrorinin fikri bel idi ki, “dil ifad etm d n fikir yarada bilm z, fikir yaratmadan is onu ifad ed bilm z”. Amma, h qiq - t n d , “fikri yaradan dildirmi?”– sualına cavab axtaraq v fikir yaratma in psixoloji kökl rin baxaq.

Bu t dqiqat ç rçiv sind rh etdiyimiz müdd alar v ümmü-psixoloji r y baxımdan “fikir yaratmaq” v ya “dü ünm k” bir beyin aktivliyi olub, ba beyind ki m lumatların mü yy n kriteriyalar sa-sında seçilm si, sıralanması, düzülm si v ya ba qa bir kild analiz edilm sidir.

Ba beyind olan m lumatların mahiyy tini anlamaq üçün onların da psixoloji kökl rini eyni saslara uy un olaraq ümmi kild n z rd n keçir k: ba beyind olan m lumat gerç klik elementl rinin b illi xüsusiyy tl rinin hiss orqanlarına t siri n tic sind m nims nilm si yolu il toplanan informasiyadır.

Fikri yaradan, formala dırın apellyativ vahidin v ya t f kkür prosesinin sas elementinin dil oldu unu q bul ets k, onu da q bul etm liyik ki, ba beynimizd ki m lumatlar yalnız dil struktur vahid- l rind n, y ni sözl rd n v ya formalardan ibar tdir. Çünkü söz, forma olmadan dilin h r hansı bir funksiyayı icra etm si mümkün olmadı kimi, dilin söz d n v ya formadan ba qa bir funksional al ti v ya apellyativ vahidi d yoxdur.

¹ . . .

. 1975. . 36-40.

² . . .

. 1958. . 3.

³ . . .

. 1956. . 51.

¹ . . .

”, 1978, . 40.

Bu v ziyy td q rib bir seçim qar ısında qalırıq. Ya q bul etm liyik ki, söz qar ılı ı olmayan, y ni adı olmayan yani, varlı ı, v ziyy ti, h r k ti anlamırıq, d rk etmirik, y ni ba beynimizd söz qar ılı ı olmayan heç bir anlayı yoxdur, ya da q bul etm liyik ki, ba beynimizd mövcud olan, amma söz qar ılı ı olmayan heç bir anlayı la ba lı dü ünm y , fikirl m y qadir deyilik.

Amma sad c adı deyil, özü d m lum olmayan minl rl varlıq k f v icad olunmu dur. “Dilsiz fikir yarana bilm z” prinsipind n çıxı ets k, bu k f v icadlarla ba lı y qin bel dem liyik ki, onları “dü ünm d n etdik”, “fikirl m d n oldu”. Bu is m ntiqsizlikd n ba qa bir ey deyil.

Aparılan ara dırmalar d rketc v t f kkür kimi beyin f aliy- y tl rinin d dil v onun söz, forma, söyl m, nitq kimi vahidl ri il yox, intellekt obrazları v kodları il realla di inı göst rir. D rketc v t f kkür kimi beyin f aliytl ri il ba lı aparılan ara dırmalar n tic sind m lum olmu dur ki, sinktual d rketc istisna olmaqla, dig r d rketc növl rind dil v onun struktur vahidl ri, yalnız d rketc aktının birinci fazasında v sad c gerç klik elementi il ba lı m lumatın ld edilm si yollarından biri kimi mü ahid olunur. D rketc nin sonraki fazalarında is dil, ümumiyy tl , i tirak etmir.

Bu t dqiqat boyu t qdim edil n n z ri mövqed n yana maqla dill ba lı ir li sürül n ba lica müdd alarin psixoloji qayda v normalar sasında rh edildiyini gördük. st nil n dil struktur vahidinin v intellektual nitqin sinktual d rketc n tic sind v hazırlılıq m r-h l sind n sonra g 1 n d rketc aktının birinci v ikinci fazalarında, kommunikal nitqin d rketc aktının üçüncü v dördüncü fazalarında yarandi inı, yaradılmış nitqin m

norma v qaydalardan ibar t müst qil sistem hesab ed nl rdir.

Qism n t r fda larımız – dili qrammatik forma, norma v qaydalardan ba qa, lü t t rkibini v nitq prosesini d hat ed n ümumi sistem hesab ed nl rdir.

Tam t r fdarlarımız is – dili qrammatik forma, norma v qaydalardan ba qa, lü t t rkibini v nitq prosesini d hat etm kl yana 1, beyin aktivliyind n yaranan v sl mahiyy tini yenid n beyin aktivliyi il birl dikd qazanan ümumi aktiv sistem, yaxud linqvo-psixoloji kateqoriya kimi q bul ed nl rdir.

Bu t dqiqat ç rçiv sind dil struktur vahidl ri adı altında n - z rd n keçirdiyimiz formalardan yalnız qrammatik formaları müst - qil dil sistemini m 1 g tir n vahidl r kimi q bul ed n opponentl rimizin n z rin çatdırmaq ist rdik ki, lü t t rkibi, y ni leksik v leksik-qrammatik formalar, xüsusil d nitqyaratma prosesi olmadan bu anlayı 1 n dil adlandırmak, n d sistem hesab etm k mümkün deyildir. Bu, sad c qrammatik formalardan ibar t c rg 1 r, y ni fonetik, morfoloji v sintaktik forma, norma v qaydaları ks etdir n paradiqmalar silsil sidir.

Bu, t xmin n ona b nz yir ki, m nzil daxil olan isti v soyuq su x tl rinin m tb x v du da i l dicil rd n keç r k kanalizasiya borularına enm sini v bu borularla m nzili t rk etm sini müst qil bir sistem hesab ed k. Amma n z r almaq lazımdır ki, m nzilin su v kanalizasiya x tl ri h rin müst qil su m nb yi v kanalizasiya sularını t mizl y r k traf al m yön ld n mexanizmind n ibar t ümumi su v kanalizasiya sisteminin bir hiss si v ya vahidi, h rin su v kanalizasiya sistemi is , öz növb sind t bi tin h r cür su, hava, torpaq v enerji m nb 1 ri yaradan, istifad olunmu h r eyi yenil y r k t bi t qazandıran ekoloji aktiv sisteminin bir z rr si v ya vahididir.

Bu b nz tm d n çıxi ed r k bel dey bil rik ki, dili ümumi sistem kimi q bul ed bilm k üçün, birincisi, onun ilkin m nb , qaynaq mahiyy ti da iyan bütün dil struktur vahidlərini, ikincisi, onları traf al m yön ld n mexanizm mahiyy ti da iyan nitqyaratma

funksiyasını v üçüncüsü, bu yolda f aliyy t axınının c r yan etdiyi x tl r mahiyy ti da iyan qrammatik formalardan ibar t paradiqmalar silsil sini kompleks kild n z r almaq lazımdır. Dili eyni zamanda aktiv sistem olaraq q bul ed bilm k üçüns , dil baxımından h r cür m nb 1 ri yaradıb yenil m k qabiliyy tin malik olan beyin aktivliyini və təfəkkür proseslərini d buraya lav etm liyik.

Dil struktur vahidləri m hz dilin sas funksiyası olan informasiya mübadil si ehtiyacını öd m k v ya onu asanla dırmaq m qs di il yaranır. Haqqında informasiya verm k lazım g lm y n gerç klik elementi il ba lı dil struktur vahidi mahiyy ti da iyan forma, ümumiyy tl , yaranmir. Ehtiyac olmadı 1 halda f rdi t bbüsl yaradılsa bel , dil daxil ola bilmir, lazımsız yarandı 1 kimi, izsiz d yox olur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, h 1 insanlar arasında informasiya mübadil si, sad c , nitqd n istifad yolu il realla ir. Nitqin d yegan apellyativ vasit 1 ri dil struktur vahidl ridir. Göründüyü kimi, yuxarıda deyil n fikrin ksi d dil struktur vahidl rinin informasiya mübadil si ehtiyacını öd m k v ya asanla dırmaq m qs di il yaranmı oldu unu sübut edir.

Sistem adlandırdıqları anlayı dil struktur vahidl ri olmadan keçin bilm diyi halda v m hz h min sistemin ehtiyaclarını öd m k m qs di il yaranan dil struktur vahidl rini bu sistem daxil etm y n opponentl rimizin m ntinqi n azı anla ilmazdır.

Nitq və onun vahidləri olan söyl ml rin yaranması, ötürülm si v q bulu, slind , insanlar arasında realla an informasiya mübadil si prosesinin özüdür.

Adda bu proses xidm t etdiyi iddia olunan, amma opponentl rimiz t r find n müst qil sistem dam ası vurulmaqla prosesin özünd n k narda mövcud oldu u iddia edil n müst qil sistem anlayı 1 da çox m ntqli görünmür.

Qrammatik v sintaktik forma, qayda v normaları ks etdir n paradiqmalar silsil sin müst qil dil sistemi dey n opponentl rimizin diqq tin bunları çatdırmaq ist rdik ki, sistem m nb , proses v n tic faktorları üz rind qurulan f aliyy t sxemidir v heç bir sistem

realla masına xidm t etdiyi prosesi özund n v ya özünü ondan ayrı tuta bilm z.

Beyin aktivliyi və ya təfəkkür prosesləri dil struktur vahidl ri-nin yaranmasını v m nims nilm sini, el c d nitqin yaranmasını v ötürülm sini, q bulunu v m nims nilm sini rtl ndir n sas amill rd ndir.

Lü tl rd ki sözl rin, qrammatika kitablarındak qaydaların, formaların, q libl rin, paradigmaların hamısı beyin aktivliyi n tic - sind yaranmı dil struktur vahidl ridir. Q zetl rd , jurnallarda kitab-larda v s. yazilan m qal 1 r, eirl r, hekay 1 r, formasından, üslub-undan v m zmunundan asılı olmadan h r cür yazılar, radioda, televiziyada v s. yayımlanan verili 1 r insanın beyin f aliyy ti n tic - sind yaranmı yazılı v ya ifahi nitq nümun 1 ridir. Amma bunlar insan t r find n q bul olunub m nims nilm dikc , y ni yenid n aktiv beyin f aliyy tl ri il birl m dikc a ka iz üz rind ki m na-sız qara yri x tl rd n v efir bo luqlarında axan maqnit dal aları selind n ba qa bir ey deyil.

N z r almaq lazımdır ki, ist nil n forma v ya nitq beyin aktivliyi n tic sind yaranır v sl mahiyy tini beyin f aliyy tl ri il yenid n birl dikd qazanır.

Bu s b bd n q tiyy tl dey bil rik ki, nitqyatma prosesinin n tic si olaraq meydana çıxan *nitq*, onun m nb yi funksiyasını da 1-yan *dil struktur vahidləri*, *eləcə də* onların bir f rd t r findan yaradılib dig r f rd t r find n m nims nilm sini t min ed n *beyin fəaliyyəti* v t f kkür prosesl ri d *ümumi* və aktiv dil sisteminin ayrılmaz tərkib hissələridir v ya qısaca kild dey bil rik ki, *dil struktur vahidləri*, *nitq*, *eləcə də* *beyin fəaliyyəti* *ümumi* və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir.

Biz burada dil dedikd , onu bütün struktur vahidl ri il birlikd n z rd tutur, nitqyatma prosesi daxilind v beyin aktivliyi n tic - sind informasiya mübadil si ehtiyacını öd y n linqvopsixoloji kate-qoriya kimi q bul edirik. Ünsiyy t vasit si kimi dilin funksiyalarını n z rd n keçirdikd onun struktur vahidl rini arxa plana keçirmir,

ksin , bu v ya dig r funksiyanın icra mexanizmini m hz dilin struktur vahidl ri sasında mü yy nl diririk v dil struktur vahidl - rinin yaranma mexanizmini d onun funksiyaları sasında izah etm - y çalı ırıq. Çünkü dilin h r bir struktur vahidi m hz bu v ya dig r funksiyanı icra etm k, informasiya mübadil si ehtiyacını öd m k v ya bu ehtiyacın öd nilm sini asanla dırmaq m qs di da iyır v m hz bu m qs d xidm t etm k üçün yaranmıdır.

§ 5.6. Beşinci fəsil üzrə nəticələr

Bu f sild deyil nl ri ümumil dir r rk a a idaki n tic 1 r g 1 bil rk:

1. Dilin ist nil n istiqam td d yi m si onun proqressiv yaxud repressiv kild inki afidir v birba a d rk olunmu gerç klik ele-menti il ba lı nitq ehtiyacından asılıdır. Bel ki, nitq ehtiyacının yaranması onun proqressiv inki afina, m s 1 n, leksik forma s viyy sind yeni bir dil struktur vahidinin (neologizmin) yaranmasına s b b oldu u kimi, bu ehtitacın aradan qalxması onun repressiv istiqam td d yi m si il , y ni mövcud dil struktur vahidinin dili t rk etm si (arxaikli m) il n tic 1 nir.

2. Dil formala mi , donuq qayda v normaların m cmusu yox, daima h r k td olan fasıl siz prosesin t rkib hiss sidir. Dil struktur vahidl ri, nitq, el c d beyin f aliyy ti ümumi v aktiv dil sisteminin t rkib hiss l ri oldu u kimi, dilin özü d t f kkür prosesl rinin alt sisteml rind n v ya onu qism n t qlid v ya ks ed n paralel sisteml rd n biridir.

3. Dil yarani etibarıl xaotik kild meydana çıxır. Bununla bel kommunikasiyaya xidm t etm si v t f kkür prosesl rinin alt sisteml rind n biri olması, dildaxili sistemliliyin formala masına s b b olur.

4. Dilin h m formaya, h m d m zmuna malik olması, el c d onun struktur vahidl rinin semiotikliyi, d rk olunmu gerç klik

elementlərinin beynimizdə ki intellekt obrazları ilə bağlıdır. Dil konkret olaraq nitqdə mövcud olsa da, tarixi baxımdan dil də, onun struktur vahidləri də məhz ünsiyyətindən ya ransa da, onların mənəvəyə ya məzmun qazanması məhz də rketmə və tərkib prosesləri ilə bağlı landlıqda ortaya çıxır.

5. Nitqyaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan nitq, onun mənbəyi funksiyasını da iyan dil struktur vahidləri, elcəd onların bir fərdi tərfindən yaradılıb digər fərdi tərfindən mənim nümləməsinə təmin edən beynəfəaliyyəti və tərkib prosesləri də ümumi və aktiv dil sisteminin ayrılmaz tərkib hissələridir və ya qisaca

kildəsək, dil struktur vahidləri, nitq, elcəd beynəfəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir.

MÖVZU İLƏ BAĞLI ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev . Aktual üzvlər mənəvələri. Bakı, "Sənət", 1998, s.
2. Abdullayev . Mənəvələrin analitik modeli. Bakı, "Sənət", 1999, s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, "Maarif", 1998, s.
4. Abdullayev K. Dilçilik səyahəti. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, "Mütərcim", 2010, 200 s.
5. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Kızaqatala folklor nümunələri səsində). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı 2002, 160 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, "Maarif", 1984, 391 s.
7. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1979, 256 s.
8. Axundov A.A. Dil və dəbiyyat. I c., Bakı, "Gənclik", 2003, 660 s.
9. Axundov A.A. Dil və dəbiyyat. II c., Bakı, "Gənclik", 2003, 436 s.
10. Babayev C. Əliyarzadə A. Əliyev Ü.Q. Beyzik dili səsində programla dirmanın elementləri. Bakı, "Maarif", 1997, 218 s.
11. Balayev M. Əlamət və onun ictimai siyasi həyatda rolü. Bakı, "Azərbaycan", 1991, s. 32
12. Bayramov . İnsan fikirlərini və dəniyişmələni öyrənmədir. Bakı, "Azərbaycan", 1963, 60 s.
13. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinə frazolojiyasının səsləri. Bakı, "Maarif", 1978, 100 s.
14. Cəfərov C. Nitq hissələrinin kəsişdirilməsi prosesləri (Azərbaycan dilinə mənəvələrləri səsində). Bakı, "Maarif", 1983, 96 s.
15. Cəfərov C. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 1960, s.
16. Cəfərov N. Azərbaycan ünəşliq məsələləri. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001, 112 s.
17. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzüldiciliyi və sözdəyi diriciliyi kılçılırı. Bakı, "Maarif", 1968, 107 s.
18. Elkin Etibar. Etibarın dünyası, dünyanın etibarı. Bakı, "Zərdabi LTD", 2008, 128 s.
19. Eminli H. Nitqin yaranması və inkişaf prosesinin neyrolinqvistik təhlili. Filologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktorlu alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (Dil nəzəriyyəsi – 10.02.19). Bakı, 2008, 153 s.
20. Fəndiyev R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik katqoriyalar. Filologiya ləmləri doktorlu alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtor fəratı. Bakı, 1960, 46 s.

21. fndiyeva T. Azrbaycan dibi dilinin leksik üslubiyiyati. Bakı, "Elm", 1980, 251 s.
22. 1 kb rova E.N. Dilimizin uluslu - Dildə Qorqud abidəsi, Bakı, "Nurlan", 2007, 240 s.
23. mirov Z.M. Azrbaycan dilinin formal məntərinin yaradılması və onların səsində linquistik prosessorun qurulması. Bakı, "AMEA akad. Ə. Hüseynov adına Kibernetika nstitutu", 2006, s.
24. sgrov H. Azrbaycan dilində maddi məniyyət leksikası. Bakı, "Nurlan", 2006, 448 s.
25. sgrov M.B. Dərkəm və onun fazaları. Tədqiqatçı, Bakı, "Elm", 2003, 4, s. 37-39.
26. sgrov M.B. Dərkətmə və təfəkkürün vahidlili. Azrbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, "ADPU", 2006, 4, s. 115-119
27. sgrov M.B. Dərkətmənin mexanizmi. Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 4, s. 44-59.
28. sgrov M.B. Dil və dərkəmdə qarılıqlı əsərlər. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor nstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılı, Bakı, "Səda", 2006, s. 111-115.
29. sgrov M.B. Dilin psixolinqvistik məniyyəti. Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, 2, s. 60-64.
30. sgrov M.B. Görçəlik 1 məntənin intellekt obrazları. Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2003, 4, s. 39-43.
31. sgrov M.B. Klassik nəşr rind zaman formaları ilə yaranan psixolinqvistik keçidlər. "Ortaq türk kəmisi indən ortaqtürk gəlciyin" II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, "Nurlan", 2004, s. 259-263.
32. sgrov M.B. L.Viqotskinin dilinən riyyisi ilə bəhlə psixoloji görürlü ri (linqvopsixologiya problemlər seriyasından). Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2005, N 1, s. 19-28.
33. sgrov M.B. Leksik-qrammatik formaların linqvopsixolojik əhlili. Filologiya məsələri, M.Füzuli adına İyazmaları nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010, 1, s. 40-52.
34. sgrov M.B. Sintaktik dərkəmdə dilin iştirakı. Terminologiya məsələri, Bakı, "Elm" 2006, 39-43.
35. sgrov M.B. Təfəkkür prosesləri baxımından dilin yaranması. Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2008, N 4, s. 45-53.
36. sgrov M.B. Türk dillərin zaman formaları, advribal fərqli formaları və onlar arasında funksional-s mantik əlaqələr. Bakı, "Elm", 2003, kinci nömrə, 180 s.
37. sgrov M.B. Türk və Azrbaycan dillərin zaman formalarının münyənlərinin olması məyəri. Elmi axtarışlar, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu, 3-cü toplu. Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı, "Elm", 2001, s. 172-176.
38. sgrov M.B. Ümumi dərkəm proseslərin sintaktik dərkəmənin rolü (psixolinqvistik araşdırma). Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, 1, s. 16-19.
39. sədova M. Müxtəlif sistemli dillərdə və zəlkilərin dair bəzi qeydlər. Dilçilik nstitutunun sərliyi, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2009, N 1, s. 219-228.
40. zizov E. Azrbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, "Bakı Universitetinin nəriyyəti", 1999, 354 s.
41. Fəxreddin qızı G. Türk dillərin zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2010, 264 s.
42. Hacıyev T. Azrbaycan dibi dili tarixi (təkkül dövrü), Bakı, "ADU nəriyyəti", 1976, 156 s.
43. Hacıyev T., Vəliyev K. Azrbaycan dibi dili tarixi, Bakı, "Maarif", 1983, 188 s.
44. Hacıyeva A. Erkən türk dönmənin aid metatezik sözyaradıcılığı prosesinin psixolinqvistik aspektlərin təhlili haqqında. MEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, 2-4, Bakı, "Elm", 2006, s. 272-283.
45. Hacıyeva A.Y. Dil sisteminin tipoloji sapmaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006, 27 s.
46. Hacıyeva T. Qloballa mağazaların dil. Tədqiqatçı, Dilçilik nstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 2, s. 10-18.
47. Həsənov H. Söz və addı. Bakı, "Maarif", 1984, 100 s.
48. Həsənov H. Müəsir Azrbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Bakı Universiteti", 2000, 334 s.
49. Həsənov H. Müəsir Azrbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1987, 308 s.
50. Hüsnəyndə M. Müəsir Azrbaycan dilinin morfoloziyası. III hissə. Bakı, "Maarif", 1983, 320 s.
51. Həbibova K. Müəsir Azrbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 192 s.
52. Qasımovaya A. Məmmədpeyəmbərin meraci. Bakı, "Yazıcı", 1994, s. 46.
53. Quliyev H. Deskriptivizm cərəyanı və onun dilçiliyin inkişafında rolü. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2009.
54. Xəlilov B. Müəsir Azrbaycan dilinin morfoloziyası. II hissə, Bakı, 2003, 340 s.

55. Xuduyev N.M. Azrbaycan dil bi dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1995, 496 s.
56. Srafilova S. Azrbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı, "Beynəlxalq universitet". 2006, 132 s.
57. Kazimov A. Axisqa türkərinin dili, Bakı, "Elm", 1999, 277s.
58. Kazimov Q. Müasir Azrbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Elm və təhsil", 2000, 496 s.
59. Kazimov Q.S. Müasir Azrbaycan dili. Bakı, "Ünsiyyət", 2002, 420 s.
60. Kazimov Q. Azrbaycan dilinin tarixi (nəqdim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, "Təhsil", 2003, 584 s.
61. Kazimov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı, "Elm və təhsil", 2005.
62. "Kitabi-Dəd Qorqud" dilinin izahlı təxmini. Red. Axundov A., Bakı "Elm", 1999, 204 s.
63. Mahmudov M. Azrbaycan mətnlərinin avtomatik iklärilməsi sistemi. Filologiya ləmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş disertasiyanın avtor fərati. Bakı, 1994, 64 s.
64. Mahmudov M. nənəvi dilçiliyi qeyri-nənəvi baxı. MEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası N 2-4, Bakı, "Elm", 2006, s. 101-113.
65. Mahmudov M. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, "Elm", 2002.
66. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Türk dillərinin frazeologiyası, II cild, Bakı, "Nurlan", 2009, 250 s.
67. Mahmudova R.D. Azrbaycan dilində kılçılıq rəsədinin omonimliyi. Filologiya ləmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş disertasiyanın avtor fərati. Bakı, 1996, 24 s.
68. Mehdiyeva S.N. Yazılı dastanların dili ("hriyar" dastanının materialları səsində). Bakı, "Elm", 1991, 136 s.
69. Məhərrəmli B. Türk dillərində bir saitdən ibarət köklərin semantik inkişafı. "Dilçilik nüstitutunun sənəti". Dilçilik nüstitutu. Bakı, "Elm", 2009, s. 209-218.
70. Məhərrəmov R. Azrbaycan dil bi dili tarixi (Sovet dövrü). Bakı, "Elm", 1987, 256 s.
71. Məhərrəmov R. Kitabi-Dəd Qorqudun söz dili. Bakı, 2009.
72. Məmmədli N. Alınma terminləri (1920-1995-ci illər). Bakı, "Elm", 1998, 314 s.
73. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal laqəvəsittərinin sistemi. Bakı, "Elm", 2001.
74. Məmmədov A. Azrbaycan dilində qrammatik sinonimlik (F1 formalaları səsində). Bakı, "Elm", 1985, 88 s.
75. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyi giriş. Bakı, "Maarif", 1966, 200 s.
76. Mədiyev Q. Müasir Azrbaycan dilində nitq hissənin sintaktikası. Bakı, "Elm", 1998, 106 s.
77. Mirzəyev A. Posttravmatik streslərin nəzəri modelləri. Tədqiqatçı, Dilçilik nüstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 2, s. 19-23.
78. Mirzəliyev M.M. Müasir Azrbaycan dilində fəlinin mənəvi təhlili. Filologiya ləmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş disertasiya. Bakı, 1976.
79. Mirzəliyev M.M. Türk dilləri frazolojiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 146 s.
80. Mirzəliyev M.M. Türk dillərinin frazeologiyası, I cild, Bakı, "Nurlan", 2009, 250 s.
81. Mirzəyev H. Azrbaycan dilində filologiya. Bakı, "Maarif", 1986, 320 s.
82. Mirzəzadə H. Azrbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1968, 162 s.
83. Nasibəyli M. Azrbaycan dili (Ali təhsil hazırlığı kurslarının dini yiciliyi üçün dərslik). Bakı, "Zirvə yayınları", 1999, 242 s.
84. Nəcəfov M.B. İnfaz fəaliyyəti və psixi hadisələr. Bakı, "Azərbaycan", 1989, 144 s.
85. Orucova A. Türk dillərində xitab. Bakı, "Nurlan", 2007, 200 s.
86. Ramizli. Qutadubil. Bakı, "Elm", 2003, 175 s.
87. Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan", 2004, 428 s.
88. Rəcəbli. Göytürk dilinin morfoloziyası. Bakı, "Bakı Universiteti", 2002, 475 s.
89. Rəcəbli. Sosiolingvistikası. Bakı, "Nurlan", 2004, 520 s.
90. Rəcəbov A. Dil, ülür, Cəmiyyət, Tarix. Bakı, 1993, 160 s.
91. Rüstəmov R. Filologiya ləmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş ləmələrin rüzləri. Bakı, 1997, 67 s.
92. Rüstəmov C.R. Müasir türk və Azrbaycan dillərindədiplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş disertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006, 25 s.
93. Rzaçayev S.O. Uzifinin paradiqmaları. Bakı, "Şəhər", 2004, 200 s.
94. Sadıqova S. Azrbaycan dili terminolojiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002, 230 s.
95. Sadıqova S. Azrbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminolojiyasının formallaşması və inkişafı. Bakı, "Elm", 1997, 191 s.
96. Salayev Z. Sınırlılılığı. Bakı, "Maarif", 1983, 282 s.
97. Səidov Y. Azrbaycan dilində sözdə birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1992, 340 s.
98. Sədiyeva G.A. Afəzayıf: nə yrolinqvistik tədqiqat. Bakı, "Elm", 1999, 92 s.
99. Sədiyeva G.A. Biliqvizmin neyrolinqvistik təhlili. Tədqiqatçı, Dilçilik nüstitutunun elmi toplusu. Dilçilik nüstitutu. Bakı, "Elm", 2006, 4, s. 31-38.

100. ükürova T. Azrbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının səs meyilləri. Bakı. "Elm və təhsil", 2010, 202 s.
101. Tahirov . Azrbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı. "Nurlan", 2007, 324 s.
102. Vliyeva K.A. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi. Bakı, "Örnək", 1996.
103. Yusifova T. Koqnitiv dilçilik yeni təlim kimi. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor nstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılı, Bakı, "Səd" 2006, s. 46-49.
104. Zynalov F.R. Türk dillərində nitq həssəsinin nənəvi bölgüsü. Bakı, "Maarif", 1957, 64 s.

Rus dilində

105. K
106. А. & @ B6°\ Z m V€%À 02451%d iГг610nQ E4D2A105.

106.

135. , " " " "
 " 1973, 320 .
136. « » , 2007, 400 .
137. : ()
 " " 1990, 168 .
138. : ()
 " " 1987, 144 .
139. - - -
140. , 1986, 356 .
 397 « » , 1984,
141. , 1859. 180 . ?
 XIX. « » , 1987, . 258-281.
143. « » , 1948, 346 .
144. « » , 1969, 276 .
145. , " "
 " , 1960, 94 .
146. « » , 1977, 210 . //
 " , 1984, .
148. , " 1973, 243 .
149. , " , " "
 " , 1962, 383 .
150. , " , " "
 176 , " 1987,
152. , " "
 " , 1958, 370 .
153. « » , 1982, 159 .
154. 1.
 " " , 1975, 100 .
155. 2.
 " " , 1977, 88 .
156. ()
 " " , 1959, 151 .
157. ()
 " " , 1969, 203 .
158. , " " , " , 1985, 239 .
159. , " , " "
 " , 1957, 123 .
160. - - -
161. , 2002, 28 .
 « » , 1977, 183 .
162. " , 1986, 160 .
163. , " , " "
 " , 1985, 124 .
164. " , " "
 " , 1978, 160 .
165. , " , " "
 128 « » , 1967,
166. , " , " "
 " , 1979, 351 .
167. , " 1975. 324 .
168. II, " , " "
 1974, 172 .
169. , " , " "
 569 " , 1956,

170. , “ ”, 1980,
 446 .
171. , “ ”, 1984, 88 .
172. , « » , 1998,
 205 .
173. , “ ”, 1969, 270 .
174. , “ ”, 1979, 208 .
175. : .
 , 1968. 4, . 100-112.
176. , .2. . . , 1953.
 217-231
177. , « » , 1998,
 205 .
178. “ ”. 2007,
 152 .
179. , “ ”, 1969, 308 .
180. , “ ”, 1969, 214 .
181. , “ ”, 1966, 80 .
182. . . ? . , “ ”, 1976, 90 .
183. , “ ”, 1967, 118 .
184. // 1974, 5, . 34-75.
185. , « » , 1974,
 219 .
186. , “ ”, 1965, .
 22-26.
187. , “ ”, 1969, c. 135.
188. , “ ”,
 1976, 381 .
189. , “ ”, 1975, 254 .
190. , “ ”, 1979, 320 .
191. , “ ”, 1973, 376 .
192. : () //
 , 1975. 3, . 131-152.
193. , “ ”, 1951, 380 .
194. , “ ”, 1954, 203 .
195. , “ ”, 1975, 328 .
196. , “ ”, 2004, 242c.
197. , “ ”, 1993, 416 .
198. , “ ”, 1965, 238 .
199. , “ ”, 1963, 272 .
200. , “ ”, 1964, 344 .
201. , “ ”, 1960, 133 .
202. , “ ”, 1974, 210 . XI-XV
203. , « » , 1989, 208 . () .
204. () , 1963, 21 .
205. , “ ”, 1984,
 365 .
206.
207. , 1991, 26 .
208. , “ ”, 1974, 368 .
 1964, 309 . , , “ ”,

209.
", 2, " " " " , 1963. 91-113.
210.
" " " , 1971, 232 .
211.
. , " " " , 1982, 357 .
212. " " " , 1956, 511 .
213.
. , " " " , 1964, 298 .
214. " " " , 1991, 623 .
215. 2- . . . , 1892, 228 .
216. , " " " , 1984,
368 .
217. , " " " , 1972, 127 .
218.
. (.
. " " " , 1964, 314 .)
219. " " " , 1972, 554 .(. . .),
220. , " " " , " " " , 1988, 165 .
221. , " " " , " " " ,
1978, 263 .
222. "
c. 74-96. " " " , 1967
223.
, " " 1997.
224. -
15-42. // , " " " , 1972, .
225.
, " " " , 1962, 643 .
226.
, " " " , 1983, 319 .
227.
. " " " , 1988, 244 .
228.
. " " " , 1986, 301 .
229.
(. . .) , " " " , 1995, 320 .
230.
" , 1961, 99 .
231.
.). , " " " , 1990, 280 .
232.
" " " , 1986, 92 .
233. -
1974, 141 .
234.
271 .
235.
1987, .
236.
307 .
237.
1983.
238.
. : ().
239.
. , 1980, c.
240.
" " " , 1963, 126 .
241.
, " " " , 1972, 122 .
242.
" " " , 1962. . 2.
243.
. " " " , 1972, 259 .
244.
" , 1969, . 170.
245.
" " " , 192 .

246. . . „ ”, 1966, 176 .
247. . . , “ ”, 2, .
1967. 16-48.
248. . . „ ”, . . . , „ ”, 1978, 152 .
249. . . , . „ ”, 1963, 382 c.
250. . . , M., “ ”, 1950, 292 .
251. “ ”, 1962, 274 .
252. . . : (). . . „ ”, 1981, 183 .
253. “ ”, 1974, 428 .
254. . . „ ”, 1965, 275 .
255. „ ”, 1985, 234 .
256. „ ”, 1986, 205 .
257. „ ”, 1968, 423 .
258. . . „ ”, 1981, 120 .

Türk dilinde

259. Bacanlı H. Eitim Psikolojisi, İstanbul, “Alkim Yayınevi”, 1997, 214 s.
260. Besim Atalay. Türkçe'de kelime yapma yolları. İstanbul, 1956, 342 s.
261. Demirkol Zafer. ASP ile WEB programcılığı ve elektronik ticaret. 3. baskı. İstanbul, 2001, 407 s.
262. Erden M., Akman Y. Eitim Psikolojisi, Ankara, „Arkada Yayıncılık“, 2. Baskı, 1995, 168 s.
263. Ergin Muhammed. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1958, 462 s.
264. Karaka S. Psikolojiye Giriş, Ankara, 11. Baskı 1995, 244 s.
265. Köksal M. Yerbilimlerinin Katkılarıyla Nuh Tufanı ve Sumerlerin Kökeni, Ankara 2003. s. 142
266. Küçükahmet L. Eitim Bilimine Giriş, Ankara, “Gazi Kitabevi Yayıncılık”, 1997, 242 s.

267. Parlak Tahsin. Aralın sırrı (Türk dilinde Azrbaycan dilinin türkicum edindiği). f.e.n. M.B. Ağaoğlu. Bakır, “ASQ TTM” mətbəsi, 2005, 164 s.
268. Sekmen M. Kesintisiz Öğrenme, İstanbul, “Alfa Yayıncılık”, 1998, 218 s.
269. Tuna O.N. Sümer ve Türk dillerinin yaşam meselesi. Ankara. “Türk Tarih Kurumu Yayınevi”, 1990, 57 s.
270. Ülgen G. Eitim Psikolojisi, İstanbul, “Alkim Yayıncılık”, 3. Baskı, 1997, 116 s.
271. Yıldırım R. Öğrenmeyi Öğrenmek, İstanbul, “Sistem Yayıncılık”, 1998, 130s.

Diger dillərdə

272. Cassirer E. Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der Menschlichen Kultur. Stuttgart, 1950
273. Hazai G. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch.// Studia turcica Budapest, 1971, 226 s.
274. Humboldt W. Über Kawi – Sprache auf der Insel Java, tom 1, Berlin, 1836, s. 61.
275. Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistics. Darmstadt, 1980, s. 46-72.
276. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.
277. Steinhthal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, s.483.
- Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. Bd. 1.
278. Wundt W. Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.

İnternet səhifələrində

279. Özdemir S., Yalın, H. İbrahim. Her Yönüyle Öğretmenlik Mesleği // hptt: // www.ada.net.tr/arabul/arkicle.htm?horo=08mid=178559=ozdeyalin
280. Fidan N., Erden M. Eitime Giriş, // hptt: // www.ada.net.tr/arabul/arkicle.htm?horo=08mid=897372=fidanerden
281. // hptt: // www.rambler.ru/poisk/arkicle.htm?spik=0097lingvo=3177386=juravlev

LENGÜİSTİK PSİKOLOJİ VEYA DİLİN PSİKOLOJİSİ

(ÖZET)

Psikolengüistik ara tırmaların analizi sonucu belli oluyor ki, onun klasik mekteplerine (veya "behaviorizm" ve "neobehaviorizm" adlanan Batı Avrupa mekteplerine), aynen de sonuncu mektebine ("Sovyet Psikolengüistikası" veya "Nutuk faaliyeti teorisi" de adlandırılan Doğu Avrupa mektebine) ait psikolengüistik ara tırmalar, yani dilin psikolojik problemlerini ö renme i amaçlayan ara tırmalar, ilk bakı tan metnin, söylemin veya formanın ara tilmasına adanmış olsa da, orada sadece psikolojik problemler irdelemekte, lengüistik meseleler göz ardı edilmekte, kimi hallerde ise, alay ediyormu gibi psikolengüistik ara tırmalarda lengüistik problemlerin ele alınmasının önemsizli i vurgulanmaktadır.

Bu nedenle lengüistik problemlere önem vermeden sadece psikolojik problemlerin ö renilmesi ile de il, dilin ve söylemin yapısına ilk önce lengüistik bakı açısından yakla an, dil yapı birimlerinin ve söylemin, konu manın, birinci ve ikinci dilin benimsenmesinin hem psikolojik, hem de lengüistik problemlerinin ö renilmesini amaçlayan yeni psikolengüistik mektebin ve ya psikoloji ile bulu ma noktasında dilcili in yeni yönünün yaratılmasını gerekli görüyoruz.

1. Bu ara tımanın **psikolojik esası** akademik M.Seçenov tarafından saptanan: 1) insana gösterilen di etki (stimul), 2) bu etkinin insanın dahilinde yarattı ı hisler, 3) insan tarafından gerçekle tıren faaliyet basamaklarından olu an psikolojik süreç ve bu sürecin üçüncü basama inin L.Vıqotskinin psikolojik faaliyet teorisinin di a yönelik faaliyetler kısmı ile peki tırmesi ve tarafımızdan modelle tırmesi yolu ile elde edilen $S+K+F=MD$ (stimul + kod + faaliyet = benimseme veya derk etme) emasıdır.

1.1. İlk bakı tan öyle görüne bilir ki, dil yapı birimlerinin ve söylemin yaranması ve derk olunması sürecinin erhi, bazı cihetleri ile ilkin derk etme sürecinden farklıdır ve bu emaya sı amaz. Yani, gerçeklik ö esinin ve onun adının derk olunması (F) böyle gerçekle mektedir ki, gerçeklik ö esinin (G_1) duyu organlarına etkisi (S_1) sonucu, beyin gücü ile hemen gerçeklik ö esine e it olan **birinci entelekt simgesi** (E_1) olu uyor (F_1).

Birinci entelekt simgesi ile ilgili bilgi vermek gereksinimi (S_2) sonucu *sinktual derk etme* yolu ile aynı gerçeklik ö esini yansitan *dil yapı birimi* (G_2) olu uyor. Dil yapı biriminin ba ımsız gerçeklik ö esi kimi derk olunması sonucu **ikinci entelekt simgesi** (E_2) olu uyor (F_1). Her iki gerçeklik ö esi ve entelekt simgeleri aynı bir **entelekt kodunda** (K) birle erek ba beyinde muhafaza olunuyor, yani derk ediliyor (D).

Görülüü ü gibi, bu lengvopsikolojik süreç ve faaliyetlerin mecmusu ilkin emadan farklı olan daha mürekkep bir ema esasında, yeni:

$$G_1+S_1+E_1+F_1+S_2+G_2+E_2+F_2 = MD \text{ eması esasında gerçekle iyor.}$$

Burada

$$(G_1+G_2)=G; (S_1+S_2)=S; (E_1+E_2)=O; (F_1+F_2)=F$$

ve hatta

$$G_1+G_2+E_1+E_2= K$$

Oldu unu göze alsak, o halde tüm benimseme ve derk etme süreçlerinin bu ema esasında gerçekle ti i kesindir:

$$S+K+F=D \text{ (stimul + kod + faaliyet = benimseme veya derk etme).}$$

Bu psikolojik emaya dayanarak böyle bir sonuca varabiliyor ki, derk etme, tefekkür, dü ünme ve di er beyin aktiviteleri sırasında insan gerçeklik ö elerini ona e de er olan entelekt simgeleri ve kodları yardımıyla derk ediyor, aklında tutuyor ve hatırlıyor.

1.2. Ara tımanın **ilkin psikolojik birimleri** "derk olunan en küçük birim" ve "derk etme sürecinin gerçekle mesine olanak sa layan en küçük apellyativ birim" kavramlarıdır ki, onlar tarafımızdan **gerçeklik ögesi** ve **entelekt simgesi** adlandırılmalıdır.

E ya, nesne ve hadiseler, anlayı , norma ve prensipler, aynen de onların gerçek veya ihtimal olunan nitelik, karakter, özellik ve hareketleri birer **gerçeklik ögeleridir**.

Gerçeklik ö eleri artı olarak iki gruba ayırmaktadır. nsan bilincinden aslı olmadan âlemde mevcut olan tüm gerçeklik ö eleri birinci gruba ait edilmektedir. Dil yapı birimi kimi gerçeklik ö eleri ise, ikinci gruba dâhildir. Çünkü bu gerçeklik ö eleri insanın beyin aktivitesi sonucu olu makta ve en önemlisi, gerçeklik ö esi özelli ini, sadece beyin aktivitesi ile temas halinde kazanabilemektedir. Benimseme ve derk etme açısından ise onlar arasında hiç bir fark yok. ster birinci, isterse de ikinci gruptan olan gerçeklik ö eleri aynı derk etme süreçleri ve a amalarından geçmekle benimsenmeye veya derk olunmaktadır.

Ara tımda tüm derk etme, tefekkür ve dü ünme süreçlerinin en

küçük apellyativ birimlere, yani gerçeklik ö esine veya onun hisselerine e de er olan tefekkür birimleri esasında gerçekle ti i kanıtlanmı ve en küçük apellyativ birimler “entelekt simgesi” adlandırılmalıdır.

Ara tırmada birinci ve ikinci sıra gerçeklik ö elerine e de er olarak, entelekt simgesinin de iki sırası tespit edilmişdir.

2. Ara tırmannın **lengüistik esasını** böyle bir aksiyoma olu turuyor ki, enformasyon ileti imi insan olma in esas göstergesi 0 4t5a-5(r.)
Tf267918 0 TD0 Tc0 Tw08faFj/TT2 1 Tf0.2951 0 TD-0.0265 Tc0.7402 Twrine so1(e)-2.yin
âi

образ (O₁)

1.1.2.

стимула (C₂),

образами интеллекта.

, . . . *элемент (Э₂)*

1.1.3.

деятельности (Д₂)

образ (O₂)

1.1.4.

коде (K)

воспринимаются (ВМ).

$$_1+ _1+O_1+ _1+ _2+ _2+O_2+ _2=$$

$$(_1+ _2)= ; (_1+ _2)= ; (O_1+O_2)=O; (_1+ _2)=$$

$$_1+ _2+O_1+O_2=K$$

$$+K+ = (+ + =).$$

1.2.

« »

элементом действительности образом интеллекта

элементами действительности.

2.

2.1.

2.1.1.

2.1.2.

2.1.3.

LINGUOPSYCHOLOGY AND OR THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE (RESUME)

The investigations of both classic psycholinguistik school (*or West-European school the so-called “behaviourism” and “neobehaviourism”*) and last of them (*East-European school, the so-called “Soviet psycholinguistics” or “The theory of speech”*) are scientific attempts on study of psychological problems of language. As a result of critical analysis turned out that in the investigations the consideration of the linguistic problems is ignored. Even the works, which are dedicated to the concrete text, speech or utterance study only psychological aspects.

On account new trend of psycholinguistics or new linguistic school is contiguous with psychology named “linguopsychology” is founded. The linguopsychology is occupied with not only psychological, but also linguistic aspects. The linguo-psychology in the first place proceeds from linguistic views on language's structure and speech utterance. The linguopsychology also takes into account psychological features of the formation of language and speech. The object of the linguopsychology is formation, perception and conception of the structural units of language and speech, and also learning of primary and secondary language.

1. The psychological base of the investigation is $S+C+A=PT$ scheme (Stimulus + Code + Activities = Perception and Thinking). Given scheme is received in a way of supplement and modulation of the three-stage psychology-cal act of . M. Sechenov, which primordially consists of: 1) external influences on man; 2) feelings and images, arisen from these influences; 3) activities of man, arisen from these influences and images. The psychological act of .M. Sechenov at the third stage is supplemented with L.S. Vigotski's “The theory of activities”.

1.1. On the face of it seems that the formation and perception of the structural units of language and speech differ from the perception's process of the reality's elements and don't keep within the afore-cited scheme. But it should be taken into account that the perception's mechanism of the elements of reality and its name is:

1.1.1. Element (E_1) of the reality *stimulates* (S_1), i.e. influence on organs of sense, and as a result of *activities* (A_1) of brain the first *image* (I_1)

of intellect of the reality's element is created.

1.1.2. In case of need if verbal information's transmission about reality's element, i.e. during coming into existence of the secondary *stimulus* (S_2) in a way of thinking, the structural unit of language, i.e. *element* (E_2) of the second row's reality appropriates to the element of reality is arisen.

1.1.3. As a result of brain's *activities* (A_2), i.e. perception of the language's structural unit as a reality's element, the intellect's second *image* (I_2) is ari-sen.

1.1.4. Both elements of reality and intellect's images unite with same *code* (C) of intellect and are kept in brain, i.e. are *perceived* (PD).

Apparently, the totally of the linguopsychological processes and brain activities are the result of the complicated scheme's base:

$$E_1+S_1+A_1+S_2+E_2+A_2=PT$$

Taking into account, that

$$(E_1+E_2)=E; (S_1+S_2)=S; (A_1+A_2)=A,$$

and also taking into account, that

$$E_1+E_2+A_1+A_2=C,$$

then become clear, that any process of perception and thinking is the result of scheme $S+C+S+A = PT$ (Stimulus+Code+Activities= Perception and Thinking).

1.2. The minimum psychological units of the investigation are such conceptions as “minimum perceived unit” and “minimum appellative unit of the perception and thinking”. Accordingly we called them as element of reality and intellect's image.

Subjects, phenomena, conceptions, actions, norms, principles and also their real and suggested signs, descriptions and actions are *elements of reality*. Elements of reality conditionally are divided into two groups. Elements of reality, exi-sted independently from our consciousness in the surroundings are a part of the first group. Elements of reality as the structural unit of language are part of second group, as these elements of reality are arisen as a result of man's brain activities. More important factor is that they find the property of the reality's element only with brain activity's contiguity. From a position of their perception there is no difference between reality's elements of the first and the second groups. Both groups are interpreted as the identical perception's act, passing the same phase.

The investigation grounded that any processes of perception and thinking are realized by minimum appellative units called by us as “*the*

images of intellect". The images of intellect are equivalent to the reality's elements or to their parts and signs.

In the investigation two rows of intellect's images accordingly to the elements of reality are mentioned.

Proceeding from this psychological scheme, we can conclude, that in the processes of perception, thinking and also with other brain activities, the man perceives, memorizes, remembers the elements of reality by means of images and codes of the intellect.

2. The linguistic base of the investigation is axiom, that the intercourse is the main attribute of man. As an individual of social society, the man constantly is in the process of the active and passive intercourse. He occasionally creates and perceives the structural units of languages and speech utterances.

2.1. The process of perception and thinking realized by man sometimes at the first and fourth phases in a way of total modulation, i.e. in the active form, and sometimes by code function, i.e. in the passive form is accompanied by speech and language.

2.1.1. Total modulation, observed at the fourth phase of thinking's process is a communicative speech-formation, but the part of it being the result of the base of thinking is an intellectual speech-formation. Total modulation, observed at the first phase of thinking process is frequently constrained with perception of the communi-nicative speech.

2.1.2. Perception and thinking, i.e. thought are the first or basic, but languages, speech and form are derivative from it, i.e. are secondary. The speech and form don't participate in the formation of primary thought or language's idea.

2.1.3. The structural units of languages, except form, can have meaning only in case, if they unite with intellect's image in brain, which is equivalent to some ele-ment of reality. It also gives a chance to characterize the structural units of language as parts of speech. The concrete functions of the structural units of lan-guages in the spoken chain favour to more precise definition of their phonetic, morphological and syntactic features.

MAYIL B. ӘSGӘROV

LİNQVOPSİXOLOGİYA
və ya
DİLİN PSİXOLOGİYASI

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ
veya
DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ
или
ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY
and or
THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

«Elm və təhsil»

nəşriyyatının direktoru: *professor Nadir MƏMMƏDLİ*

Dizayn: Tural Əhmədov

Texniki redaktor: Rövşənə Nizamiqızı

Éñüri àüà âadəeti û 28.01.2011.

xarı à è çäeari û 16.02.2011.

Øydlı -rəi âydyæ 19,2. № 33.

Êäüñç ði ði àüñ 60x84 1/16. Øedaaæ 500.

Êëaaá «Elm və təhsil» i ýøðeeéàò-ý i ñeñðàññéà
i öÿññenÿñei äy ñyùññýçýí èa -xai i ñeñi ñ óðåóð.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Öæ: 497-16-32; 050-311-41-89

Öí âaí : Áàêü Ë-yðeyüyð, 3-üö Ð aäñi àéaa äþí ýÿñ 8/4.

AzF-282057

ƏSGƏROV MAYIL BİNNƏT oğlu

17 yanvar 1962-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur.

1990-ci ildə Leningrad Dövlət Universitetinin (indiki Sankt-Peterburq Universitetinin) şərqsünaslıq fakültəsini bitmişdir.

1997-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin fəxri fərməni" ilə;

1999-cu ildə "Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülh Naminə Həbi Əməkdaşlıq və Koordinasiya Şurasının fəxri fərməni" ilə;

2001-ci ildə "NATO Birləşmiş Komandanlığının fəxri fərmanı" ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının 22 fevral 2005-ci il tarixli (Protokol N 7) qərarı ilə ona filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlar Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik institutunun aparıcı elmi işçisidir. Üç monografiyanın, qırxdan artıq elmi məqalənin müəllfididir.

Evlidir, iki qızı var.

